SUVREMENA KNJIŽNICA »MATICE HRVATSKE«
KOLO IV. — KNJIGA 24.

MILE BUDAK

NA VELIKI PETAK

PRIPOVIJETKE

TISAK »TIPOGRAFIJE« D. D. U ZAGREBU

MILE BUDAK

NA VELIKI PETAK

PRIPOVIJETKE

ZAGREB 1939

IZDANJE »MATICE HRVATSKE«

NACRT ZA KORICE IZRADIO OTON POSTRUŽNIK
UVEZ: KNJIGOVEŽNICA BOGOMIL ŠOBAN

GOSPODIN MIRKO

Pokojnom drugu F. Lj. M.

16./12. 1914.

Topovska je rika bila sve tiša i tiša; poslije je dopirala do mojih bubnjića kao podmukla tutnjava teške grmljavine iza devet gora, a sada je uopće više niti ne čujem.

Sve je mirno.

Ovaj zrak oko mene ne režu ubojna tanad iz malih, lijepih pušaka ni svijetla ćulad iz teških i strašnih brončanih cijevi. Može mirno strujati i svom predanošću pustiti blagim vjetrovima, da u njemu skladaju čudesne himne rosnoga jutra i žalobne sutonske nadgrobnice umrloga dana.

Sve je tiho.

Ne čuju se ni puške ni topovi ni prodirne bojne trublje, koje pozivlju momke na zadnji, nadčovječji napor jurišnih užasa prije nego padnu na neprijateljevim opkopima s vrućim i iskrenim usklikom na pomodrenim usnama:

»Jao, majko moja!«

I nijednog nijesam čuo, da je u zadnjem času prošaptao:

»Jao, oče moj!« ili: »Sestro moja!« ili: »Ženo moja!« ili: »Ljubavi moja!«

Ne!

Samo: »Majko moja!« i opet: »Majko moja!« s milijuna poluukočenih usana, koje u zadnjem trzaju, u zadnjem bolu i naporu ljube tvrdu, tuđu zemlju, punu krvi i vapaja, mjesto slatkih, dragih usana. Umiru kao zvijer, kad je pogodi lovčevo zrno.

20./12 1914.

Majko moja, svetice moja!

U svijet je bačena lijepa fraza, koja je svojim grandioznim užasom i grozotama toliko lijepa i čarobna, da su

milijuni i milijuni najsposobnijih, najljepših i najjačih ljudi srnuli za njom, začarani nečim, što je sposobno, da i samu smrt ukrasi vijencem pijanoga zadovoljstva i sreće.

I ja sam pošao. Pošao sam, majko slatka, jer sam morao poći, ali — ja sam i rado pošao. Veselio sam se, ne shvaćajući, kako je to veselje gadno i kako ponizuje u meni čovjeka, sina, brata i zaručnika.

Ja to onda nijesam shvaćao, a da i jesam, pa — majko moja draga! — tko bi za to i mario?! Ili bi mi bilo tane smjesta prosviralo sljepočice, ili bi mi se smilovali i gurnuli me kao šugavu ovcu među nepregledno mnoštvo pijanih od alkohola i neshvaćanja, da čekam, dok me nađe protivničko zrno.

Što bi se bilo dogodilo dalje?

Iste su mogućnosti kao i sada, kad sam išao kao tetrijeb, koji je slijep od ljubavi i zanosa.

Mogao sam ili na mjestu zagrepsti zubima u ledinu ili biti smrtno ranjen i vraćen u pozadinu, da umrem, nepažen od dobrovoljnih bolničarka, ili lako ranjen i za kratko vrijeme doći ponovno pod istu torturu, ili — najzad — biti zdrav ili ranjen zarobljen.

To su sve moguće eventualnosti, a meni je usud odredio ovu najzadnju.

Ona me možda ne bi bila mimoišla ni onda, kad bih bio drukčije shvaćao onu jezovitu, odvratnu zbilju. Ipak — ima razlike! Da sam pošao s drugim mislima, ropstvo bi mi se činilo kao spas i oslobođenje, kao čovječna nagrada — najčovječnija, što je rat može dati — za dobre i blage nazore. Sada mi je ono kazna, okrutna i teška kazna za nepromišljene želje i vrtoglave nazore. Ono me tišti, ono me ubija već samim tim, što sam posve u tuđim rukama kao komad pokućtva, kao suvišna i odrpana haljina, kao staro, krezubo pseto.

— A međunarodni ugovori — pomislit ćeš, mila moja majčice — a ustanove o postupanju u ratu sa neprijateljskim dobrom i zarobljenicima?!

Haha — — — Blago onima, koji ne shvaćaju, koliko vrijede kojekakvi »komadi papira«, a koliko nabijena puška, okrunjena naoštrenim bodom, u krepkoj, nesmiljenoj, tiranskoj muškoj desnici!

Dopuštam, da svi zaraćeni rade, kako propisuju komadi papira, koji su općenito priznati; dopuštam, da se svi vladaju, kako dolikuje ljudima — iako se svi međusobno posve opravdano okrivljuju s najbezdušnijih zločina — no uza sve, što dopuštam te nemogućnosti, tvrdim, da je ovo grozno, užasno, neizdrživo. I mene, osobno, posve veseli, što je moja rana smrtonosna, što ne ću morati dugo podnositi.

Oprosti, jedina moja majčice, što ti pišem tako nesmiljeno istinito. Ja to moram činiti, jer su mi već različite lijepe laži izjele srce i popile krv. Istina je teška, ali lijepa, i ona jedina ima pravo na opstanak, a ti je moraš junački podnijeti, jer si — majka.

To je sudbina svih majka. I u ovom ratu ne će nitko nedužan toliko pretrpjeti, koliko baš majke.

Mene boli, što svojim perom režem tvoje otvorene rane. Mene to boli, ali ipak ne smijem odustati, jer su moji dani izbrojeni, a puna mi je duša. Moram govoriti. Tvoje će me srce najbolje i najtočnije razumjeti.

Nitko kao ti, jer si — — —

Oprosti. Moram prestati.

S Bogom, majčice slatka!

Božić.

Osvanulo je lijepo jutro. Dan se smije, ljubeći bijele krune okolišnih gora. Vidim ih sa svog ležaja kroz uprljani prozor — — — Ti mi se osvijetljeni sniježni bregovi smiju kao kristalne kule na začaranom dvorcu uklete kraljevne.

Da mi je odletjeti tamo! — — —

Ne čujem ništa osim teškog stenjanja dvojice drugova iz tuđe vojske. Zla nas sudbina skobila ovdje, da se izmirimo i u mukama očekujemo blatnu smrt i nemarnu bolničarku.

Nema je. Otišla je na prelo među lake ranjenike. Mi, teško ranjeni nesretni vragovi, niti smo zanimljivi u svojim mukama, niti ima nade, da bismo se mogli vjenčati s kim drugim osim s par tačaka žute ilovače. Važni smo samo

toliko, koliko još uvijek zapremamo jednu sobu, u koju bi mogli doći mnogo zgodniji, zabavniji ljudi.

Tišina.

Ne čuje se svečana jeka crkvenih zvona, ne gruvaju salve uparađenih vojnika, niti tutnje topovi, navjestitelji Spasiteljeva rođenja.

S velikim sam nestrpljenjem očekivao, da udare ta uobičajena velika zvona stolne crkve, da zaprašte puške i zariču topovi, kao da mi toga nije bilo i previše za ono nekoliko mjeseci.

Sav sam se stresao, kad sam se sjetio, da se u ovoj zemlji nitko ne brine za moj Božić.

Moj Božić — — — Božić mirnih, skladnih porodica, užarenih badnjaka i toplih, starih naših pjesama — — — —

Nekada je bilo i — nikada više! Čudim se, kako to uopće znam, da je danas moj Božić?!

— — — Te nesretne bolničarke još nema. Morala bi mi previti ranu. Peče me, boli me, reže me. Zavoj se okorio i tišti me do iznemoglosti. Hvata me besvjestica.

— — — Božić — — — Kako li ga danas slave moji, moja majčica, moja zlatna seja i — — i ona dobra, draga dušica?!

— — Još je nema. Tišti me. Ne mogu se okrenuti.

11 sati u noći.

Ljubavi moja!

Moja dobra majka zna moju sudbinu. Sve će Ti reći, što sam joj javio, a ono, što ona ne sluti, i čemu se Ti ne nadaš — možda ću javiti Tebi jednom, u časovima osobito plemenitog nadahnuća ili u trenucima gnusna očaja.

Međutim, voli moju uspomenu, nasmijanu i svijetlu, velikom, toplom ljubavlju.

Hladno mi je.

Kad je rođen mali Isus, volovi su mu grijali vlažnu slamicu. K meni nema ni bolničarke, da me pokrije izdrpanim pokrivačem. Njegovu su nisku štalicu čudesno osvjetljivale nebeske zvijezde, a mene guše mlazovi petrolejskoga dima.

Oprosti, što pravim ovako lude poredbe. Izazivlje ih današnji blagdan.

— — — Isus se je rodio, da donese svijetlo i istinu, a i mi smo se — kažu lijepe fraze — za to isto borili. To se govori na svim zaraćenim stranama. Što misle ti ljudi, čemu je, onda, Isus trpio i umro na križu?

Siromašna istina, jadno svijetlo — — —

U polumraku, negdje daleko, nazirem Isusa, Sina Boga živoga. On plače, a Kerubini skupljaju Njegove suze u kristalne kaleže, koji bujaju, rastu, šire se i skoro će se preliti dragocjena tekućina, da potopi cijeli svijet, da poguši sve nas — borce za Golgotska načela.

Kako je to skladno! — — —

Ljubavi moja! Ja čekam posljednje akorde te skladne himne i ništa se ne plašim. Ni žao mi nije, što ne ćeš dočekati ono, čemu se nadaš.

Bilo bi lijepo, ali nije pisano u našim azurnim nebesima!

Pišem Ti vrlo iskreno, jer Te ljubim, pa želim, da osjetiš svu uzvišenu ljepotu najtežih boli i najdubljih razočaranja. To će Te učiniti još boljom nego što si sada, a — uostalom — i suđeno Ti je već onim časom, u kome si pristala, da svoju barčicu povjeriš crnim jedrima moje uklete splavi.

Negdje tuče sat dvanaest udaraca.

Hladno mi je. Moguće se približuje onaj veliki čas, u kome nam se otvaraju oči, da vidimo nevidljive stvari i opojni čar vječnih tajna.

S Bogom, ljubavi moja, nesretna suputnice moja!

28./12. 1914.

Danas pokopaše jednoga našeg časnika.

Nosili su me iz previjališta, pa sam sve mogao lijepo motriti. Pred bolnicu su došla volovska kola. Mrtvaca su zamotali u nekakvu musavu plahtu, jedan ga vojnik uzeo za noge, drugi za glavu i tako ga ubaciše u kola. Kad je to bilo gotovo, seljak nemarno pljucne, udari granom po volovima i krene prema groblju.

Takav sam povoz zadnji put vidio prije osam godina, kad sam školske praznike proveo u jednom ličkom selu. Tada je moj susjed nekuda gonio voz đubra u nekakovim rasklimanim taljigama, pod koje su bili upregnuti mršavi, izrađeni i pregladnjeli junci.

Ljubopitno sam promatrao taj tužni sprovod, žaleći i umornog težaka i nemoćno blago, a niti ne sluteći, da će jednoga dana i mene tako — kao i toga časnika i kao i ono đubre — izvesti na njivu.

— — — Uza sve to ja vjerujem, da smo mi Božja slika i prilika!

Za nekoliko će dana pokopati nekoga drugoga ili možda desetoga našeg časnika. Samo — ja to onda ne ću promatrati. Udarat ću glavom o blatne ljestve razdrmanih volovskih kolusina.

Seljak će pljuckati i udarati volove.

1./1. 1915.

Opet blagdan.

To su mi najužasniji dani. Istom tada osjećam, da sam u ovoj zemlji potpun tuđinac. Nitko me ne pozna, nitko ne priznaje, a još manje poštuje moje ideale i svetinje.

To me boli i da tu bol utolim, kušao sam, da u svojoj svijesti izbrišem cijeli kalendar i da privremeno skrijem u najdublje dubine svojega srca Svetu Goru nadâ i željâ.

Sve uzalud! Ne da se.

Boli me i ja jedva očekujem dan, kojega će nadvladati bol moje rane sve te patnje moje duše.

— — — Da se svrši! — — —

10./1.

Liječnici kažu, da ću »možda preboljeti«.

Taj me »možda« ne veseli ni najmanje, iako su ga izrekli simpatični liječnici s punim uvjerenjem, da će me razveseliti.

Meni je svejedno! Možda amo — možda tamo.

Bit će mnogo bolje, ako taj »možda« padne u vodu.

18./1.

Opet mi kažu liječnici: »Moguće je da prebolite«.
Počinje me zanimati, da li je to, zaista, moguće?!
Možda — — —

20./1.

»Rana je široka dva, a duboka deset centimetara. Od srca je daleko samo nekoliko centimetara. Ako ne nastanu kakove nove promjene« — — —

— »ozdravit ćete!« — sigurno je htio reći, no naglo se prekinuo u riječi, nasmiješio mi se i otišao.

— — Moram priznati, da stojim posve hladnokrvno pred pitanjem života i smrti. Mogao bih reći, da me niti ne zanima, ali ne smijem izvrtati činjenice barem pred samim sobom, jer: ja bih još htio živjeti.

Velika je moja čežnja za rođenim krajem; velika je, do ludila je jaka i svakim se časom jača. To osjećam tako živo, da me ti osjećaji guše i uništuju svojom svježom, neobuzdanom snagom.

— — Nevidjeti više one bregove, nevidjeti one gorostasne vrhunce ponosnoga Velebita, neslušati više one gromke, junačke riječi moga graničara, koje su stvorene, da njima grme Katoni i Ciceroni — jao, čežnjo moja pusta, ljubavi moje slatke, najsilnije, nepregorive, jedine i vječne! — —

Ja ne bih mogao izdržati — — — Da! Ne bih trebao ništa izdržavati. Bilo bi sve gotovo u jednom teškom, kratkom času, ali — taj bi bio gorak. Uvjeren sam, da bi zadnji proizvod mojih očnih žlijezda bila jedna krupna, neisplakana, sleđena suza. I ta bi bila namijenjena mojemu zavičaju, mojemu kamenju, mojoj zemlji, mojim planinama i našoj sirotinji. Samo njima a nipošto ne mojoj dragoj majčici i slatkoj seji. One imadu da ožale samo mene jednoga, a to se dade podnijeti.

Ta suza ne bi bila namijenjena ni mojoj divnoj, dobroj zaručnici.

Sirota djevojka! Iskreno je žalim i htio bih plakati nad njezinom sudbinom, ali niti mogu niti bi joj to koristilo.

Požalio sam je u onom istom času, u kom smo se upoznali.

— — — Bila je svečana sokolska zabava.

Eh, muko moja, nedavno je to bilo: prije dvije godine, a meni se čini, da je tome već cijela vječnost!

Dvorana je bila bogato rasvijetljena i dupkom puna. Sve poznata lica, kako to već biva u malome mjestu. Vježbe su izvedene po danom rasporedu, a vježbačima je odobravano prema ličnoj ljepoti, prema pojedinačnim naklonostima i po vrlo jevtinoj ocjeni vještine i okretnosti. Kad sam ja stupio pred preču, nastao je zaglušan pljesak i klicanje.

Očekivao sam buran pozdrav, jer mi je — na moju nesreću! — dao Bog dovoljnu mjeru muške ljepote, dva metra visine, široke grudi i pleća, ludu snagu i bezumnu smjelost. To je sve ono, što naši graničari osobito vole i cijene. Dok sam bio gimnazijalac, svi su me lijepo gledali, smijali mi se i milovali me. Kad sam se vratio s bečke Trgovačke akademije, postao sam popularan kao općinska glazba. Mamice su me potajno ženile, muškarci su mi namjenjivali najbogatije i najljepše djevojke, a moj se dobri otac ponosio sa mnom kao s odličnim trkačem čiste arapske pasmine.

Ja to nijesam zamjeravao ni ocu ni mamicama ni ikom ostalom. Donekle sam, priznajem, osjećao, da i zaslužujem taku pažnju, a donekle se nijesam za nju uopće ni brinuo.

Stoga me to odobravanje pri nastupu nije iznenadilo. Mirno sam se uhvatio za preču i izveo nekoliko vratolomija, koje prije spadaju u cirkus nego na sokolsku zabavu. Odobravanje je bilo urnebesno, kao da će se survati cijela zgrada. Starješina mi šane, da vježbam još. Stanem, odahnem i — opet nove vratolomije. Kad sam časak mirno stajao, udari mi u oči jedno neobično lice. Pogledam bolje. Bila je divna i mlada nepoznata djevojka. Oči su joj sijevale kao dva živa ugarka. Kroz kosti mi prođoše vrući trnci. Naglo se trgnem, izvedem velekovrtljaj, nenadano se i neoprezno pustim od sprave, odletim od nje nekoliko dugih metara i — pukim se čudom još i tada uzdržim na nogama.

U prvi čas oblada dvoranom tajac, prigušena strepnja i očekivanje. Kad opaziše, da se smijem, opet provali gromko odobravanje i klicanje, a ona mi nepoznata djevojka — sigurno u času krajnje zaboravi, u prepuknuću nadraženih živaca! — dobaci kitu crvenih ruža. Ja učinim — ni danas ne znam, zašto — kao da tu lijepu pažnju nijesam ni opazio — iako sam vrlo ugodno zadrhtao — posve se propisno okrenem i stupim u svoj red.

Crvene su ruže ležale na podu kao obeščašćena djevojačka krv. Ja ih nijesam ni pogledao, ali sam zato kradom uporno promatrao lijepu neznanku. Ne znam pravo, no onda bih bio prisegao, da se uznemirila i da je često prinosila rupčić k očima. Da li je to bio prosvjed uvriježenog ponosa ili stid, obični ženski stid pred ostalim svijetom — ne znam ni danas. Jedno samo znam sigurno, a to je: kad sam vježbao na ručama, ne samo da mi nije odobravala nego me nije ni gledala. Zaista ne! To me je razljutilo. Smislio sam brzu osvetu. Čim mi se pružila dobra prilika, podigao sam ruže i njima okitio najprije našega slugu, koji je tamo stajao i mazao, odnosno brisao sprave, a poslije sam tu istu kitu krvavoga cvijeća predao gospođici blagajnici.

Koliko je god sve to bilo vrlo neotesano i nedostojno ozbiljna, obrazovana i dobro odgojena mladića, mene je u mojoj umišljenoj, uveličanoj neodoljivosti posve zadovoljilo. Zašto — ja ne znam. Više sam imao povoda, da ih prigrlim na srce i da ih izljubim, nego da ih oskvrnjujem, jer mi se ta neznanka već na prvi pogled neobično svidjela i odmah sam tvrdo odlučio, da se s njom svakako upoznam.

Uza sve sam se to ipak ponio, kako sam već opisao. To je odmah opaženo. Što i ne bi opazili malomješćani?! Počeli su o tome raspravljati i bilo ih je, koji su me u svojoj velikoj zlobi — hvalili zbog te grube povrede najobičnijih pravila pristojnosti. Otac me je pozvao k sebi, čim smo sašli s pozornice, nesmiljeno me izgrdio i naredio mi, da sve moram izgladiti. Ja sam mu govorio, kako nijesam, tobože, znao ni tko je dobacio cvijeće ni komu je bilo namijenjeno.

— A tko je ona djevojka? — upitao sam oca, priznajem, posve nesigurnim glasom.

— Bila grofovska, bila ciganska, čestita je djevojka i na stvari ne mijenja ništa, čija je — odgovori on ljutito i udalji se.

Odlučio sam, da stvar izvrnem u njezinu i svoju korist, uviđajući svoju naduvenu pogrešku.

25./1.

Danas grije sunce, kao da je svibanj. To mi je neugodno. Ja se bojim sunca, jer se kaže, da ono rastvara sve trule predmete.

I ja sam jedan takav truli predmet.

Oče moj, jadni, dobri, strogi moj oče! — — — Ja ti praštam sve, što si nehotice zgriješio na meni, ali ne vjerujem, da će ti i Bog oprostiti.

Liječnici tvrde, da ću ranu preboljeti, a i ja to već sada sam osjećam, no ujedno opažam, da — sav otičem. To je ono, čemu ne ću izmaći i na što još nijesam upozorio svoje Eskulape.

— — — Tajna, velika i smrtonosna rana — — —

Ja mrzim sunce, jer ono rastvara sve trule stvari.

Isti dan, u suton.

Milo moje!

Sunce je zašlo. Sada mi je lijepo. Stisnuo sam se u svoj kut, okrenuo sam svijetlu leđa i u velikoj, nepojmljivoj strepnji očekujem, da se ispuni jedna moja luda želja, jedna prirodna nemogućnost: da sunce više nikada ne grane.

Kako bih sretan bio, kad bi nastala vječna pomrčina sunca i kad dnevna toplina ne bi nikada prekoračila ledišta! Kad bi to bilo moguće, onda bih Te uvjeravao, da ćemo se sigurno još jednom vidjeti. Ovako — jug, bez snijega, sa širokim snopovima vrućih sunčevih zraka — — — Ne, ne, milo moje! To se ne da preživjeti. Rastopit će me kao grudu snijega.

Ti se čudiš i ne razumiješ. I ne slutiš, da između nas dvoje zijeva jaz, koji bi se dao premostiti samo našom unesrećenom djecom.

Još ne razumiješ?!

Ne. Ti znaš, da mi nemamo djece, da se nijesmo nikada ni poljubili strastvenije nego to dopuštaju ukočeni običaji i usiljena čednost, pa se stoga čudiš, što govorim o našoj unesrećenoj djeci — — —

Budi mirna. Nema je, a ne će je ni biti. Samo tako kažem, da Te navedem na ono, što hoću da Ti reknem:

Kanim Ti povjeriti tajnu, zbog koje mrzim toplinu, svijetlost i sunce.

Slušaj.

Kad sam se vratio iz Beča, bojao sam se oca kao žive vatre. Nijesam se smio pred njim ni maknuti, pa sam se brižno krio. Razumiješ me — ne?! Samo je sobom jasno, da se nijesam krio kod jela i kad sam išao u crkvu — — —

Na tim sam skrovitim putovima nabasao na Kajku, na onu lijepu, crvenu, punokrvnu, mladu graničarku. Ti si je često viđala, kad si ono bila kod strica. Brzo smo se sporazumjeli.

U to je vrijeme otac meni prepustio vođenje trgovine i povjerio mi sva skladišta, a on se posvetio isključivo poslovima u parnome mlinu. Češće sam ga preko dana pohađao i ubrzo opazih, da Kajka prečesto melje. Bilo mi je čudno, kako može tako mnogo trošiti. Kad sam čuo, da ju je Bog obdario lijepim i zdravim dječačićem, pomislio sam, da će se na mene survati užas cijeloga svijeta. Sa strepnjom sam u duši očekivao čas, kada će me otac pozvati na odgovornost. Ali — — — dogodilo se čudo. Otac je šutio kao zaliven, i ako se po gradu govorkalo dosta glasno, da je dobio unuka. Šutio je i činilo mi se, da mi se uklanja s puta, baš kao što sam se i ja uklanjao njemu.

Kajki sam davao novaca i posve je izbjegavao.

Čudno je, ali je tužna istina, da sam od prvoga časa muške snage shvaćao ljubav kao puko, krvavo uživanje onih, koji imadu moći i novaca. Nažalost, velika je većina muškaraca tih istih nazora, ali ja sada osjećam na svojoj duši i tijelu, kako je to mišljenje štetno. Tako sam sudio i Kajki, vjerujući, da joj činim sve, dajući joj novaca.

Jednom, ne znam sam kako, doznadoh, da dobiva novaca i od moga oca. Oko mene se okrenuo cijeli svijet, no

i dalje sam je potpomagao, ali inače se nijesmo nikada sastajali. Bila mi je odvratna.

Otada sam letio iz naručaja u naručaj, iz gorega u još gori.

Ti se sjećaš one blagajnice, koju sam okitio Tvojim ružama u prvim časovima našega poznanstva? Znam: Ne ćeš je nikada zaboraviti, a — budi uvjerena — ni ja.

Ona zakrčuje put našoj sreći kao neumoljiva, nijema i nerazumljiva sfinga, koja je zarila svoje pandže duboko u moje meso. Ona nas dijeli i pritom je među nama razlika samo ta, da je Ti uopće ne razumiješ, dok ja poznam svaki njezin dah i gotov sam — da je žalim i ljubim.

Oprosti, milo moje, što pišem takove grozote Tebi, svojoj zaručnici, koju volim više nego samoga sebe, ali — pišem potpunu istinu. Ja Ti se ispovijedam.

Za danas je dosta. Ne boli me mnogo, nego sam umoran. Drugi ću put nastaviti. Sada Ti samo spominjem, da me naša golema bolničarka pazi s dana u dan sve bolje i bolje. Čini se, da je bacila oko na mene, i ne sluteći jadnica, da bi jedan njezin čvrst zagrljaj sasuo u prah sve moje kosti.

S Bogom, ljubavi moja draga!

Osvanulo je kišno, tmurno jutro.

Koliko me god veseli ružno vrijeme — osjećam, da mi je vrlo dobro — toliko mi je neobično, kad u siječnju vidim kišu mjesto guste i debele snježne vijavice. Svaki čas pomišljam, da sam možda izgubio kalendar, pa da sada i nije onaj mjesec, koji ja računam. A ipak — jest. Siječanj i nijedan drugi.

Bolničarka se zanima za mene sve više i više. Ja znam, što ona želi, ali ona ne sluti, što ja mislim o njoj.

— Imate li djece, gospodine poručniče? — upita me jutros, promatrajući moju viticu na ruci.

— Imam, gospojice — odgovorim joj.

— Koliko, ako smijem pitati?

— Jedno i pô.

Gospojica prasne u smijeh.

— To još nijesam čula! Kako je to moguće?!

— Vrlo jednostavno. Za jedno znam sigurno, da je moje, a za drugo bih se morao pokockati s jednim svojim

dobrim prijateljem. Držim, da na njega imamo jednako pravo.

— Gospodine poručniče, vi ste velik vragoljan. Vi komedijate sa mnom.

— Ni najmanje. Ako je tko predmetom komedije, onda sam to samo ja i nitko drugi.

— Pa, živite li skupa sa gospođom?

— Kako kad i kada s kojom. Ako ne dospije moj prijatelj, onda im se ja nađem pri ruci; ako li je on na mezevu, onda ja bježim.

— Vi ste strašan čovjek! — reče ona i koketno mi zaprijeti prstom.

— Rekoste ono, što sam želio čuti iz vaših usta.

Nije me razumjela, pa nastavi:

— Vi prikazujete u vrlo ružnu svijetlu žene svojega kraja.

— To je lako moguće. Dopuštam, ali ujedno tvrdim, da nijesu nimalo gore od ostalih žena.

— Vi sigurno ne kanite vrijeđati, gospodine poručniče?!

— Ne dao Bog, gospojice! Ali — očekujem, da vi kanite pitati, da li sam imao posla sa svim našim ženama, ili vi, kao žena, unaprijed pretpostavljate tobožnju činjenicu, da su sve žene lijevane na jedan lijevak?!

— No — — — Možda i jesu — reče ona s neskrivanom željom, da me izazove.

— Vidite, gospojice! — uskliknem ja. — Sad vi hoćete, da se meni rugate i da me izazivljete, jer ja ne dopuštam tu tvrdnju. Morate naime znati, da sam ja imao vrlo malo posla sa čestitim ženama. Gdje sam ga imao, tu duboko skidam pred njima kapu, a za svoju bih zaručnicu položio ruku u vatru.

— Zaručnicu?! — začudi se ona.

— Da. Zaručnicu. Ja imam zaručnicu i sina i pô.

— Vi ste potpun obješenjak — odgovori ona, nasmije se, lagano me više pomiluje nego udari po licu i tobože odskakuta iz sobe.

E — — — dijete, dijete! — — — Varaš se, ako se nadaš, da ću još ovo malo svoje snage žrtvovati.

Čuvat ćemo se takih pustolovina — — —

Zanimljivo je, da sam skoro sa svakom svojom znanicom počeo na ovako grub i bezobziran način kao i s ovom bolničarkom.

Još je gore bilo s dragom Sejom, s mojom zlatnom zaručnicom.

— — — Kiša neprestano pada i dobro je zahladilo. To me očito okrepljuje. U sebi ćutim neobičnu snagu pomlađena života i ona me nuka, da pišem dalje. Nije isključeno, da će koga zanimati i ovako suvišan, nedotjeran nacrt životopisa jednog čovjeka, koji je već s tim promašio svoju karijeru, što se je rodio kao čovjek, a ne kao batina Vječnoga Židova ili kao ogrtač Ukletoga Holandeza.

Zaista! To bi odgovaralo mojoj neobuzdanoj, vatrenoj, bezumno bezobzirnoj i vjetrogonjastoj naravi.

Ogrtač Ukletoga Holandeza — — — Toga sam se dobro sjetio i, kamo sreće, da je tako. Onda ne bih bio mogao izazvati sa Sejom cijelu sablazan na onoj slavnoj sokolskoj zabavi. Ne. To bi bilo nemoguće, jer kad bi bio i došao Ukleti Holandez, bio bi me ostavio u garderobi s ostalim ogrtačima, a on bi bio stvorio mojoj Seji divno nezaboravno i neshvatljivo veče najčarobnije zabave. Sigurno bi on bio umolio baš nju, da s njime odigra ples ljubavi i oslobođenja, jer je bila najljepša — — —

Ovako — to, naravno, nije moglo biti. Ja, na svoju veliku nesreću nijesam ogrtač i Ukleti Holandez nije došao, nego — nešto po osjećaju dužnosti i po želji srca, nešto po prirođenoj taštini, jer mi je laskalo, da baš ja prvi plešem s njome, a vrlo mnogo i najviše po gruboj očevoj zapovijedi pristupio sam k njoj i zamolio je, da sa mnom pleše.

Očito je bilo, da me je očekivala, no ipak, kad sam došao, silno se smela, nije znala, kamo bi s očima, a onda, kad se malo sabrala, pogledala me vrlo značajnim pogledom, koji je odavao ujedno i mržnju i tugu, čas šutjela i odrješito rekla:

— Hvala na pažnji. Do odmora ne ću plesati.

Iza toga se naklonila posve uljudno i okrenula mi leđa, a ja sam se gotovo glasno nasmijao i otišao u sporednu dvoranu gospojici blagajnici. Iza sebe sam čuo kuđenje

svojega vladanja, smijeh i šaptanje. Kako bilo da bilo, čas je bio savršeno neugodan, ali mene nije smeo. Drzovito sam stupao kao konjanik, skinuo rukavice, privukao stolicu blagajnici i počeo šaputati s gospojicom, popravljajući joj na grudima Sejine ruže. Više se ne sjećam, kada sam joj ih dao.

Blagajnici sam laskao do bezumlja. Bio sam posve zaslijepio. Nije me smetalo, što su me gledali preko oka svi ugledni mješćani, što su gospođe šaputale, očito o meni i, sigurno, ni najmanje laskave priče — ništa me nije smetalo. Bio sam tvrdo odlučio, da tu večer dotučem u vinu i lažima, a poslije u omamnom zagrljaju lijepe djevojke, u kiši cjelova i u samrtnom hropcu njezine mladosti.

Poslije je došla u tu dvoranu i Seja sa svojim rođacima. Sjeli su podaleko od blagajne, ali slučajno baš tako, da smo se nas dvoje mogli lijepo gledati. Oči nam se brzo susretoše. Okrenula se je od mene. To me razljuti i u meni niče ponovno mahnita želja, da slomim njezin prkos, da je nadvladam, da se upoznamo i pomirimo. Smilila mi se zbog nezasluženе nepravde, koju sam joj nanio, i ujedno me je izazivala tim, što mi je tako samosvijesno prkosila i što je htjela da mi pokaže, da i ona dobro zna, što hoće i što može.

Nestrpljivo ustanem.

— Kamo ćete, gospodine Mirko? — šane mi blagajnica.

Nijesam joj odgovorio i, ne razmišljajući mnogo, srnem na vrata i u hodniku se skoro sudarim — sa svojim ocem.

— Stanite, mladi gospodine — reče on.

Ja stadoh kao Lotova žena, kad se je pretvorila u stup soli.

— Znaš li ti, što si večeras ponovno učinio? — upita otac.

— Što sam učinio?! Ništa.

— Ništa?! — — Ahà — — Dobro. Nijesi učinio ništa i sav je ovaj svijet lud, pa vidi ono, što nije bilo — — —

— Možda. Ja ne znam.

— Onda sam i ja lud ili pijan!? — reče on žešće.

— Ja to ne velim.

— Slušaj me — opet će on. — Ja sad idem k Miletićevu stolu —

— Ja ti ne branim — upadoh mu u riječ.

— Ti mi ne braniš?! — To je lijepo od tebe. Ali ja tebi zapovijedam, da dođeš za mnom najdulje za četvrt sata, da se upoznaš s njegovom rođakinjom i da je moliš za oproštenje.

— Ja to ne ću učiniti.

— Ne ćeš? Ti to ne ćeš učiniti?!

— Ne, oče. Ja to ne ću učiniti. Idem spavati.

— Možeš ići! — procijedi on kroz zube, okrene se i pođe.

Mene nešto poškaklja u grlu.

— Oče! Oče, slušaj me — zovnem ga.

— Idi, kud hoćeš — odgovori on.

— Molim te, oče. Samo na čas — zovnem ja opet i pođem za njim.

— Što hoćeš? — upita on i zastade.

— Vidiš, oče — počnem ja, otvoreno priznajem, upravo mucati: — Ti moraš uvidjeti, da je meni nemoguće, da ja nju molim za oproštenje. To je isključeno.

— Isključeno, isključeno! — reče on i htjede otići.

— Čekaj. Ne idi. Slušaj me. Ja to mogu, ako sam baš kriv, izgladiti na drugi način.

— Ti ne uviđaš, da si kriv?

— Ja ću se ispričati na lijep način i reći —

— Ti, zbilja, ne uviđaš, da si kriv?

— — i reći ću, da je to — —

— I ti ne uviđaš!? — vikne on.

— — reći ću, da je to obični nesporazumak, da nijesam znao ni tko je, ni komu je bacila ruže.

Gosti su na prolazu zastajkivali i, čim bi opazili, da je to moj otac, odmah se udaljivali.

— Žalosno je, da si toliko ili ograničen ili umišljen, da ne možeš uvidjeti svoju neotesanu pogrješku.

— Ja ću se ispričati — ponavljao sam ja.

— Dobro. Neka ti bude. Dođi.

— Čekaj još malo. Da te pitam. Reci mi, molim te, tko je ta djevojka? Čija je?

— Rođakinja našeg javnog bilježnika, a kći gospodina Župana.

— Tko je taj gospodin?

— Vijećnik sudbenog stola u Zagrebu.

— Ahà! — — uskliknuh ja. — Na jednoj strani otac vijećnik sudbenog stola, na drugoj strani rođak javni bilježnik — — Naravno — — Sada razumijem — — —

— Što razumiješ?

— Razumijem, zašto je ona guska toliko umišljena i prkosna.

— No — baš joj se pravi ruga! Neka ti bude. Samo dođi.

Tako se nas dvojica pomirismo i za pola sam sata već plesao sa Sejom i kupio joj najljepše cvijeće, što sam ga mogao dobiti.

Time je uspjelo i pomirenje između nas dvoje; ona je sa mnom i plesala, ali sve samo zato, da se još te večeri pred tim istim svijetom zagladi i zaboravi sve ono, što se je dogodilo. Inače — ona je bila savršeno opora i neosvojiva. Vrijeđala me je, nazivajući me bezobzirnim dečkom i neuglađenim provincijalcem.

— Govorite li vi, gospojice, ozbiljno? — upitam je.

— Najozbiljnije.

— To me veseli, jer ste onda posve sposobni da me razumijete. Mi se divno slažemo.

Usprkos toga tobožnjeg slaganja nije mnogo trebalo, pa da se opet posvadimo. Na svršetku sam zabave — uza svu tu spremnost na svađu — bio za njom kao lud i ujedno posve nezadovoljan sa svojim uspjehom, iako mi se činilo, da je ona u opoziciji samo zato, da me što čvršće priveže uza se. Ostatak sam noći proveo s lijepom blagajnicom.

Bio sam grozan. Najprije sam je još u svratištu napojio bakarskom vodicom, zatim sam skoro provalio u njezin stan, tamo nastavio s pjenuščem i najzad je zlostavljao kao pseto.

Tresla se je kao šiba na vodi i zaklinjala me, da joj se smilujem, da je sirota bez majke, da ću je upropastiti, ali nije imala snage, da mi se opre, jer ili me je već onda

voljela više nego sebe ili nije shvaćala, ili nije imala jaku volju. Uostalom — tu je bila mladost!

Uzalud njezine molbe i zaklinjanja. Na nekom sam morao iskaliti sve one neobuzdane osjećaje, koji su me htjeli zadušiti, a taj je netko bila na svoju nesreću slučajno ona.

Kad sam pošao, dobacio sam joj nešto srebra. Ona mi je pala oko vrata i briznula u plač. Nije mi bilo ni na kraj pameti, zbog čega plače to malo, lijepo stvorenje, koje je teško uzdisalo i jecalo već i prije pod mojim bezumnim cjelovima. Odgurnuo sam je na stranu i srnuo u rosno jutro kao hijena iz krletke.

Neprestano sam mislio na Seju. Htio sam, da je pod svaku cijenu osvojim i to, jedno zbog toga, što mi se doista neobično svidjela, a drugo opet i stoga, što se prikazivala kao nepredobiva tvrđava. Ovo me je dražilo u tolikoj mjeri, da bi moja samoljubiva narav bila dopustila prije da skrham vrat u kakvoj provaliji nego da popustim.

Što sam htio, to sam i postigao!

Za osam smo dana bili nerazdruživi i posve sljubljeni prijatelji. Pritom je vrlo zanimljivo, da ja — uza sve moje vrlo labave ćudoredne nazore — nijesam prema njoj nikada gojio putenih želja. To je za mene samoga najveće čudo, ali je uistinu tako.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Za danas će biti dosta. Već me boli cijelo tijelo, a osobito ruke. Teško je to: ležati na leđima, čekati smrt i pisati ljubavne uspomene. Teško je to samo sobom, ali, kad je zrak ovako hladan, kad se rodna i blagoslovljena kišica počinje pretvarati u snijeg — o kako mi je onda lijepo i ugodno uza sve moje muke!

29./1.

Dragi moj oče!

Meni je posve dobro i po liječničkom mnijenju mogu očekivati potpuno ozdravljenje u najkraćem vremenu. Ne brinite se. Srdačan pozdrav itd.

Isti dan.

Ako ti samo ne treba »potpuno ozdravljenje«. Ono će doći, kad više ne budem čuo tjelesnim sluhom zamamno hujanje jakih vjetrova i kad ne budem morao gledati razorne sunčeve zrake.

To sunce — — — to nesretno sunce!

Moram ga mrziti zbog svojih rođenih zločina; moram mrziti njega, koje je u svemiru najdivnije, najčudesnije i najbolje.

O Bože moj, kako se svaka nepromišljenost i svaki grijeh osvećuje na svakom koraku i na hiljade i hiljade najtežih načina.

— — — Moram oca zavaravati, jer bi on inače pobjesnio. Kad bih mu pisao istinu, mislio bi, da ja hoću »u svom lopovluku« da ga neugodnim vijestima zaplašim, skršim i svladam. Uostalom — istinu će doznati iz onoga, što sam pisao majci i Seji.

— — Eh, žalosti pusta, da sam znao, kad mi je bilo sedamnaest godina, što sada znam!

Možda bih bio kakav nepromišljen mrzitelj žena, ali je više vjerojatnosti, da bih lijepo čeznuo i ginuo za srećom, za blaženstvom toploga domaćeg ognjišta. Ovako sada ne smijem na to ni misliti, a kad već i mislim na svoju dobru, plemenitu Seju — obuzimlje me groza zbog svojih zločina.

I to će proći, ali — što će poslije doći?!

Strah me je na to i pomisliti — — —

Istina, ja nikada ne govorim, da nemam vjere, ali se tako vladam i psujem, kao da sam se okladio za prvenstvo, dok me uistinu do dna duše prožimlje najdublja vjera u Boga i u budući život. Pritom je samo opasno to, što moj bog nije Bog slabih, krotkih i dobrih, nego bog osvete, bog najvećih strahota, užasni gromovnik. Ja ne mogu da u sebi probudim prema neizmjernome, nenatkriljivome i nepojmljivome Bogu odanu ljubav jednog malog atoma, kao što ne poznam ni intimnu, skladnu ljubav prema svome rođenom ocu. Moj bog nije — Bog.

Teško je o tome misliti, teže govoriti, a najteže pisati.

8./2.

Slatka moja majčice!

Uvjeren sam, da još nijesi primila moje pismo od 20./12. pr. god. i iskreno se radujem, što znam, da ga ne ćeš nikada ni primiti. Ne vjerujem, da ih cenzure propuštaju, pa ipak — pišem ih.

Ono nije bilo pismo nego jecaji i vapaji, koji su vrlo opravdani, neoborivo iskreni i nepobitno istiniti, ali — uza sve to — ujedno i suvišni.

Kad pomislim na milijune žrtava ovoga rata, koji grcaju i padaju, i na još više milijuna onih, koji jecaju, jer su ostali sirote iza onih prvih, bez igdje išta, samo sa svojim crnim, beznadnim bijedama — kad na to mislim, moram, majčice moja dobra, ismijati — sam sebe, čim nagonski počnem žaliti svoju neizbježivu tragediju.

Jedan novi potok suza manje ili više, jedna nova tuga, jedna nova crnina u ovoj općoj pogibiji ima važnosti samo za krojače i ni za koga drugog. Zar može što značiti jedna nova smrt za čovječanstvo, za narod ili pogotovo za jednu vojsku, kad je govor o jednom njezinom članu, kojega ona više niti ne broji među svoje djelatne članove, kojega je već objavila u svojoj listini gubitaka?!

Ne, slatka majko! Bio, ne bio; umro, ne umro — sve je to jednako vrijedno i zbog toga ne će nijedna zvijezda zatreptati niti zadrhtati i jedan listak na gori.

Sve će biti mirno i spokojno, kao što je spokojno izlijetao golub iz Noemove barke, ne opažajući, da je zatrt ljudski rod i životinjsko carstvo. To on nije opazio, jer ga nije zanimalo, a nije ga zanimalo, jer nije mogao poimati.

Tako je i sada. Nas ne zanima, koliko će poginuti milijuna ljudi, a to nas ne zanima, jer smo ili nekim čudom ili nekim prokletstvom zaboravili nauku, koja nam zapovijeda, da cijenimo život i sitnoga mrava, a da čovjeka i ne spominje.

Mi smo danas, boreći se za golgotska načela, zaboravili, pogazili i popljuvali nauku golgotskoga Čovjeka, Kralja i Boga, noseći na svojim bojnim zastavama znakove Njegova

svetog imena i reseći se oružjem, koje nam blagosloviše Njegovi svećenici.

To je vjera!

Pomisli, majko, koliko je u tome nedosljednosti, koliko neodoljivih laži i koliko čarobnog ludovanja! To je, da se čovjek luciferski smije, zalijevajući taj omamni smijeh potokom suza, koje ne smije da poimlje — — —

Stoga se ni ti, dobra moja majčice, nemoj žalostiti, što me, vjerovatno, ne ćeš više nikada vidjeti. Budi ponosna, što umirem u borbi za — — — »pravdu i golgotska načela«; idi svaki dan na groblje i tamo broji, koliko ima svaki dan posve novih, svježih grobova, koliko ucviljenih sirotnih majka, sestara, udovica i nejači, pa se raduj i zahvaljuj Bogu, što je Tebi određen samo jedan mali, neznatni dijelak te opće tuge i sirotinje. Veseli se, što nije na Tebe samu navaljen teret svih tih smrti i svih tih bolova.

Kod Tebe je dobro i još nešto: mogu Te tješiti otac, moja draga sestrica, moja Seja, njezini roditelji i još mnogi drugi. Ima vas mnogo, pa kad pravedno podijelite tu malu tugu — malo će što svakome i ostati. Gotovo ništa.

Nemoj Ti, dobra moja majko, misliti, da sam poludio, kad ovako pišem. Ne. U općoj se ludnici ne osjeća, tko je manje, a tko više pametan, nego samo, tko je iskren, a tko nije. Ja sam iskren i ne želim, da Te zavodim i varam lažnim nadama, a k tomu: ja sam primio u sebe jedan mali dašak svojega vremena, pa sam nečovječno krvoločan i, govoreći istinu, koja se može reći na više načina, ja Te ne štedim izrazima. Govorim otvoreno i ujedno se ponosim, što znam, da imam majku, koja će to moći junački podnijeti.

Moja rana zacjeljuje, ali to sigurno zato, da budem što ljepši mrtvac. Inače ne mogu protumačiti tu malu šalu majčice prirode, uzevši u obzir, da je rana na takom mjestu i takove naravi, da posve isključuje i pomisao na ozdravljenje.

Svršit će se prije ili poslije i — da Ti uštedim beskorisne, a sigurno velike brige — unaprijed Ti javljam, da ne ćeš moći nikada doznati za moj grob. To je isključeno,

jer nas je previše, koji imademo putnice za nebesko carstvo, a da bi ovdašnji posve izmučeni, izmoreni i umoreni ljudi mogli misliti još i na takove posve suvišne i — najzad, budimo iskreni — smiješne malenkosti. Kad me već jednom nema, onda je posve jednako, da li ću strunuti ovdje ili tamo; da li će zemlja i vlaga progutati najprije nekoliko dasaka, a onda istom mene ili odmah mene bez suvišnoga drveta — to su, kako rekoh, malo pa ravnodušne stvari. Isto je tako posve izvan sumnje, da je pametnije upotrijebiti dobrih par stotina kruna za svagdašnje kućne potrebe nego za prevoženje mrtvoga tijela, koje predstavlja netto toliko i toliko kilograma težine, ali nipošto mene, koji sada jesam i koji sam bio među vama, pun života, snage i velikih snova.

Znam, da to drukčije zamišljaju i shvaćaju dobre majčice, vjerne žene i neutješive zaručnice i seje u svojoj veličajnoj ljubavi, jer svemu daju ljepši izgled nego ga ima i jer im srce guši razum. Uza sve to moji su navodi istiniti, iako su, na prvi pogled, nesmiljeni i strašni.

Po mišljenju mojega liječnika mogu izdržati još nekoliko mjeseci. Međutim to ne znači mnogo, jer čim se vrate lastavice i ševa zapućpuriče nad rascvalim klasjem, onda će — — —

Ti misliš — je li, divna moja majčice?! — da će onda »prestati kucati jedno plemenito nadobudno srce, zvona zazvoniti, svi se prisutni obliti suzama i mnoga draga srca zagrcati u bolu«.

Je li, majčice: Ti sigurno tako misliš?

Ali ne! Od svega toga ne će biti ništa.

Kad ševa zapućpuriče nad rascvalim klasjem, jedan će čovjek prestati kužiti svojim bolesnim dahom bolničku sobu; bit će ispražnjeno jedno mjesto, što je sada vrlo važno, jer treba mjesta za novog ranjenika ili bolesnika; bolnički će pisar metnuti znak križa i datum kraj jednog imena u glavnoj knjizi; prisutni ne će ni uzdahnuti, a draga će, bliza srca osjetiti bol istom onda, kad već mjesecima bude trunuo onaj čovjek, koji sada zaprema jedno mjestance u bolničkoj sobi.

Eto, to će se, majčice moja, dogoditi, kada ševa zapućpuriče na slavu Božju iznad rascvala klasja — — —

Prije nego se u tišini kakve bljutave noći odigra taj beznačajni finale, često ću Ti se javljati u nadi, da ćeš dobiti makar koju moju kartu ili pismo.

Međutim, majčice moja, budi mi strpljiva i jaka!

13./2.

Svaki trinaesti dan u mjesecu osobito mrzim. Najradije bih ga brisao iz kalendara i sa dvanaestoga odmah skakao na četrnaesti.

Taj dan mora biti osobito neugodan onda, kad ga izabere kakva dosadna žena za svoje ljubavne pokuse. Govorim iz rođenog iskustva.

— Gospodine poručniče, ovo; gospodine poručniče, ono.

— Ta, pusti me, ženska glavo, na miru! Idi sa stotinu milih sreća. Ne napastuj me.

Istina, tako sam to samo mislio, a govorio sam blaže, ali — govorio, a spavao. Uspjeh je isti. Koliko me je prije zanemarivala, toliko sada oblijeće oko mene, kad misli, da ću ozdraviti. Rekoh joj, da sam otekao stoga, što sam promrzao u rovu. I ona vjeruje, ne pogađajući, da moju debljinu zovu u povjerljivim društvima »veselom sušicom«. Naravno, bio sam vrlo veseo, kad sam je dobio, i ne sluteći, da bih je mogao uloviti. Sada više nije nimalo vesela. Bar ne za mene.

Kako je samo prepredena! (Mislim, naime, na bolničarku, a ne na ovu debelu sušicu.)

Čas popravlja na meni pokrivač; čas me pipa, da vidi, kolika mi je toplina; čas pregledava ovoje, a onda opet gleda, da li je već potrebno, da presvučem rublje.

Sili me, upravo me sili, da budem zločinac i ondje, gdje mi to nije potrebno i gdje to niti ne želim. Najzad, ako mi zbilja dozlogrdi, ako me se ne okani, jednoga ću dana zaslijepiti i — — — i — — — Bit će zlo i to s tim lakše, što je moja krv upaljiva i što je moja zloća mnogo jača od moje dobre volje.

To me prati već iz malih čarapa: najveće kušnje, najveći lopovluci, najgore odluke — sve se to pokriva s nesretnim trinaestim danom toga i toga mjeseca, te i te godine.

Sigurno je tako suđeno.

20./2.

Ljubavi moja mila!

Rana zacjeljuje napadno žurno, kao što crvljivo voće — na oko — mnogo brže zori nego li zdravo. Brzo se zavije u čarobnu crvenu haljinu, jer mu je dosuđen kratak vijek.

I na meni odigrava majčica priroda oprostivu šalu, koja je, čini se, osobito veseli: hoće da surva u grob što potpunije jedinice. Kod mene će joj to uspjeti. Po liječničkom će mnijenju rana zacijeliti baš onda, kad bude ponestalo ulja u svjetiljci moga života. Kad su vidjeli, da sam sav otekao kao medvjed poslije neugodna pohoda u pčelinjak, pitali su me, što mi je. Posve je naravno, da sam im rekao istinu.

Da sam se manje bojao oca, a više se liječio, bilo bi drugačije. Ne ću baš ustvrditi, da bih bio posve ozdravio i da bih ikada bio sposoban za ženidbu, ali svakako ne bih morao umrijeti. Sada je već sve prekasno. Sav sam rastrovan i moja koža treba da se rastvori samo na jednom mjestu, pa da se sav raspadnem, kao da mi je svaki atom jedva čekao, da može uteći iz te pogane zajednice.

Koliko osjećam, hrptenjača je još netaknuta, a sudeći po svagdašnjem brbljanju, još je i mozak u priličnom redu. Poludio još nijesam i nadam se, da još par mjeseci niti ne ću. Kad pobudalim, onda — s Bogom, diko! Umišljat ću, da sam indijanski princ i, pošavši da spasim divnu, slatku ukletu princesu iz zmajeva dvora, survat ću se kroz prozor iz trećega kata, ne misleći ni na svoju dobru mučenicu majku ni na Seju ni na Tebe ni na svoju blagajnicu.

Da. Kad sam je već spomenuo, mogao bih Ti reći, kako su se dalje razvijali naši odnošaji. To će Tebe boljeti, ali ćeš uvijek moći navesti kao dobru pouku svome pametnome,

lijepom sinu. Naravno: kad Ti ga Bog dade s nekim još nepoznatim čovjekom, kad dijete doraste do muške snage i kad mene već davno ne će biti na ovome svijetu. Mene će rastočiti crvi, ali Ti svečano obećavam, da će se moja duša iskreno radovati i na dnu pakla (— u koji ću bezuvjetno doći, jer ga nosim u svojoj duši! —), ako Ti budeš sretna i ako budeš imala lijep i plemenit porod. Ti to zaslužuješ, jer si dobra, neograničeno dobra, pravedna i iskreno odana onome, koga voliš, a to je ono, što je najvrednije na ovome svijetu. Vidiš, draga, ja potpuno shvaćam i znam cijeniti Tvoju vrijednost, ali nijesam imao snage, da poštujem Tvoju vjernost.

Varao sam Te od prvoga časa našega poznanstva, pa do posljednje noći, iza koje sam pošao na ratište. Najviše sam Te izigravao sa spomenutom blagajnicom. Bili smo se sljubili kao muž i žena i, dok sam po mirnim alejama sanjario s Tobom o našem budućem životu, proklinjao sam noć i držao sam svaku za izgubljenu, koju ne provedoh s njome.

Uza sve to ne smiješ pomisliti ni na čas, da su bile lažne moje riječi, koje sam Ti govorio, ili izmišljeni osjećaji, koje sam gojio prema Tebi. Ne, nipošto ne! Ja sam Ti bio uvijek iskren u tim pitanjima, ali — koliko sam Tebe ljubio i osjećao, da si mi potrebna za budućnost i potpunost moga života, toliko sam čeznuo za njom i nijesam mogao bez nje u sadašnjosti.

Kad sam sutradan iza one prve noći s njome došao u svratište, našao sam je tužnu i zaplakanu. Bila je divna — vjeruj mi! — u svojoj još djetinjoj smetenosti. Stidjela se preda mnom i nije me htjela ni pogledati, odgovarajući na moja pitanja nesigurno, kratko i preko volje. Bili smo posve sami. Konobar je nekoliko puta ušao u dvoranu i onda se opet izgubio u kuhinji.

— Što ste učinili od mene?! — šane ona iza duge šutnje i suze je obliše.

— Ne luduj! — odgovorih ja. — Što sam učinio?! Ništa. Ili, najzad, učinio sam ono, što bi bio učinio netko drugi. Ne plači, ne izazivaj strku i javnu sablazan. To ti je suđeno!

— Majko moja tužna! — jecala je ona i brisala suze.

Prvih sedam, osam dana nije htjela ni čuti o tome, da je opet pohodim. Svaka se moja riječ odbijala od njezine plemenite volje kao od čelika. Uistinu se držala neobično čvrsto, ali je ipak došlo, što je moralo doći prije ili poslije.

Zapamti; slatka moja Sejo: Kad ovca jednom preskoči u djetelinu i tamo se omrsi, ubuduće je može od nje odučiti samo nož ili ograda, kroz koju nikako ne može.

Isto je tako i s ljubavlju.

To sam ja već bio davno proživio na sebi i s toga sam pustio neiskusnu blagajnicu da se malo joguni. Nijesam više htio, da je grubim navalama vrijeđam, nego sam se držao, kao da sam sve zaboravio. Što više: nekoliko dana nijesam ni zalazio u svratište. Kad sam opet došao, iza te stanke, htjela me je progutati očima. Pretvarao sam se, da to niti ne opažam. Kad već nije mogla izdržati u svojoj nepromišljenoj ludosti, prošla je kraj mene i, kao slučajno, malko se tijelom oskliznula o mene.

— Ahà — je li ugrijalo, jest?! — pomislim ja i otiđem van.

Tu sam večer opet radio s njom, što sam htio. Početi je teško, ali kad se jednom počne, onda ode, ode niz brdo kao lavina.

Otada smo živjeli kao muž i žena. To se je javno znalo. Znao je i otac, ali nas dvojica nijesmo nikada o tome govorili. Ja sam se bojao, a nije mi bilo ni računa, da spominjem, dok se on preda mnom očito stidio govoriti o takvim stvarima. Ujedno je znao, da sam ja odviše drzovit i neobuzdan, a da mu ne bih koješta objesio na nos sa svom bezobzirnošću razularena derana. U tim je pitanjima on proigrao svoj ugled preda mnom i nije se usudio ni da mi dade najobičniji savjet. Nije mi nikada rekao ni onu najobičniju, svagdašnju: »Čuvaj se senjske bure i svačije cure!« Ne. Ništa. Baš ništa. Uza sve to, ja sam se njega kao oca i do nepromišljenosti nagla čovjeka strahovito bojao i brižno krio sve svoje skokove, očekujući s užasom čas, kada će prekipjeti njegova čaša.

»Gdje dvoj' mladih skupa diše, tu se treće odmah piše« — veli narod, a ja to potvrđujem iz rođenog iskustva.

Bilo nam je oboma i teško i neugodno, ali se više nije dalo pomoći. Nas smo dvoje otpravili sina na selo, a mene je otac otpravio »na naučno putovanje«, sa dozvolom, da ostanem, koliko hoću.

Sada Ti istom razumiješ — je li, slatka moja Sejo?! — zašto sam ja išao »poslom« u inozemstvo, ali ujedno više ne shvaćaš, kako sam se, uz takav život, mogao u to isto vrijeme zaručiti s Tobom. Ni ja Ti sada ne bih mogao napisati o tome psihološku raspravu, ali je tako, i Ti nažalost nemaš povoda, da mi ne vjeruješ.

S putovanja sam se povratio krepak i odmoran, jer sam se najpomnije čuvao svih besposlica. Sa svojom sam malom nastavio predašnji život. Nijesam obratio pažnju na njezine bojažljive opomene niti sam spočetka opazio, kako me neobično uporno moli, da budem na oprezu, da se čuvam i slično. Kad sam za nekoliko tjedana osjetio bolove, sjetio sam se i tih njezinih opomena, ali je već bilo sve prekasno.

— Čini se, da si nas uredila?! — rekao sam joj mirno i ozbiljno. Ona problijedi, zadrhće i poče nešto pentati.

— Davno sam ti rekao — nastavim ja — da te ne ću uzeti, pa onda nemam ni prava da od tebe zahtijevam, da budeš samo moja, ali bi bilo pošteno, kad si već nastradala, da si mi to otvoreno rekla.

Ona brizne u plač i kroz jecaje jedva razabrah njezine riječi:

— Ja sam te upozoravala, ali ti nijesi htio slušati.

Više se nije dalo pomoći. Nastali su teški dani potajnoga liječenja, a posljedica je bila, da sam bolest posve zapackao i potjerao je još dublje u kosti i cijelo tijelo. Čini se, da je otac opažao, ali me nije pitao, a ja se nijesam usudio govoriti. Nas smo dvoje bili i sada jednaki kao i prije — prije oboje zdravi, sada oboje bolesni — pa u zločinačkoj nepromišljenosti nastavismo prijašnje odnošaje. Ona je bila potištena do skrajnje mjere, ali više nije mogla bez mene, a meni se opet činilo, da je ne smijem napustiti.

Tako se to vuklo, sve dok nije prva granata prolomila oblake, a tada je meni već grob bio bolje osiguran, nego da su mi za njega jamčili najbolji liječnici ili najdosljedniji razbojnici.

Ja se ne mogu na nju srditi, jer sam ja kriv njezinoj, a ne ona mojoj propasti. Da se ja ovoga nijesam dočepao s njome, bio bih, uz onakav svoj život, sigurno s nekom drugom, ali da nju nijesam zaveo i pokvario ja — bogati i krepki gazda Mirko — ne vjerujem, da bi to bilo tako lako uspjelo ikome drugome u našem malome mjestu.

Tako Ti je to, slatka moja Sejo!

Time se svršava ta ružna priča, očekujući svoj »Amen« u blatnim seljačkim taljigama i u plitkoj jami.

Ja se ne ću kušati pred Tobom prati ili Te moliti za oproštenje, što sam se tako titrao Tvojim plemenitim osjećajima. Ne. Nema svrhe, pa onda nema ni smisla. Više se ne da popraviti. Da je moj otac znao sa mnom postupati drukčije, i ja bih bio drukčiji. Bio bi mogao istesati iz mene, što bi god poželio, i ja ga ne bih bio izdao. Kao što sam u zlu dostigao zamjernu visinu, tako isto ne bih bio zaostao ni u dobru. Poznata je činjenica, da Velebitova djeca nijesu skoro nikada i nigdje polovična. Ako su u službi, oni su od poljara do generala i velikoga župana na svome mjestu i među prvima; ako su težaci, neumorni su; ako su hajduci, predstavnici su im Lazo Škundrić i Joco Udmanić; ako se ožene, oni su uzorni i, kad treba, kad to zahtijeva muški obraz, oni se ne žacaju zadaviti nevrijednu ženu kao kvočku i doći tri prsta iznad ledine ili u popularni »Štokauz«. Ukratko: oni ne staju na pola puta. To sam i ja dokazao.

Samo s toga stajališta, milo moje, prosuđuj, osuđuj i praštaj ili ne praštaj!

Taki mi je rodni kraj, taka mi je krv, i ja nijesam ništa drugo nego obična, svagdašnja biljka svoje drage ličke zemlje.

Već je dugo tome, što sam Ti htio reći sve ovo, što Ti rekoh sada. Različni su uzroci, što sam ipak šutio, a ponajglavniji je taj, što sam očekivao, da će se bolest ili izliječiti ili — što sam poslije vjerovao! — tako naglo pogoršati zbog moga neredovitog života, da ću ubrzo podleći. Stoga sam mislio, da nije potrebno, da Te žalostim tim prljavštinama, kada Ti je i tako bio dosuđen posljednji udarac. Sada je međutim posve drukčije. Otišao sam u rat, ranjen sam i sada moram umrijeti.

Ja sam tvrdo uvjeren, da u životu ne ostavljam ni jednu tako svijetlu uspomenu, da bih s njome mogao biti zadovoljan, a pogotovo ne takovu, da bih mogao biti i ponosan; moguće je, da me mnogi i vole i cijene, držeći me dobrim stručnjakom, vjernim drugom i odanim prijateljem, ali ja — uza sve to — ne uviđam, da zaslužujem sumnjivu slavu: da umrem, »na polju slave« kao žrtva ovoga rata, kad to, u stvari, nijesam. Ja sam žrtva svojih grijeha, svoje lude i nepromišljene mladosti i očeve nesposobnosti da bude ocem, pa ne ću da u Tvojim očima ostanem pod nezasluženom »aureolom«. Ne, nipošto, jer niti ja to trebam niti bi mi laskalo niti je istinito. Kakav sam — takav sam! Što više: priznajem Ti, da na mnogim mjestima radije kažem koju jaču nego blažu, samo da se ne bi činilo, da se kukavički izvlačim, da nijesam dostojan potomak svojih graničara. To bi za mene bila najveća osuda, i stoga Ti se ispovijedam, da me iskrena još više voliš i da znaš, što ćeš pripovijedati svojim sinovima, kad im bude po osamnaest godina.

Kako sam rado, iskreno i s ljubavlju pisao, tako Ti to primi i ostaj mi s Bogom, ljubavi moja slatka, srećo moja divna i nedočekana!

8./3.

Dobro napredujemo.

Ja je čuvam, ona se ne će da čuva; ja je upozoravam na zlo, ona vjeruje i ne boji se — pa što joj onda ja mogu?! Hoću li se potući s njome?!

— Gospodine poručniče — rekla mi je — vi ste zlatan čovjek.

— Ne, gospojice. Ja vas uvjeravam, da sam zao i vrlo opasan. Za vas sam pogotovo opasan.

— Iz vaših očiju sijevaju blagost i dobrota. Vi meni pripovijedate bajke. Vaše je srce plemenito.

— Sve to mogu dopustiti, ali ostajem pri svome, da sam vam vrlo opasan.

— Vi meni?!

— Da. Ja vama. Ja sam vama vrlo opasan.

— Vi se šalite, gospodine, ali uza sve to, recite mi pametan razlog, na kojemu temeljite svoje tvrdnje. Molim vas, recite mi.

— Vi to tražite?!

— Ja to želim i vi ćete mi to učiniti.

— Ako zbilja želite, ja ću vam to učiniti.

— Ja to želim.

— Dobro. Onda slušajte.

Ona je sjela kraj mene na krevet, metnula ruku preko mene i naslonila se. Moram priznati, da ima divne oči i grudi. Sav sam drhtao i bilo mi je neugodno. Smilila mi se, jer sam prestao vjerovati u svoje dobre odluke. Moj je stari vrag opet došao u mene.

— Govorite, gospodine poručniče — reče ona i pogleda me tako milo, da bih bio mogao kliknuti od veselja. Poludio sam i strastveno je primio za ruku, želeći, da je ogrlim i poljubim. Zaista! Bio bih je poljubio tako iskreno, tako slatko, da bih se odmah pomladio.

— Recite, gospodine poručniče.

— Reći ću vam, gospojice. Slušajte me: ja vas volim, kao što volim svaku ženu, koja nema na sebi nijedne prirodne mane. Priznajem, da mi se vrlo sviđate i da rado gledam u vaše duboke oči.

Ona me je vragoljasto udarila po licu i neskrivano se radovala mojim riječima.

— Jest, gospojice. Priznajem vam, da mi se oči rado napasaju na vašim ljepotama.

— Vi ste neuglađeni.

— Jesam, ali vi ste željeli, da budem iskren i ja to jesam, a vi nemate prava, da se ljutite. Ako želite, da šutim, ja ne ću više govoriti, kao što bih bio i u grob ponio svoje želje, da me vi nijeste izazvali svojim molbama. Ako hoćete, ja ću opet zašutjeti.

— Ne! Govorite dalje.

— Dobro. Samo se nemojte ljutiti.

— Ne ću. Recite sve. Ja mogu podnijeti.

— Kako rekoh: ja vas volim, iskreno vas i željno volim, a bojim se i te same pomisli. Volim vas i stoga želim, da

budemo dosta daleko jedno od drugoga, jer sam ja bezobzirno drzovit.

— O, dragi moj — reče ona — varate se, ako mislite, da ja ne znam dolično odgovoriti na svaku drzovitost!

— Ima ih, na koje se ne da odgovoriti.

— Da čujem. Na primjer?!

— Ja sam volio jednu konobaricu — to jest, ja sam volio njih više, a hoću da vam kažem, kako sam se jedne riješio. To će biti dobar primjer. Ali — to su neukusne priče. Radije o vama i o sebi. Želite li?!

— Da — nasmiješi se ona. — Zanima me.

— Polovicu sam vam već rekao. Naime, da vas volim, a drugo je, da sam opasno bolestan. I zato, što vas volim, ne želim vas upropastiti, pa vas stoga molim, da ne sjedate na moj krevet.

— Zašto ne?! Ja vam ne ću ništa.

— Ali hoću ja vama.

— Vi ste dobri. Ja vas se ne bojim.

— Dobro, ali se morate bojati zla, koje tišti i mene.

— Uz vas se ne bojim ničega! — odgovori ona, čvrsto me ogrli i strastveno poljubi, pa uteče van.

U prvi se čas nijesam mogao pravo ni snaći. Sam sebi nijesam vjerovao i mašim se rukom na usnice, da vidim, je li ostao kakav trag. Ne opazih ništa, osim da mi usta gore i drhću. Malo poslije primijetih, da se sav tresem. U nekoj se dvoumici okrenem oko sebe, kao da se nečega bojim. Osjećao sam, kao da su na mene uperene nečije žarke, proždrljive oči.

Nije bilo nikoga u blizini. Bio sam posve sam. Ona su druga dva nesretnika izišla van, da se sunčaju. Sâm sam, posve sam kao okresano drvo. Neugodno mi je i neobično. Nije to nemir savjesti zbog moje dobre Seje. Ni govora o tome. Davno sam je priučio na to. Nešto je drugo, što sada ne shvaćam, i što će sigurno proći. Treba malo strpljenja.

Ona je, bez sumnje, ili vrlo strastvena ili vrlo samilosna žena. Samo je takvi poticaji mogu privlačiti k meni.

I to ćemo već vidjeti — — —

9./3.

Noćas — kao slučajno! — nije valjala svjetiljka. Bili smo u mraku. Naša je sestra često dolazila k nama i nastojala, da svakome posve udovolji. Kad je bila kraj mene, često joj se je trnulo svjetlo, koje je nosila u ruci. Ona je taj svaki čas zgodno izrabila.

Posve je poludjela.

— Vi ćete nastradati sa mnom — rekao sam joj.

— Ni to nije isključeno, ali me ne smeta — odgovara ona ravnodušno.

— Ne ću sada poricati svoju ljubav prema vama, ali vam ne jamčim, da će to trajati dvadeset i četiri sata.

— Pa i samo jedan sat! Dosta je!

— Ja sam prevrtljiv do najveće mogućnosti: Sada sam ovakav, sada onakav.

— Mene to ne smeta. Ja vas ipak volim.

— Proklinjat ćete me.

— Možda sebe i svoju narav, ali vas ne. Ne nikada, jer vas ljubim! — šapće ona, sva izvan sebe, i stišće mi ruke.

— Ta je ljubav samo prividan plašt, pod kojim vas strast vodi u nesreću — rekoh ja, u želji da je uvrijedim i odbijem.

— Da! Strast, strast, strast — — — zadahće ona. — Ništa drugo nego strast, koja traje jedan čas. Pa — što hoćete onda?! Neka traje jedan trenut oka, ali neka je slatka i lijepa!

— »Za jedan časak radosti, tisuću dana žalosti« — — —

— Neka!

— Jeste vi bili kada model kojega umjetnika?

— Ja model?!

— Da. Obično su modeli tako zaslijepljeni ludom strašću.

— Ja sam model samo onoga, koga ja izaberem i priznam svojim umjetnikom. Ja sam sama umjetnik, koji nije stvorio nikada ništa osim mnogo slika i prizora sretne zaboravi.

Otišla je iz sobe. Otišla je naglo. Nadam se, da sam je uvrijedio. Moguće je, da sam joj se zgadio, kao čovjek, koji

shvaća ljubav na dva oprečna načina. Ako je tako, milo mi je, jer je volim, pa ne ću, da na svojoj duši nosim njezinu nesreću.

Iza kratka se vremena opet došuljala k meni.

— Znate li vi, kakva je moja bolest?

— Ne — odgovori ona ozbiljno.

Rekoh joj, a ona se nasmija, posve se nagnu uz mene i čvrsto me ogrli, šapćući:

— Mislite li da ja to nijesam znala već onda, kada ste mi pripovijedali bajke o smrznutim nogama? Varate se, malo moje.

Da nije čas bio preozbiljan, bio bih se slatko nasmijao, kad je izrekla to »malo moje« meni, koji bih mogao dohvatiti šaku oblaka iz nebeskih visina.

— Reći ću vam — nastavlja ona — da sam opazila u ova dva mjeseca, da ste još posve nesređeni, da o malo kojem predmetu imate svoje stalno i dosljedno, pa makar i krivo mišljenje, ali mene svladava vaša ljepota i plemenitost. Osobito me iznenađuje i očarava vaše sadašnje priznanje.

— Htjeli ste me vrijeđati?!

— O, ne! Rekla sam vam istinu, jer se ni ja ne žacam, da je čujem. Vi ste stvoreni, da budete ljubljeni samo časovito, kratko i ludo do zaboravi. I ništa više.

— Zašto mi to govorite?

— Zato, što ste i vi meni rekli istinu i jer ne želim, da sebe precjenjujete, čineći krivo meni. Rekoh vam samo ono, u što vjerujem.

— To je, dakle, uzdarje?!

— Uzdarje, révanche! Laku noć malo moje!

S time je ta noć za mene dovršena.

Spavao sam vrlo slatko.

10./3.

— Vi ste rekli, da sam ja sposoban da budem ljubljen samo na časove?!

— Da. Nije isključeno, da se ti časovi mogu ponoviti, ali uvijek samo — časovi.

— Po čemu to zaključujete?

— Rekla sam vam. Vi ste trska na vjetru, ali vrlo lijepa i plemenita trska.

— Možete li se vi varati?

— Ne, malo moje! To je posve isključeno. Imam vrlo mnogo iskustva.

— Gdje ste ga stekli, ako smijem znati?

— Koje gdje, a najviše na ciriškom sveučilištu.

— Na ciriškom sveučilištu?!

— Da. Tamo sam učila i svršila filozofiju.

To me je vrlo iznenadilo.

— Nijesam znao.

— Tako vam je i nikako drukčije. Tamo sam vidjela mnogo primjeraka vaše vrste. Potpune vjetrogonje. Uvijek me je zanimalo, kako je moguće, da se nađe ženâ, koje mogu i takve ljude trajno voljeti. Ja ih naprosto ne razumijem. Časovi — — — da, divni časovi — — — To ja razumijem i to je prirodno — — —

Moram priznati, da sam vrlo ravnodušan prema tome, kako koja žena misli o meni, ali — nije pravo, što ona govori. Nekako me smeta, jer osjećam, da me ona želi najprije poniziti, stući do zemlje i onda se milostivo spustiti k meni.

Čekaj! O tom ćemo još govoriti.

28./3.

Jadan je ovo život.

Umirati i ne moći umrijeti; živjeti i ne moći se naživjeti; umirati i željeti vatren život; živjeti i željeti naglu, neosjetnu smrt!

Moji su dani sada ispleteni samo tim ludim, protuslovnim mislima i željama. Ako mi jedan dan sretno prođe, onda je drugih pet tim groznijih i nesnosnijih.

Otkriše, da se rana gnoji. Sada se gnoji, kad je već bila u punom jeku zarašćenja; sada se pogoršava, kad su mi se grudi počele nadimati velikom nadom.

Ne razumijem, otkle to sada?! Koji joj je bijes, što hoće, što me muči, kad mi je za umiranje dosta i onoga drugoga prokletstva?!

Neka, neka ide sve svojim putem. Može se opet okrenuti na bolje. Oh, kako to sad iskreno želim! Ne želim toliko radi sebe, koliko radi Natalije. Plemenita je to i velika žena. Vrijeđa me svojim ponositim primjedbama i istinama, ali me ujedno usrećuje ljepotom svoje strastvene ženske duše. Tako me čvrsto drži, da se ne mogu ni pomaknuti nego onako, kako ona želi. Velika je njezina moć nada mnom.

Kad osjetim u sebi malo snage, onda joj prkosim i kušam, da joj uzvratim sve njezine gorke istine, ali, čim su bolovi jači, ja malakšem, prepuštam joj se i onda sam doista njezin mali.

Čuva me kao rođeno dijete.

— Gospojice, ja vas volim — šanuo sam joj sinoć.

— I ja vas, gospodine Mirko — odgovori ona — ali samo ako budete posve mirni.

— Bit ću, bit ću, miran, ali — — —

— Recite. Što biste željeli?

— — — Ja bih želio — — — Vi znate — — — Ništa.

Blago mi se nasmiješila i pokrila mi oči rukama, šapćući mi:

— Umirite se, malo moje. Ne smijete misliti ni na što drugo nego na mir.

— Poda mnom je pakao. Sav gorim — — —

— Umirite se, zlatni moj — tepala je ona. — To je mala vrućica. Proći će to — — — Ako ne budete dobri kao moj mali braco, molit ću poglavara bolnice, da ovamo pošalje koju drugu sestru. Više ne ću dolaziti u ovu sobu.

— Ne, sestro zlatna! — rekao sam iskreno toplo, uhvativši je za ruku. — Samo to ne, jer ne ću izdržati.

— Ne, ne ću nipošto, ako budete dobri.

— Bit ću, sestro.

Njezin je glas podrhtavao i zvučao kao nikada prije. U njemu se je odražavalo toliko materinjske ljubavi i nježnosti, da mi se pričinilo, da ću se sav rastopiti pod miljem tih mekih, toplih zvukova. Prvi put sam u svome bolovanju osjetio, da je kraj mene jedno moje blizo i zabrinuto stvorenje.

Da znate, kako je to ugodan osjećaj!

Posve sam miran. Onoj požudnoj, razbuktaloj strasti ni spomena.

Ja ne znam, je li to stoga, što sam oslabio i što sam duševno posve potišten, ili stoga, što je ona ovaka?! To pitanje ne bih mogao riješiti. K mojoj postelji pristupa pogledom zabrinute majke i ožalošćene sestrice, a ja je dočekujem raširenih ruku i u čudu se pitam:

— Gdje je ona strast i zloba, kuda uteče pred tim dobrim, nesretnim bićem moj stari vrag, koji me je pratio mojim cijelim životom!?

Nema ga više.

Približuje se noć, koja je za mene vazda puna duge besanice, a za moju dobru sestru puna teških napora i muka.

Ona će doći, sjest će na moj krevet, milovat će me i pripovijedati mi o Švicarskoj i o svome đakovanju, a ja ću je slušati i ne ću smjeti ni progovoriti. Ona mi ne da, da se naprežem i smijem, samo da joj gladim bijele, meke ruke i ništa više.

Ako moji supatnici — jedan je Madžar, drugi Nijemac — nijesu u sobi ili ako spavaju, onda joj smijem milovati kosu, smijem je cjelivati i gledati je, neprestano je gledati. Ja bih umro u tome gledanju i milovanju.

Približuje se noć.

5./4.

Mila moja Sejo!

Danas sam primio Tvoju kartu. O meni ste dobili posve točne vijesti i, kako vidiš, suvišno je Tvoje nepovjerenje, koje gojiš prema njima.

Ja sam živ, ali — da Te ne zavodim lažnim vijestima! — moram priznati, da je vrlo malo nade, da ću ozdraviti. Može Bog dati. On može sve, ali — ne vjerujem, da će se radi mene dogoditi čudo.

Već sam Ti se javio nekoliko puta i nadam se, da ona pisma nijesi primila. Ako ih slučajno naknadno dobiješ, a to ne će biti tako brzo, jer su duga, pa će zastati na različitim cenzurama, učinit ćeš najveću uslugu mojoj uspomeni, ako ih spališ nepročitana. Ona su posve iskrena i istinita, ali su, možda, suvišna.

Piši često mojim roditeljima. Ako možeš i pohodi ih. Tješite se uzajamno, a sve skupa neka vas tješi dobri Bog.

Suđeno je!

10./4.

Obje su se bolesti uzele za ruke i luđačkom brzinom jure nizbrdice.

Sestra me tješi. Jadna moja sestra! Ona je nesretna zbog mene, kojega do jučer nije ni poznavala. Kako je to čudnovato i nerazumljivo! Držim, da su za ovako lijepe i požrtvovne osjećaje sposobne samo žene.

Nesretne majke, žene, sestre i zaručnice, što ste skrivile nebesima, da vas kazne ovako okrutno i neumoljivo? — — — Tužna moja dobra Sejo! — — — I tebi je suđeno, da tamo daleko, u našem dragom bijelom Zagrebu isplačeš svoje plave oči za čovjekom, koji ti nije ništa, koji te nije vrijedan i kojega ne ćeš vidjeti nikada više.

Mi umiremo i ne osjećamo bolove ili ostajemo bogalji i veselimo se, što nijesmo poginuli ili ostajemo zdravi i zahvaljujemo Bogu, što nijesmo bogalji, a vi —? Čime se vi možete tješiti, čemu se vi možete nadati, jadne, osjetljive, plemenite žene?!

Vaše su rane neizlječive.

O slatka moja majčice, o dobra moja nesretna Sejo — —

Da ste barem uza me, skupa s ovom mojom novom, stranom sestrom, bilo bi i ugodnije, a sigurno biste i vi lakše podnosile udarce nesmiljene sudbine, iako biste morale neprestano gledati, kako od časa do časa venem i kako umirem sve na male, neznatne obroke.

Maleni su ti obroci, ali se tako naglo ponavljaju, da će naskoro doći dan, kada će biti potpuno isplaćen cijeli dug.

Približuje se onaj dan.

Nedavno me je obuzeo čudan san. Oči su mi se same sklopile i klonuli mi svi udovi, a ipak sam sve čuo i sve sam znao, što se oko mene događa. Bio sam sâm u sobi. Ostali su se sunčali i pomalo hodali u vrtu.

Natalija je lagano otvorila vrata i na prstima pristupila k meni. Ja je nijesam vidio, jer uz najveća naprezanja

nijesam mogao skupiti toliko snage, da otvorim kapke. To me je porazilo, srce me je zaboljelo zbog te slabosti i, da se ne odam pred njom uzaludnim pokušajima, da progovorim ili da pogledam, pretvarao sam se, da spavam. Ona mi je stavila svoju ruku na čelo, opipala mi bilo i opet se udaljila lagano kao sjena. Za čas sam je opet čuo, kako popravlja bolesničku posteljinu, i počeo sam nestrpljivo iščekivati, kada će biti gotova i hoće li opet prići k meni.

Dugo sam čekao. Brižljivo je namještavala ležaj onim ostalim nesretnicima, a zatim brisala stol — to sam sve jasno razabirao — i onda ponovno pristupila k mome krevetu i stala na jedan korak od mene. Osjećao sam, da me motri mekim i toplim pogledom i da misli, da spavam. Napnem sve sile, trgnem se, htjednem nešto reći, ali — mjesto toga mi procuri voda iz očnih šupljina. Sigurno sam se počeo sav tresti i drhtati, dok je ona odmah sjela na moj krevet i počela me milovati i dozivati.

Nijesam joj mogao pokazati, da sam živ i da čujem njezine dozive, pa sam pomislio, da ću svisnuti s te muke. Pobjesnio sam od ljutine, upeo svu snagu i najzad otvorio oči i nasmiješio joj se.

— Nešto ste se, malo moje, mučili?! — šane ona i poljubi me u čelo, hladeći mi užarene obraze svojim rukama, koje su meke kao pamuk. — Sigurno ste sanjali ružne stvari?

— Ne, Sejo. Nijesam sanjao ništa.

— Ja nijesam Seja, zlato moje. Sirotica je Seja daleko, vrlo daleko u vašem lijepom gradu, a ja sam vaša sestra Nata. Ja sam sama kraj vas.

Zastidio sam se zbog te zabune, pa brzo rekoh:

— Znam, znam, sestro. Ja ne spavam. Sve znam. Nijesam ni prije spavao, nego me je bilo nešto sapelo, pa nijesam mogao pokazati, da sam budan. Nešto me je bilo svega okovalo, pa se nijesam mogao ni maknuti ni trenuti okom. Bilo me je obuzelo nekakvo svijesno mrtvilo. Sad je opet dobro.

Neprestano me je milovala i oči su joj bile vlažne.

— Sestro, pripovijedajte mi štogod — molio sam je i poželio, da i ja pomilujem nju, ali još nijesam mogao podići ruke.

— Pripovijedala bih vam, gospodine Mirko — odgovori ona — ali ne znam, što biste vi najradije slušali.

— O Seji.

— O kojoj Seji, zlatni moj? — upita ona takvim naglašavanjem, da je bilo jasno, da je mislila, da buncam.

— Ja sam pri sebi, Nato. Znam, što govorim, i želio bih, da mi dugo, dugo i lijepo pripovijedate o mojoj Seji, o mojoj dobroj zaručnici Seji — — —

— Umirite se, malo moje. Ja nju ne poznam, ja ne znam, što bih vam pripovijedala o njoj.

— Vi to znate, Nato. Vi znate sve. Pripovijedajte mi. Ona je dobra baš tako kao i vi, samo — — —

— Što »samo«? Recite. Ne žacajte se. Recite sve, što vam je na srcu.

— Ne — — — Ne mogu. Bit će vam žao.

— Ne će. Ja mogu sve podnijeti, mogu sve razumjeti, jer vas volim. Samo mi recite.

— Seja je dobra kao i vi, samo je mnogo bolje naravi. Mnogo je mirnija — — — Nije tako strastvena kao vi.

Sa strahom sam izgovorio te riječi, jer sam se bojao, da ću je uvrijediti, a opet — nijesam se mogao uzdržati, da to ne reknem. Ona je spočetka šutjela, malko mi se nasmiješila, nagnula se nada me i svega me posula cjelovima.

— Da, da — šaptala je ona. — Vi imate pravo. Ja sam do bezumlja strastvena, ali moja je strast iskrena, čista i poštena.

— Ja to vidim.

— Takav je bio i moj pokojni otac i cijela naša porodica. To je u krvi. Mnogo sam od toga patila, dok sam još bila na naukama, ali je bila sreća, da sam uvijek znala biti svojim gospodarom. Što sam htjela, to sam radila, a što mi nije bilo po ćudi, to sam odbijala drzovitošću najokorjelijega Burscha. Stoga nijesam nikada nastradala. Nijesam se bojala, da će me tko, kako se ono utješljivo govori — »zavesti«. Za mene ne postoji ta riječ, jer je besmislena.

— Vi ste dobri, sestro.

— Ja sam dobra samo onda, kad hoću i komu hoću. Je li vaša Seja taka?

— Jest. I ona je dobra kao duša.

— I lijepa?

— Da. I lijepa je. Neopisivo je lijepa. Ja bih želio, da je vi poznate, da se s njome družite i da joj pripovijedate.

— Zar biste željeli, braco, da i ona postane strastvena kao i ja?

— Vi se šalite sa mnom, Nato. Vi dobro znate, da se strastvenim ne postaje nego rađa. Ona takom ne bi mogla postati, jer je njezina priroda posve drukčija.

— Ja sam se šalila. O tome joj ne bih ni pripovijedala.

— Što biste joj govorili?

— Pripovijedala bih joj, kako ste vi dobri i strpljivi, kako ste plemeniti — — — I mnogo drugih lijepih stvari.

— Ne biste joj rekli, kako sam nestalan i — — — i kakvu imam bolest?

— Ne. To joj ne bih rekla.

— Zašto ne?

— Sada to nema svrhe. Samo bih joj prouzročila suvišne bolove. Njoj je i tako dosta.

— Vidite sestro: ja sam joj to sve pisao.

— Odavde ste joj pisali?

— Da. Rekao sam joj, kako sam je varao sa svakim vragom i kako sam svezao veselu sušicu.

— Veselu sušicu?!

— Da. Veselu sušicu, koja žalosno svršava.

— To joj nijeste trebali pisati. Ona će sirotica i tako biti očajna, čim —

— Čim dozna, da sam umro — je li, Nato?!

— Ne. Njoj je dosta, da čuje, da ste ranjeni i da ste zarobljeni.

— Pogotovo će joj biti dosta, kad čuje, da sam umro — — — Hoćete li joj vi, sestro, lijepo pisati o mojoj smrti?

— Ne govorite o tome, slatki moj braco. Sada treba živjeti, živjeti i samo živjeti i ništa drugo.

— Ne budimo, Nato, sentimentalni. Meni nema pomoći i skoro će se svršiti.

— Ne će, gospodine Mirko. Ne govorite, tako.

— Dobro. Recimo, da ne će, ali to je za mene mnogo gore nego smrt. Produljiti ovakav život, znači, ne moći umrijeti samo zato, da mogu živ strunuti. Dopustit ćete, da to nije ugodan osjećaj. Volio bih, da se svrši što prije.

— Vi još možete lako ozdraviti.

— Draga moja Nato, ja vas vrlo cijenim, ali takovim zavaravanjem i sebe i mene možete samo da me naljutite. Mi nijesmo više djeca. Ako smo mogli otvoreno govoriti o životu, zašto ne bismo mogli isto tako govoriti i o smrti, kad je došao njezin čas?

— U načelu se s vama potpuno slažem, ali se ipak ne pretvaram, kad kažem, da još uvijek vjerujem u vaše ozdravljenje.

— Je li moguće?!

— Vjerujte mi! Rana može posve zarasti, a to drugo — — — Naravno, ne će se više dati posve izliječiti, ali se od toga ne mora umrijeti.

— Sve je to, sestro, lijepo, ali nije osnovano. Zar ne opažate ove moje čudne sne na javi? Ja sam budan, moj duh radi, sve čujem i osjećam, a ne mogu se maknuti, pa da me režete, dok ono ne prođe samo. To je najsigurniji predznak blize smrti. Tu se ne treba tješiti i obmanjivati. Stvar se svršava. Prije nego to dođe, želim napisati lijepo i dobro pismo svojoj Seji i svojoj dragoj majčici.

— Ne ćete vi, braco, ako Bog da, umrijeti.

— Gotovo je, sestro. Još mi nekoliko dana pripovijedajte, mazite me i spremajmo se za skori rastanak, koji će biti onako tih i miran, kao što je bio i naš sastanak.

— Braco moj slatki — — —

25./4.

Čudim se, kako sam je spočetka prezirao, ako mi i nije bila učinila ništa na žao. Činilo mi se, da je nezgrapna, neobrazovana i vrlo dosadna. Mrzio sam je kao i sve ostale žene osim svojih najbližih. Njezina me je blizina vrijeđala i njezin me je pogled izazivao.

Ubrzo mi se otkrila u svoj svojoj ljepoti.

Čudim se, kako sam se promijenio.

Isto opažam i u drugim stvarima. U sebi više ne nalazim ni trunka zagrižljivog sarkazma; sve te ratne grozote, doduše, ne razumijem, a još manje odobravam, ali me više niti ne ljute. Miran sam, jer osjećam, da je ovo potrebno, da uzmogne doći novi narod. Iz krvi niče svako dobro.

Mirno i zadovoljno proživljujem posljednje dane i sa strepnjom pomišljam na čas, u kome će doznati za moju smrt moji roditelji, moja zlatna, mala sestrica i moja Seja. To je jedino, što mi muti pokoj.

— Morate im pisati — reče mi Nata.

— Hoću. Pisat ću im. Ja to hoću, a i dužnost mi je, da se s njima oprostim. Već se tjedan dana spremam na taj posao, ali ga nikako ne mogu početi.

— Morate, milo moje. I ja ću vam pomoći.

— Teško mi je. Kad se spremim za pisanje, ne mogu naći zgodne riječi, a kad ih nađem, kad sve lijepo složim, onda sam već toliko umoran, da ne mogu ni misliti na pisanje.

— Ja ću vam, braco, pomoći i pisati i sastaviti.

— Zašto vi mene, sestro, zovete bracom?

Ona se nasmiješi.

— Zato, što i vi mene zovete sestrom. K tomu, ja to volim, jer brata želim, a nemam ga. Uostalom — pustimo sada to. Sami smo. Ona će dvojica dugo ostati vani, pa to vrijeme možemo upotrijebiti za pisanje.

— Ne bih ja, Nato, sada.

— Moraš, zlatni moj. Budi dobar i poslušaj me. Bog zna, kako će biti drugi put.

— Vi mislite, da ću skoro umrijeti?

— Ne, to ja ne mislim — promuca ona, okrene se od mene i žurno obriše oči. — Ja se samo bojim, da ne ćemo imati tako dobre prilike. Mogu ja biti zaposlena.

U isti je čas već sjela k meni i dodala mi olovku i papir.

— Pišimo.

— Dobro, sestro. Najprije tati. Ili bismo najprije Seji?

— Možemo redom: mami i tati skupa, a zatim Seji.

— Meni svejedno. Ovako ćemo:

»Dragi roditelji!«

— Ne — upade mi ona u riječ. — Pišite: »Premili, jedini moji roditelji!«

— Dobro. Onda ću tako.

»Premili, jedini moji roditelji! Božja je volja, da se više ne vidimo. Nemojte se mnogo žalostiti, jer se s time ne može u stvari ništa promijeniti, a sebi samo škodite.«

— Trebalo bi to reći nekako drukčije — reče Nata, gledajući preda se, a po glasu joj se osjećalo, da ni sama ne vjeruje u svoje riječi.

— Dobro je ovo. Neka ostane ovako. Sada ću im pisati za Seju.

— To je lijepo od vas. Samo pišite.

— Obrišite mi, sestro, čelo. Znojim se — — — Tako. Hvala vam, draga moja Nato.

— Nastavimo, gospodine Mirko.

»Kad je već suđeno, da mene morate izgubiti« — — —

— Ta, vi plačete! Što ste dijete?! Moram im tako pisati. Nijesam lud, da još vjerujem u nekakovo ozdravljenje.

— Ne plačem, zlato. Tako — — — Nešto mi je teško.

»Kad je već suđeno, da mene morate izgubiti, pazite moju dobru Seju kao da vam je rođena. S njome se tješite, s njome dijelite svoju tugu i skupa ljubite u svojim mislima zemlju, koja krije moje kosti.«

— Više ne ću pisati ni slova.

— Zašto ne ćete? — upita ona kroz poluglasno jecanje.

— Zato, što vi plačete. Ne trebam naricanja, ni kad budem u lijesu, a kamo li za života.

— Molim vas, nastavite. Umirit ću se. Ne ću plakati. Samo nastavite.

— Neka i to bude, ali znajte, sestro, da više ne ću nastavljati, ako budem morao još jednom prekidati.

— Pristajem! — reče ona kroz usiljen osmijeh.

»— — — koja krije moje kosti. Pozdravite sve rođake, prijatelje i znance. Neka me zadrže u lijepoj uspomeni, kao što se i ja sjećam njih.«

— Ovo baš nije najzgodnije rečeno, ali neka ostane. Sada moram reći ocu, da nijesam nikom ništa dužan.

— A vaše dijete!? — podsjeti me Nata.

— Dijete?! Da. Vidite, tu bih se bio ogriješio. To ću reći ovako:

»Ti, dragi moj oče, sigurno znaš, što me veže s Jelom Dejanovićevom, blagajnicom u Velikom svratištu?! Molim Te, da oprostiš moju nepromišljenost i da se brineš za moga maloga onako, kako bih to bio morao činiti ja kao otac.«

— O tome je dosta. Ne mogu više.

— Dosta je.

— Sada ću završiti.

»Slatki moji roditelji, mila moja jedina sestrice, ostajte mi s Bogom. Neka vas On utješi, a u duhu vas žarko grli i po nebrojeno puta iskreno cjeliva posljednji put s ovoga svijeta vaš — — Mirko.«

— Sestro, više ne mogu. Umoran sam.

— Morali biste pisati i Seji.

— Ne. Nato. Danas ne mogu. Sav sam već iznemogao. Obrišite mi čelo.

Obrisala me je i cijelo mi lice obasula suzama i cjelovima.

Opet sam zapao u teško mrtvilo.

Slab sam.

Čudim se, kako je — moja taština — još smogla snage, da sve ovo pobilježim!

Svršava se.

Amen.

Nepomično je ležao i naglo disao.

Vidjela sam, kako se njegov mladi duh teško rastaje s tijelom i zaboljela me duša. Ginuo je kao lijepa, slatka prikaza, koja iščezne prije nego li sam je se mogla nagledati.

Dva je dana ležao u besvjestici, budeći se samo na časove.

Podne je davno prošlo.

— Sejo, Sejo — — — zvao je slabim glasom.

— Ja sam kraj vas, gospodine Mirko. Evo me.

On se malko nasmiješi, kao da je htio prikriti zabunu zbog toga, što je zvao drago biće, koje ga ne će više nikada vidjeti, niti će ikada čuti njegov glas. Namjestio je usne na cjelov.

— Vi ste to, zlatna moja Nato?!

— Ja sam, gospodine Mirko. Što želite?

— Ništa — — — Da mi je još samo jednom vidjeti moj Velebit — — — Ono drago kamenje — — — i Sveto Brdo — — —

— Vidjet ćete ga, braco, ako Bog da. Vi ćete ozdraviti.

— Hm — — —

— Hoćete! Morate vjerovati, morate čvrsto i odlučno htjeti, jer je volja svemoćna.

— Ja neprestano hoću i najustrajnije hoću, da mi dođe Seja, pa je ipak, vidite, nema.

— Na take stvari ne možete djelovati svojom voljom, jer su posve izvan vas.

— I moje je ozdravljenje davno izvan mene. Već je sve moje izvan mene. Sve.

— Nemojte tako, milo moje. Budite strpljivi. Sve će proći.

— U to i ja vjerujem. Što više: vjerujem, da će proći vrlo brzo, dok mi se ovako naglo povratila snaga. Kad vode razbojnika na stratište, dadu mu jedan sat vremena, da se može oprostiti od svojih milih i dragih. To je plagijat. To su, kako vidite, ukrali od majke prirode. Ja sam sada u tim časovima milosti. Na čas me je pustila iz okova, da mogu svijesno i slobodno umrijeti — — — Zlatna moja sestro.

Suze su me oblile i pala sam po njemu. Taj mi je strani čovjek, taj mi je neprijateljski časnik, koji je išao oružanom rukom na moju Otadžbinu — taj mi je neprijatelj toliko prirastao srcu, da sam mislila, da ću svisnuti od teške muke i boli.

— Ne plačite, draga moja Nato.

— Pustite me, gospodine Mirko, da se isplačem.

— Nema smisla. Vi nam ubijate ovo kratko vrijeme, koje nam je dano za razgovor. Budite pametni. Ja više ne osjećam nožne prste i smrt se lagano penje uz moje tijelo. Moram umrijeti s vrlo mnogo živih želja. Vi ste jedna moja nova čežnja, koja mi se nije ispunila. To mi je neopisivo milo, to me usrećuje. Ovako vas više ljubim. Bliži ste mojoj Seji i ja vas u vašem licu obje ljubim kao moju zlatnu jedinu sestricu — — — Ne plačite.

— Ne ću. Više ne plačem. Samo mi govorite. Recite mi sve, što vam je na srcu.

— Imam tu pod glavom nekakovih mojih bilježaka. U njima sam često nepravedan prema vama, jer sam ih

vazda pisao pod svježim dojmovima onoga, što sam doživio. Ipak će vam biti, ja mislim, draga i jedina uspomena na mene. Zadržite ih za sebe.

— Bilo bi, braco, bolje i pravednije, da ih opravim vašoj Seji. Njoj je, sirotici, sto puta teže, a ima na to i više prava nego ja.

— Ne, Nato, ni za što na svijetu. Pisao sam svega i svašta, pa joj ne bi bilo ugodno, a ni ja ne želim, da ono čita poslije moje smrti. Ja sam prije mislio drukčije i nažalost, pisao sam koješta, što je bilo posve suvišno. Jedina mi je utjeha, da će ta pisma otići u koš koje cenzure. Tamo ćete naći također i prijepise svih tih pisama. To sve zadržite za sebe, a Seji opravite poslije rata sve moje ostale stvari.

— Hoću, zlato. Budite uvjereni, da ću učiniti, štogod zaželite.

— I — —

— Recite, što biste još željeli?

— Ah — ništa. Nemam ni pare — — — Ništa.

— Molim vas, mili moj, recite mi, što želite?

— Ništa — — — Ništa ne želim, samo — — — Tako — — — Mislio sam, da me ne vuku na groblje u volovskim taljigama i bez lijesa kao strvinu i da mi metnu na grob čvrst križ — — — Ne radi mene. Meni je svejedno, ako će me baciti i u gradski kanal. To radi roditelja i moje Seje — — — Možda dođu — — —

— Ništa se ne brinite. Ja vam obećajem, da ću sve urediti, kao da ste mi rođeni brat.

— Nato! — — Mi smo doista, brat i sestra.

Pružio je k meni svoje suhe, uvele ruke, ogrlio me i poljubio.

To je bio posljednji cjelov s njegovih usana.

Iza toga je zaiskao olovku i papira, napisao nekoliko riječi i klonuo, šapćući:

— Sestro, vi joj pišite.

U taj čas je bolnički sat odbio pet muklih, tugaljivih udaraca.

30./4. 1915.

Cijenjena gospojice!

Začudit ćete se, kad dobijete ovo pismo iz strane države, od stranoga lica, za koje nijeste nikada ni čuli. Neka to čuđenje traje samo prvi čas, jer držim, da nema iznenađenja za nas, koji doživjesmo veliku evropejsku kataklizmu, pa stoga uzmite, da vam iz daljine piše dobra prijateljica ili rođena sestra, koja je samo malo manje nesretna nego Vi.

Dobro slutite, da Vam ne donosim vesele glasove, jer ste u teškoj groznici iščekivali s dana u dan vijest o nesreći, kojoj više nijeste mogli izmaći.

Bio je strpljiv kao anđeo i do zadnjega je časa govorio o Vama i mene neprestano molio, da mu pripovijedam o Vama, iako je dobro znao, da Vas poznam samo po onim lijepim riječima, koje sam čula iz usta Vašega zaručnika.

Dne 28. o. mj., u pet sati poslije podne, zatražio je od mene olovku i papira i, kad sam ga poslužila, napisao je nesigurnim drhtavim potezima:

„Ljubavi moja slatka! Ja umirem" — — —

Olovka mu je pala iz ruke, a da nije dovršio ono, što je želio, da Vam napiše. Jedva je prošaptao: »Sestro, vi joj pišite«, zaklopio oči i ubrzo se posve smirio, kao što se neprimjetljivo stiša i nestane laki proljetni povjetarac.

Ja sam se pobrinula, koliko mi je bilo moguće i koliko su mi najviše dopuštala moja sredstva, da je opremljen i pokopan, kako dolikuje i da je točno i nesumnjivo označen njegov grob. Postavila sam mu velik kameni križ, jer sam se bojala, da nijedna druga oznaka ne bi dočekala ispunjenje vaše velike žudnje i vruće želje njegovih ožalošćenih roditelja, da mu danas-sutra dođete na grob na tužni sastanak.

Pitat ćete se, tko sam ja, da sam se toliko brinula za njega?

Obična dobrovoljna bolničarka, koja ga je ljubila i njegovala kao brata i koja Vašu tugu sestrinski dijeli s Vama.

Posve je nepotrebno, da ikada doznate moje ime. Ono je posve sporedno.

Pokojnik mi je predao nekoliko dana prije smrti neke stvari sa željom, da ih opravim Vama poslije rata. Budite uvjereni, da ću to učiniti, čim bude moguće.

Budite jaki i ne predajte se bolovima, koji su sveti i veliki, ali koji ne mogu pomoći.

S Vama tuguje u dalekim krajevima kraj njegova dragoga groba kao vjerna sestra i čuvarica Vaša nepoznata prijateljica

Natalija R.

FINALE

Preuzeo sam obranu Ljubomira Vukomanovića.

Već sam ga nekoliko puta pohodio u tamnici, i evo njegovih riječi s kojima mi je ispripovijedao svoj slučaj:

Ti si se baš zakleo, da mi svojim pitanjima ispiješ i zadnju kap krvi. Ne razumijem, zašto me ne pustiš na miru, da sabrano razmišljam o svemu onome, što se je dogodilo?!

Ti si moj branitelj?!

Ne znam, čemu ćeš mi?! Prije svega: ja sam sâm odvjetnik. i ja sam dobar odvjetnik, a zatim, ja sam svojim činom branio samo pravednu, svetu stvar. Zar mi onda još treba odvjetnik?!

Čini se, da sumnjaš u moju pravničku spremu. To ti je slično. To je slično vama svima žutokljunim odvjetničićima, koji mislite, da ste Pfafu i Krainzu zavrnuli vratom, da ste Lista progutali, Dernburga pregazili i Filipovića strpali pod noge. To ti je slično.

Reci ti meni, o čemu govori 100. §. općega građanskog zakonika?

Ni to ne znaš?! Nije moguće. To je isključeno. To zna svaki pravnik. Hoćeš da mi se na taj način narugaš — je li? Varaš se. Ne ćeš uspjeti.

Neki su zlobnici govorili, da ja nosim na sebi težinu toga paragrafa. Nije istina. Moja pokojna žena — — — Ona — — — Pokoj joj duši — — — Ona je bila — — — Da. I mnoge druge. Imam, eno, i djecu. Dvoje djece kao dvije zlatne jabuke. Jao, što su zlatna moja djeca! — — — Meni su posve slična i to je također dokaz moje muževnosti. Tko ima djecu, taj je pun muške snage. Mojoj ženi nije bilo potrebno, da kraj mene voli druge, ali — eto. Taka krv. I ja sam griješio isto tako, pa nam je bilo oboma pravo.

Oprosti mi — — — Kadgod pomislim na djecu, suze mi same dolaze na oči. Pusti me, da se isplačem. Tada će mi biti lakše, mnogo lakše.

Dođi drugi put.

Tada ću možda biti bolje raspoložen, pa ću ti sve reći. Ne ću ništa zatajiti. Ništa. Vjeruj mi. Ne znam, zbog čega bih tajio?! Učinio sam i — gotovo. Do toga je moralo doći prije ili poslije.

Da nijesmo imali djece, onda do toga ne bi bilo došlo. Djeca, djeca — — —

Kadgod pomislim na svoju zlatnu dječicu, vazda moram plakati.

Molim te, prijatelju, dođi drugi put. Sada želim da budem sam. Neka zaključaju ćeliju, da se mogu mirno isplakati.

Osjećam, da mi plač pročišćuje dušu.

Ja plačem samo radi djece. Ne dao Bog, da bih plakao za njom ili za njima ili za samim sobom! Ne dao Bog. Nije mi ni na kraj pameti. Mi smo dobro zaslužili svoju sudbinu, ali oni mali, nedužni ptići?! Čim su je oni zaslužili? Što su oni skrivili? Njihova je duša čista kao dah proljetne zore. Još ništa niti ne shvaćaju.

— Pustite moga taticu! — vikao je moj zlatni Vlado, kada su me ovamo poveli, a Ružica se uhvatila oko mene, pa me počela zaklinjati, da se brzo vratim i da joj donesem bebicu.

Osjećaš li ti, prijatelju, kako je to bolno i kako sam im strahovito zgriješio u najboljem uvjerenju, da se žrtvujem za njih?! Nijesam pomišljao, da se često počini zločin prema onome, prema kome hoćeš da učiniš dobročinstvo.

Osjećaš li ti, prijatelju, tu strahotu?

Sada me ostavi i vrati se za pola sata. Želim da se u miru isplačem.

Nemaš vremena?!

Ne luduj. Ovako zahvalnu parnicu ne ćeš nikad više imati, pa nemoj žaliti vremena. Ti si mlad odvjetnik. Treba ti reklame. Evo me! Ne treba ti Barnuma. Dobro izrabi,

i — gotov si čovjek. Ja poznam mnoge odvjetnike, koji su se naglo podigli na ljestvama tuđe obiteljske nesreće. Ne zamjeravam im, jer to nije ni ružno ni nedopušteno u današnjem društvu kapitala i poslova. Vršeći zdušno odvjetničku dužnost učiniše cirkusku reklamu za svoju pisarnu. To je posao i vrlo dobar i dopušten posao. Možda malo, no — .

Kad sam, još kao mlad odvjetnik, sebi želio sličnu parnicu, nijesam ni slutio, da ću joj biti predmetom. Teško je to, prijatelju. To je toliko teško, da ja često izgubim ravnotežu. Istina je, nažalost. To sada dobro osjećam.

Što? Želiš čuti, kako je bilo?! Budi strpljiv. Istina, vrijeme je novac, koji ti ne ćeš na meni zaraditi, ali je i reklama još draži novac, koju ćeš postići. Novac — — — Obećaj mi, da ne ćeš od moje majke, iz moje ostavštine, primiti ništa osim gotovih izdataka. Obećaj mi, prijatelju. Radi djece. Trebaju škola, trebaju — — — Ljubavi bi trebala najviše, ali nje ne će dobiti. Nje više nema za njih na ovome svijetu. Moja je majka već stara. Ona ih ljubi, ali će njezinu ljubav ispiti suze. Njezina ljubav više i nije ništa drugo nego velika suza, koja se pomalo roni niz navorane obraze. A zaslužila je mnogo bolju sudbinu. Moja dobra, stara, slatka majčica!

Žalim je, žalim je neopisivo, ali je čudnovato, da — vidiš — ne moram plakati, kad nju spominjem. To sigurno s toga, što će ona brzo umrijeti, a to znači, da će skoro biti sretna, potpuno sretna. Tko žive kao ona, i ne može biti na drugome svijetu ništa drugo nego sretan. Molim te, jesi li ti kada razmišljao o drugome svijetu?

Nije moguće! Čovječe, to svakoga zanima. Kako da nijesi o tome razmišljao?

Čudnovato.

Ja sam o njemu mnogo razmišljao, ali nijesam nikad pomišljao, da ću se u njega spremati na ovaj način i s ovakim računima. Hvala Bogu. Suđeno mi je — — —

Zbilja, gledaj, kako je to divno udešeno: da se uzmogne ispuniti ta moja tužna sudbina, ja sam morao uzeti Ljudmilu. I ja sam to učinio posve slobodno, po svome

izboru i po svojoj odluci. Bila je bogata, lijepa, vitka kao jela, viša od mene za petnaest centimetara i mnogo ljepša. Ja sam, vidiš, sitan i krhak. Bio sam kao vrba prema jeli. Tako sam ja to učinio, da se ispuni sudbina, no ni to još nije bilo dosta. Da ja uzmognem doći ovamo i da ti stečeš sjajnu reklamu, bilo je potrebno, da bukne evropski rat. Još ni to nije bilo dosta. Ja sam morao otići u rat, a Ljudmila ostati kod kuće sa svojom poganom, raspaljivom krvi. Još ni to nije bilo dosta. Ona je morala — — — Da — — — Pokoj joj duši. I tako, vidiš, smijemo zaključiti, da se sve na svijetu događa samo radi nas, lično radi nas. Što se god dogodi, dogodi se samo za to, da mi ne utečemo svojoj sudbini. A?! To nam laska.

Sad mi je već posve dobro. Gdjekada se na mene svale tereti svih muka, svih grižnja, svih patnja. Tada bih bio najsposobniji, da noktima prokopam ove debele zidove i da zubima grizem željezo na prozoru. Osjećam, kako bi to bio neopisiv užitak, kad bih čuo, kako se mjesto gvoždja lome moji zubi i kako mi se zavrću nokti i kako curkom curi krv iz mojih otvorenih jagodica umjesto da se zidovi ruše.

Ti ne možeš pojmiti taj užitak?! Vidiš, meni već pri samoj pomisli prolaze ugodni trnci kroz hrptenjaču. Da. Ne pomišljam na bolove, što bi me spopali. Samo na uživanje.

Tako mi gdjekad dođe — — — Sad sam miran.

Nemoj nasrtati. Pripovijedat ću onda i onako, kako ja hoću. Tu sam svojeglavost naslijedio od oca. On je bio županijski tajnik. Bio sam mu jedino dijete. To je sreća. Čini mi se, da su meni utrnuli zubi zbog njegova kiselog voća. Bog mu prostio. Bio je dobar, neuredan i nesređen čovjek. Alkoholik, ženskar, žestok nikotinist, kartaš i sve slično. Sigurno me s toga poslao na svijet ovako slaba i svojeglava. Tu svojeglavost nosim još iz kolijevke.

Dok smo bili u Zagrebu, Ljudmila je češće išla sa svojim prijateljima po svratištima. Nije bila rijetkost da sam i ja u istome hotelu uzeo sobu. Nijesmo se svađali, jer je bilo suvišno.

— — — Vidiš, dobro se sjećam, da me je vazda grizlo, kada bih je vidio s drugima. Često sam užasno patio. Ovo je vrlo zgodno: Uvjeren sam, da je nijesam ljubio i uviđao sam, da ima pravo, što onako radi, pa ipak sam patio. Što misliš, zbog čega?

Ne. Ne pogađaš. Na djecu nijesam ni pomišljao. Dugo je trebalo, dok sam uvidio, što im dugujem. Mene ti je ljutilo, što me je ona time otvoreno ponizivala, što je u meni prezirala čovjeka i što je češće govorila, da je za moju mušku snagu dovoljna desetina žene, kao što je ona. Vidiš, to me je boljelo. Ponos! Tako ti se često događa, da ubije jelen jelena, jer obadva precjenjuju svoje sposobnosti. Pitaj dobre gospodare, dobre stočare, pa će ti oni moći mnogo slično pripovijedati. Meni nije nikad padalo na um, da zametnem borbu s ostalim »jelenima«. A! — ni spomena o tome.

Ako si dobar pravnik, moraš odmah vidjeti iz ove izjave, da me na moj čin nije potakla ljubomora. Posve su drugi razlozi, a moraju se tražiti samo u očima moje zlatne dječice. Zaista: ono su moja djeca. O tome nema sumnje.

Evo, vidiš: opet su mi suze na očima. Nemoj misliti, da sam kakova mekušasta baka. Muž sam, ali — otac.

*

* *

Čudno je, kako smo se nas dvoje mogli uzeti. Posve su nam drukčije građena ne samo tijela nego i duše. Ona krupna, stasita i razrasla, a ja — evo me vidiš! Ne bih mogao biti drukčiji, da me je moja majka dobila »na put Božji« od dobrih ljudi. Ona je bila do proždrljivosti, skoro do odvratnosti požudna za jakom, zdravom seljačkom ljubavi, koja lomi kosti i zaustavlja dah, a ja — govorili su, da sam čak perverzan, i ako to nije istina. Nije istina, da sam perverzan, ali su svakako prilično opažali. Nijesam ni posve naravan.

Toliko smo ti mi bili, vidiš, različni. Da smo se ipak uzeli, razlog, mislim, leži u našima računima. Ona je već

znala, da joj je malo jedan muž. S toga je morala tražiti slabića, uz kojega će nesmetano držati svoj harem. Meni je s moje strane bilo stalo samo do toga, da dobijem novaca, mnogo novaca. Ona ih je imala i to je bilo glavno. Žena?! Sporedno. Bio bih mogao i bez nje.

Ja sam donio tvrtku, ona novac i radnja je otpočela. Gospode Bože!

Sjećam je se, dok je još bila djevojka. Išla ti je Ilicom kao usplahiren konj. Češće sam prisluškivao, da li frkće kroz nosnice, i dugo joj se nijesam smio približiti, jer sam se bojao, da će me udariti nogom. Teško je dahtala od puste sile, a grudi su joj se napadno dizale i spuštale kao more, kad njime bije bura o obale.

Ja sam tada još bio đak. Obični zagrebački juratuš. Njoj je moglo biti osamnaest godina, kad sam je prvi put opazio. Odmah se je na prvi pogled vidjelo, da je već iskusna žena. Kako me pokojni otac nije naučio, da gojim velike ideale, a majci nijesu dopuštala društva, da u moju dušu usadi koju pitomiju biljčicu, to me nije nimalo smelo, kad sam vidio, kako Ljudmila mijenja svaku večer svoje pratioce. Dosta mi je bilo, što sam znao, da dobiva velik miraz.

Upoznali smo se. Vladala se prema meni kao prema plaćenoj službenici, koju šalje na šetnju, čim ima ugodnije društvo. Igrala se je sa mnom.

Kad sam svršio sveučilište i stupio u odvjetničku pisarnu, pitao sam je, bi li pošla za mene.

— Što ćete biti? — pitala me.

— Odvjetnik.

— Nije loše. Poći ću za vas pod uvjetom, da budem potpuno slobodna t. j. da radim samo ono, što ja hoću.

— Dobro — odgovorim ja i htjedoh kao naknadu zahtijevati pravo, da njezinim novcem raspolažem, kako ja hoću. Ipak — već sam onda bio malo jurist i osjetio sam malo i ponosa, pa sam šutio. Nijesam htio otvoreno reći, da joj se prodajem za toliko i toliko hiljada.

Ona je to sve govorila s toliko pokvarenoga, proživjelog mira, kao da je svaki dan sklapala slične poslove.

Čudio sam se i nijesam se nimalo zgražao niti nad njom niti nad sobom, jer nijesam doživio ništa, na što ne bih bio unaprijed spreman. Čudio sam se njezinoj iskrenosti. Moram priznati, da to nijesam očekivao.

— Oprostite — rekla je — što vas tako ispitujem, ali: čist račun, duga ljubav.

Tako je i bilo. Kod nas se gledalo samo na račun, a ljubav je bila uvijek jednaka, jer je nije nikad ni bilo.

Oženio sam se još kao odvjetnički perovođa.

Prva me dva, tri mjeseca iznenađivala svojim lijepim, toplim držanjem prema meni. U to je vrijeme začet moj Vlado. Nju je sigurno netko poučio, da gleda to postići, da me tako stalno priveže uza se, jer me je trebala kao nosioca zajedničke tvrtke. Čim bih se ja povukao iz radnje, pa joj i morao ostaviti svoje ime, ona bi bila raskrinkana i više se za nju ne bi smjelo reći da je »poštena gospođa«. Dok je muž tu, on upija kao začarana spužva sve ono, što se smije nabaciti na dobar glas njegove m i l o s t i v e gospođe. On mora biti spreman, da se zbog nje i tuče, pa i ako zna, da je onaj treći nesretnik mnogo neviniji nego ona. Čim on izjavi, da više ne će da s njome dijeli stana. ona je prepuštena sama sebi i mora primiti kao gotov groš, da joj sude po njezinim djelima, kako se to uvijek radi kod sirotinje, a ne po muževu položaju, kako se to uvijek radi kod uglednih gospođa.

Tako ti je to.

Da. Čim mi je rekla, da osjeća novost, odmah je okrenula drukčije. Toliko je malo znala poštivati sebe i onu svetinju, koju je u sebi nosila, da je par dana iza toga ostala negdje u gradu do iza ponoći, a da ja nijesam ni slutio, gdje je.

Kad sam joj rekao, da sam bio zabrinut za nju i predbacio joj, što u takom stanju ostaje u noći izvan kuće, okosila se na mene:

— Pitam li ja tebe za račun, kad izostaneš?!

— Mislio sam, da si bila kod roditelja — rekao sam joj, priznajem, dosta smeteno.

— Vidiš, kako lažeš! — reče ona pobjedonosno. Taj je izraz voljela. — Vidiš, kako lažeš! Da si mislio, da sam bila kod roditelja, ne bi se bio brinuo. Uostalom, ako ti to uvjerenje godi, vjeruj, da sam bila kod roditelja. Gledaj, da to bude prvi i zadnji put, da me ispituješ. To mi je dosadno. Ti uopće znaš biti tako, tako strašno dosadan. Kao muha. Oprosti — reče i zijevne — što upotrebljavam take poredbe. Nijesu osobito lijepe, ali su istinite.

Ja sam se okrenuo u svom krevetu na drugu stranu i prvi put u braku zaspao bez njezina cjelova. To je bila iznimka u našoj mladoj navici, koja ubrzo postade tvrdom navikom, a slabunjava je iznimka bilo, kad bih zaspao s njezinim cjelovom na usnama.

Cjelovi — — — To su tajne, strahovite tajne.

Jesi ti kada cjelivao ženu, koja ti nije ni rođakinja ni žena?! Jesi. Naravno. Barem u šali. Uostalom — ono u šali nije ništa. Važno je znati, da li si cjelivao uz plaću. Recimo, da jesi. Uzmimo svakako, da jesi. Po tome možeš suditi, kakvi su naši cjelovi bili poslije ono nekoliko prvih mjeseci.

I poslije smo se gdjekada cjelivali i tobože milovali, ali ti je to sve bilo posve poslovno. Ne znam, zbog čega je osjećala potrebu, da gdjekada noćimo u jednoj sobi. Sigurno radi promjene. Tada bi se igrala sa mnom kao mačka s mišom, a ja sam je cjelivao i mazio, pomišljajući, kako ne nalazim nikakove razlike između te sadašnje ljubavi, te bračne ljubavi i one, što sam je kao neženja provodio za nisku cijenu iza dugačkih đačkih pijača.

Ti su cjelovi bili odvratni, značili su izdaju braka, jer su kušali, da prikriju nepremostivi jaz, što je zjao među nama i to samo s toga, da se barem donekle učini ugodnim doticaj naših tjelesa, koja nijesu bila raspaljena ljubavlju. Mi smo se cjelivali, jer se to obično radi u sličnim prilikama i jer cjelovi razdražuju. Sa svoje strane moram otvoreno priznati, da me nijesu nadraživali niti sam ikada poslije prvih mjeseci osjetio iskrenu potrebu, da je poljubim. Kako sam smatrao dužnošću, da se svaki dan umijem, tako sam pomišljao, da je pristojno, da muž

gdjekad poljubi svoju ženu. Kočijaš pomiluje svoga konja, pa zašto ne bi muž svoju ženu?

To su značili i taki su bili naši cjelovi u tome savršeno modernom braku.

Inače oni znače posve drugo. Ja to osjećam, kad poljubim svoje dijete. O, kako su sveti i veliki ti cjelovi!

I ona je mene cjelivala i gdjekada mi tepala: »Magarčiću moj, ždrijebe moje!« To zato, što sam bio dobar kao magarac, a — zapravo — nijesam imao drugo pravo nego da budem dobar, pa tu onda i nije teško biti dobar. Ždrebetom me je zvala, jer sam joj gdjekad znao pripovijedati o različnim jogunastim načinima milovanja. Govorila mi je, da sam obijestan kao ždrijebe, i razmišljala, s kojim će ljubavnikom okušati ono, što je od mene naučila.

Osjećao sam, da nijesu baš osobito laskavi ti izrazi, kojima me časti, ali sam ujedno znao, da se za šezdesetak hiljada može kupiti ta i jedna i druga dobra domaća životinjica i to plemenite pasmine. Ona je meni donijela šezdesetak hiljada, pa ima pravo da umišlja, da sam joj sve ono, što se može kupiti za šezdesetak hiljada kruna. Onaj, koji ima novaca, može kupiti, što mu je potrebno i što hoće.

Njoj je trebao magarčić i ždrijebe.

U meni je kupila obadvoje.

Strastveno je svirala gusle i glasovir. Ja se razumijem samo u gusle. Češće me je zvala, da skupa sviramo. Kad se je god to dogodilo, znao sam, da se sprema na velik ljubavni užitak, jer ju je glazba nadraživala. Naravno, da su se slapovi te gojene požude rijetko izlili na mene. Ako ću biti iskren — a to želim — moram priznati, da ja to nijesam ni želio. Imao sam svoje užitke na drugoj strani.

Češće nas je posjećivao Marko Rosenberg, sin prebogatog tvorničara, svršeni pravnik bez ikakova zanimanja, Ljudmilin prijatelj iz djetinjstva i djever kod vjenčanja.

Taj se je gospodin vazda izražavao o braku vrlo prezirno i podrugljivo. Nije me smetalo. On je mislio, da je bolje, ako mu ženu uzdržava drugi, a ja sam vjerovao, da

ima pravo na ljubavnika ona žena, koja može i hoće, da uzdržava muževe ljubavnice.

Na djecu nijesam ni pomišljao. S početka ih, naravno, nije ni bilo, a ja se nijesam nimalo ni pripremao za njihov dolazak, koji je već posve očit. Znao sam, da imamo novaca, i vidio sam, da se za novac može dobiti sve, što se treba, i posve sam mirno srljao svojom kaljužom, utvarajući sebi, da plovim po čarobnom jezeru u punom mjesečevom svijetlu.

Tada nijesam pomišljao, da se ljubav ne može kupiti ni za kakav novac. Nikakova ljubav.

Pogotovo se ne može kupiti ljubav vjerne, odane i čestite žene, a roditeljsku ljubav nitko niti ne kuša kupovati. To je tako isključeno, da se na to niti ne pomišlja. Ni ja nijesam na to pomišljao, ali, ujedno, ja nijesam pomišljao ni na to, da će moja djeca i trebati ljubavi.

Životinja svečano priprema doček svojim mladima i unaprijed se sprema, kako će se za njih brinuti bar prvih nekoliko mjeseci, a ja nijesam pomišljao ni na to. Daleko manje nego životinja. Bio sam doista samo magarčić i ždrijebe.

Tužna, zlatna moja dječico!

Jao meni, da sam onda pomišljao, što sada mislim i znam — — —

*

* *

Tako ti je to, moj prijatelju.

Možeš me braniti, kako hoćeš. Široko ti polje, da pričaš najveće i najluđe legende, ali te molim, nemoj pokušati, da dokazuješ, da nijesam bio pri sebi.

To bi me ubilo, to bi me toliko ponizilo, da bi me smrvilo. Dobro znam, što sam uradio, a znao sam, što radim i onda, kad sam radio.

Sve je to bilo proračunano, sve je bilo dobro namješteno, tako dobro, da ne bi bolje udesio ni dramatičar na pozornici.

Sjećam se svega, kao da je sada bilo. Eno, gledam ga — — —

— Je li bilo tako i tako?! — upitao sam ga drhtavim, bijesnim glasom.

— S kojim pravom?! — — — Oprostite: moram se smijati — — Hahaha — — —

Da, da, prijatelju. Tako je on odgovorio na pitanje oca dviju sirota i nasmijao mi se u brk kao Mefisto.

— S kojim pravom?! — kaže i prasne u smijeh, da me je odmah oblio hladan znoj.

Zar je onda čudo, ako sam odmah izveo svoju nakanu?! Odmah, odmah, s mjesta, ne čekajući ni jednoga časa i presjekavši mu smijeh baš u pola grla.

Dobro ja znam, što sam radio.

Samo da puste djecu k meni — — — —

Misliš?! Zbilja misliš, da će ih pustiti?! Naravno, da ih moraju pustiti. Što te samo pitam, kao da i sam ne znam, kao da nijesam s tim stvarima imao češće posla nego ti.

Samo da puste djecu k meni, da ih se nagledam, da se naužívam onih blagih, dobrih očica.

Ti još ne znaš, što znači gledati u oči svoga djeteta.

Čini ti se, da u onim malim, bistrim zjenicama vidiš cijele svjetove ljepote, cijelu vječnost nevinosti i beskrajnu dobrotu Božjih anđela.

Čim se oženiš, gledaj, da dobijete dijete i odmah se nauči gledati u njegove oči. To je najbolje čistilište za dušu i najgorih roditelja. Samo treba znati gledati.

Ja sam istom sada opazio, kad sam se povratio s ratišta, da moja djeca nose u očima tolike tajne i tolika čudesa. Prije sam vidio, da imadu sprave, s pomoću kojih razlikuju predmete, kao što ih imadu i ptice i volovi i konji i psi i sva bića, koja oko nas živu, ali da ona imadu oči, kroz koje progovara Bog, to sam istom sada opazio.

Mislim, da u tom leži ključ moje tragedije. Da to nijesam opazio, ne bi se bilo ništa dogodilo. Ne bi se imalo zbog čega dogoditi.

Iza svega ti ovoga smijem svjetovati, da se ženiš, samo se ženi drukčije nego ja, i čim se oženiš, gledaj, da dobijete dijete i čim ga dobijete, nauči se promatrati njegove mudre, male očice. Na to nauči i svoju ženu, pa se ništa ne boj.

Prekasno sam opazio, da kroz djetinje oči progovara nebo. To sam morao znati još prije nego sam se oženio. Na to me nije nitko upozorio.

Kad bi mi sada dali, da se ponovno rodim i da biram roditelje, izabrao bih svakog prije nego li svoje roditelje.

*

* *

Temeljna pogreška leži u tome, što sam imao krive nazore o braku i o sreći.

Crvić sam iz onog velikog brloga, u kome se drži, da novac sam sobom usrećuje, i da je brak, odnosno žena, najsigurniji rudnik.

Koliko puta čuješ:

— Neka mi donese novaca, ja trebam novaca, pa nek radi, što hoće, a ja ću raditi, što ja hoću!

Takve ćeš izjave čuti svaki dan, a da smo slučajno bili vršnjaci i da smo drugovali, bio bi ih nebrojeno puta čuo i iz mojih usta.

Kako sam mislio, tako sam i radio. Ja sam uza sve to iskreno prezirao djevojke, koje se svakom namjerniku prodaju za nisku paru, iako sam znao, da mnoge sili na taj zanat današnje društveno uređenje.

Što sam ja učinio?!

Ne osjećam dosta snage, da tu misao raspredam, no reći ću samo činjenice:

Ona mi je dala novce, da može nesmetano pod plaštom poštenja, pod plaštom neprozirnog muževa imena raditi na dar ono, što sirotinja radi uz plaću. Novac na jednoj i na drugoj strani.

Ja sam primio novac zato, da mogu raskalašeno živjeti, da mogu njime zavoditi druge, da mi učine ono, što je ona činila nekima besplatno, plativši meni, i da mogu njezinim novcem činiti ono, što drugi čine svojim. Novac na jednoj i na drugoj strani.

Novac na sve strane, samo je velika razlika među tim različitim novcima.

Malo se zamisli, pa ćeš to odmah opaziti, a ujedno ćeš morati ustanoviti i to, da taj novac ne usrećuje ni na jednoj ni na drugoj ni na stotoj strani.

Novac uopće ne usrećuje. On je vrlo nužno neizmjerno veliko zlo i trebalo bi ga oporezovati sa pedeset posto više nego nepokretna dobra.

Kako sam mislio, tako sam i radio.

Kad je prvi put izostala, zaletio sam se i prigovorio joj. To sam učinio stoga, što sam se bio privikao, da ne hoda, i što sam bio bunovan. Prenuo sam se iz sna, kad je došla, i u tom sam zaboravio, da mi je već bio dosadio taj skučeni obiteljski život. Ubijala me je svojim požudnim milovanjem, u kome nije bilo ni trunka nježne ljubavi ni trunka svoje žene. I to sam zaboravio i prigovorio joj.

Poslije to nijesam nikad činio. Ne znam i zbog čega bih, kad sam ja to htio?! Pod tim smo se uvjetom i uzeli, pa kako da joj prigovaram, što se zdušno drži našega kupoprodajnog ugovora?!

Kad je Vlado došao na svijet, uzela mu je dojkinju. Dijete je živjelo sa dojkinjom i služavkom, Ljudmila sa svojim prijateljima, a ja sa ženama.

Danas osjećam i na svoju sramotu otvoreno priznajem, da mi je mali zadavao manje brige, nego li je životinji zadaje pomisao na njezino razgranjeno potomstvo. Bilo mi je glavno, da ne čujem njegova plača.

Nas smo se dvoje gdjekada skupa prošetali i išli u društva, no uistinu nijesam nikada osjećao potrebu njezine blizine.

Nijesam ni pomišljao, da je ona majka moje djece.

Ej, da sam onda pomišljao, što to znači »majka moje djece«, pa kakva bila da bila, kad sam je već uzeo, drukčije bi se bilo živjelo.

Naravno — sad je ludo jadikovati.

Mali je živio pet mjeseci i onda umro. To je pametno učinio. Običaj je, da se u takim prilikama plače i mi smo plakali. Pokopali smo ga, jer se to mora učiniti. Kad smo se vraćali s groblja, vozili smo se u fijakeru. Ona je šutjela, a ja sam pušio veliku debelu cigaru, jer sam osjećao, kao da mi udara u nos zadah mrtvoga malog tijela. Čim smo

došli kući, otkazala je dojkinji i opsovala me, što sam predložio, da djevojci dademo deset kruna preko pogođene plaće.

— Da je nagradimo, što nam je ubila dijete, je li? — vikne ona na mene, kao da me je zatekla u kupusu.

Ušutio sam.

Ona je nastavila pređašnji život. Istom se iza godine dana opet napadno primirila, dok mi jednoga dana ne reče, da osjeća novost.

— Učinila sam sve, da budeš siguran, da je tvoje, pa me sada pusti na miru — reče mi, kad sam je počeo odgovarati od prevelikog hodanja po tajanstvenim putovima.

Imala je pravo. Zaista je svaki put učinila tako, da je isključena i pomisao, da djeca ne bi bila moja, no zašto je to učinila — ja ne mogu ni pogađati, a kamo li znati. Znam, da nije iz ljubavi, a još manje iz poštovanja prema meni. Što misliš, nije li moguće, da je tako radila zbog same djece?!

Možda?! To mogu reći i ja. Možda amo, možda tamo. Svakako — tako je bilo.

Opet smo dobili sina, okrstili ga Vladom, uzeli mu dojkinju i očekivali, da će za pet mjeseci umrijeti. Međutim — preživio je i za tri godine dobio sestru.

Tako su ti došla na svijet moja zlatna, dobra dječica, a da ja nijesam nikad ni pomislio, kakova se to stvaralačka čudesa događaju među nama dvoma.

Kad su mi rekli: »Gospodine doktore, dobili ste sina« ili »dobili ste kćer«, meni se vazda učinilo, kao da su mi rekli: »Gospodine doktore, naša se maca omacila na tavanu«. Vjeruj mi, posve tako.

Sada niti ne poimljem, kako sam mogao biti takav, ali je tako. Obično je potrebno, da kakova velika nesreća otvori čovjeku oči, samo je pogubno, ako to otvaranje dođe prekasno, kao što je došlo u mom slučaju.

*

* *

Već sam ti rekao, a i otprije ti je poznato, da se je on zvao Marko Rosenberg.

Dvije, tri godine mlađi od mene, negdje tvoj vršnjak, lijep, elegantan, vitak i okretan kao ker, a visok kao Ljudmila.

To je bio njezin glavni.

Moram joj priznati, da je imala vrlo dobar ukus.

Kad bi išli skupa, prisegao bi, da su brat i sestra.

Ne znam, zbog čega se nijesu uzeli, ali slutim, da razlog leži u tome, što je on nju volio samo kao tuđu ženu. Kad bi bila njegova žena, morao bi biti spreman, da će mu drugi učiniti ono, što je on učinio meni, jer koja hoće s jednim... A! Nek im Bog sudi svima. A nijesu vazda ni one krive. U mome slučaju jednak dio grijeha tereti mene kao i nju. Bili smo posve jednaki.

Ja sam tražio novac i slobodu i našao sam, a ona je tražila tvrtku i slobodu i našla je.

Mi smo našli ono, što smo tražili i evo, gledaj, kuda nas je dovelo. To je najbolji dokaz, da smo krivo poimali i sreću i brak.

Da.

S tim sam se Rosenbergom morao sprijateljiti, jer je bio prijatelj moje žene; morao sam mu se smijati, kad je izvalio kakovu glupost, jer mu se slatko smijala moja žena; morao sam se veseliti, kadgod je došao, jer se tome veselila moja žena; morao sam trpjeti, da mi dolazi u kuću, kadgod mu dune u glavu, jer je moja punica tvrdila, da ne može biti kuća bez prijatelja i jer je i ona imala svoga prijatelja; kad je on došao, ja sam redovno morao otići, jer je moja punica govorila, da samo prostaci straže nad svojim ženama, vrijeđajući time odgoj, koji su dobile, i majke, koje su ih odgojile; gdje je bio on, tamo nijesam bio ja, jer sam sâm osjećao, da sam posve suvišan.

Da sam Ljudmilu bar samo cijenio, bio bih se prihvatio Rosenbergove gospojice sestre, da mu dokažem, kako dobro razumijem njegovu tvrdnju: »Bolje da ja, nego tko drugi!« Nijesam držao da je potrebno, da osvećujem svoju ženu, a nijesam imao ni vremena.

Stalum sam dobio u K. Kad je Ljudmila to čula, htjela je poludjeti od bijesa, no nije bilo pomoći. Morala je sa mnom.

U Zagrebu je bila više nego li sa mnom.

Jednom je zgodom bila nešto slaba, pa nije mogla u Zagreb. Meni je to bilo ravnodušno. Nijesam je trebao, a nije mi ni smetala. Radio sam, što sam htio i kako sam htio, samo nijesam smio gledati, komu ona piše, a pisala je neprestano.

Možeš misliti, kako sam se iznenadio, kad sam se jednu večer vratio sa šetnje i našao u kući punicu i — gospodina Rosenberga. Skoro sam pao u nesvijest, no brzo sam se umirio i vladao se, kao da se nije ništa ni dogodilo, a uistinu se i nije dogodilo ništa novo.

Tu je večer došao k nama na sijelo — radi milostivine bolesti — kotarski pristav sa gospođom, moji dobri prijatelji. Moja im je punica prikazala gospodina Rosenberga kao svojega »cousina« i zvala ga imenom, govoreći mu »ti«. On je nju zvao tetom, a mene i moju ženu imenima. Naravno da sam odmah sve razumio i neprestano mu govorio: »Marko, ovo, Marko, ono«.

Spočetka mi je bilo smiješno, strašno smiješno, a poslije mi se počelo gaditi. Čim je otišao pristav sa gospođom, uzeo sam šešir i otišao. Vratio sam se istom sutradan. Nitko me nije upitao, gdje sam bio, niti mi je tko što predbacio. Uostalom tko sam ja u kući, da je još komu stalo, gdje sam prenoćio?!

Na ženi sam odmah opazio, da joj je mnogo bolje. Bila je vesela, vedra oka i zažarena lica. Majčin je dolazak djelovao neobično dobro i poslije, kadgod bi se potužila, da je što boli, odmah sam pitao: »Hoću li brzojaviti po majku i po „cousina"?« Nijesam pitao, da li joj treba liječnik.

Moja se je punica vladala pri svemu tome tako neusiljeno, tako jednostavno i naravno, te mi se činilo, da misli, da meni mora držati gospodina Rosenberga, kao što svojoj kćeri mora držati sobaricu i kuharicu.

Doista! Sve je to bilo upravo tako naravno, tako jednostavno i razumljivo samo sobom, da bi samo prost i neotesan čovjek mogao posumnjati u te odnošaje.

Kako nije mogla biti vazda u Zagrebu i kako na mene nije računala, tako je posve, posve naravno, da mi je i

u K. našla zamjenika i to u licu gospodina nadšumara. On je bio vrlo pristojan, oženjen, ali bedast gospodin, pa se nije znao oteti njezinu zavađanju. Žrtvovao joj je svoju divnu bračnu sreću i svoju krasnu obitelj.

Njihovi su odnošaji bili javna tajna, jer su bili vrlo neoprezni. Ona je odviše ljubila prirodu i u njoj se s njime vladala odviše prirodno, a da se ne bi dočulo za te neumorne izletnike.

Do škandala nije moglo doći, jer se ja nijesam nimalo uzrujavao, a nadšumarova je gospođa više ljubila sreću svojih zlatnih djevojčica, nego li svoju ličnu sreću i zadovoljstvo, i s toga je, sirota, podnosila i šutjela. Onda je nijesam razumijevao, jer sam znao, da provodi vrlo krepostan život čestite majke i kućanice, a sada joj se divim.

Dokazala je, da zna, što su djeca.

Mala, nejaka moja siročad!

Samo da mi sada njih nije — — —

*

* *

Nemoj se, prijatelju, uzrujavati.

Već mi je posve dobro.

Kad spomenem svoju dječicu i kada pomislim na njih, spopadne me tako divlja, neobuzdana bol, da bih mogao pod njom svisnuti. Tako to sigurno hoće Vječni Sudac. On želi, da dam sad na jednom svojoj djeci sve ono, što im kao otac dugujem i što im dosad nijesam davao.

Djeca su velika gospoda i ona imaju velika prava. Teško onim roditeljima, koji ta prava ne shvate ili ih počnu osporavati.

Da.

Takav smo ti mi, eto, život provodili.

Bili smo kao dva stranca, koja skupa stanuju i troše iz iste kese, ne brinući se jedan za drugoga.

Čudno je, da se u meni nije nikada probudio muški ponos, koji je zaspao iza nekoliko mjeseci našega braka. Što nijesam bio ljubomoran, to je razumljivo, jer ljubomoran može biti samo onaj, koji ljubi, ali da mene nije vrijeđalo, kad sam očito znao, da mnogi upiru za mnom

prstom, šapućući: »Gledaj ga. Bio sam mu sa ženom!« — da me to nije vrijeđalo, ja to prosto ne razumijem. Da je pak doista bilo tako, možeš mi vjerovati, jer nemam povoda, da govorim neistinu.

Da mi je jednoga dana došao moj perovođa i rekao mi: »Oprostite, gospodine doktore: znate — — milostiva gospođa supruga — — znate — — — i ja« — meni bi se učinilo, kao da mi je rekao: »Poslužio sam se s vašom tintarnicom« i sigurno mu ne bih mogao reći ništa drugo nego onu uobičajenu: »Molim, molim. I drugi put!«

Što se je god događalo, činilo mi se je posve naravno i na taj smo način provodili dosta miran život sve do početka ovoga rata. O rastavi braka nije bilo ni spomena, jer se nijesmo nikad ni svađali niti smo se gledali poprijeko. Bili smo kao dva čovjeka, koji su dobrovoljno odlučili, da skupa živu, i koji su se posve dobro razumjeli u taj posao. Djeca su bila moja. O tom nije bilo sumnje, a sve da je i bilo, ja ne bih sumnjao, jer mi je godilo, da vjerujem, da su moja.

Čim je buknuo rat, morao sam se prijaviti. Prije odlaska pozovem majku k sebi, jer sam znao, da će u Zagrebu biti preskup život. Ljudmila nije bila protivna.

— Samo joj reci, da se ne pača u moje poslove — reče mi ona prije nego sam pozvao sirotu majku.

— Ne boj se — odgovorim joj. — Radi, što hoćeš, samo se čuvaj radi djece.

— Hvala na savjetima! — odsiječe ona, a meni u taj čas puče pred očima pomisao o mojoj djeci i bi mi kao da me netko udari sjekirom po mozgu.

Bilo je prekasno. Morao sam otići mnogo prije nego li bih bio dospio, da priučim djecu na pravi pojam o roditelju. Duša mi je zakrvarila i ponos mi se počeo buditi. Nažalost on je bio previše uspavan, a da bi se bio mogao brzo posve razbadriti.

Majku sam zaklinjao, da pazi na djecu. To sam joj govorio kao da Ljudmilu nije ni Bog stvorio. Sve mi je obećala stara sirotica i nije mogla od plača doći k sebi.

Ljudmila nije ni plakala. Nije htjela ni da glumi pred svijetom. Bila je hladna kao hladni mramor. U tom je času

sigurno pomislila, da ima još toliko hiljada, da za svaki slučaj može kupiti novog magarčića. Ždrijebe sad lako pregori, jer je postala umjetnica u ljubavnim tajnama.

Otišao sam u nekoj omaglici, polupijan. U glavi mi se neprestano vrtjela pomisao o mojoj djeci. Zaista, nijesam pomišljao, da ja mogu lako poginuti, nego da mi djeca mogu lako ostati bez oca. Samo me je to boljelo i ništa drugo. Zaboravio sam naravno da se pitam, što je taj otac dotada valjao svojoj djeci i kakvu im je duševnu i ćudorednu budućnost obećavao svojim radom i svojim brigama oko njih. Na to nijesam ni pomišljao. Isto tako nijesam opažao, da je bio potreban rat za to, da ja uvidim, što znači biti otac. O takim stvarima nijesam razmišljao.

Izljubio sam ih i otišao, računajući, da ću se povratiti za dva, tri mjeseca, ako slučajno ne poginem.

Otišao sam na južno ratište i na njemu doznao za nove objave rata. Svijet je počeo ludovati, a ja sam mislio, da je i pravedno, da oni kusaju, koji su zakuhali. Zašto da namiremo djeci krvave osnove, koje smo mi skovali? Svakom svoje.

Žena mi je pisala začudo često. Upravo me iznenađivalo. Mislim, da joj je laskalo, što je žena časnika ratnika i stoga mi pisala. Njezine su karte bile poslovne: — Zdravi smo. Životne namirnice poskupljuju. Novine čitam redovno i sudeći po njihovim opisima, to je ratovanje posve ugodno i veselo zanimanje, a nije ni teško. — U tom mi je smislu pisala.

Nijesam uzimao k srcu njezino neshvaćanje i tako kažnjivo podcjenjivanje najmlađe i najkrepče narodne snage. U svojim joj kartama nijesam nikad spominjao ratne događaje, nego sam se uglavnom bavio mislima o djeci. Na to mi je jednom odgovorila — znam naizust, vjeruj mi: naizust znam:

»Suvišno je — kaže — što se brineš za djecu. Ona ne znaju ništa i već su te skoro posve zaboravila. Njima je glavno, da imaju svoje igračke. Nimalo ne osjećaju, da nad njima ne bdije tvoje budno oko, koje im je prije posvećivalo toliko tople, očinske pažnje — — Nezahvalna su — je l' de?«

Ne znam, što joj je bilo, da je na mene navalila ovolikim i ovako otvorenim porugama, ali znam, da me je pogodila.

Počeo sam srtati u borbe ne kao junak, nego kao očajnik.

Uostalom — — — Junak u ovakome ratu — — — — To je životinjica, koja će cvasti istom poslije rata. Tada se ne ćeš moći maknuti od nenadmašivih heroja. Svaki će pripovijedati u svoje ime, što je god čuo, da netko pripovijeda, pa bilo i u šali. Junaci — — —

Ja nijesam bio junak. Vršio sam svoje zadaće vrtoglavom smjelošću, jer mi je bilo posve jednako, da li ću ostati ili poginuti. Zaista: bio sam došao na tu granicu, s koje misliš, da vidiš i ovaj i onaj svijet, jer više ne vidiš nijednoga. Misliš, da junački prelaziš u drugi svijet, jer osjećaš, da na ovome više nemaš ništa tražiti ni očekivati.

Užasno sam patio pod teretom svoje prošlosti. Još nijesam bio dospio tako daleko, da se pokajem zbog svoje nesretne ženidbe. O tome nijesam ni razmišljao, no lijepo sam i posve jasno osjećao, kako sam svojom nemarnošću griješio prema djeci. Mnogo sam više posvećivao pažnje svojoj lijepoj služavci nego li njima.

Da, zbilja! Zamisli i ovo: svojoj ženi pretpostavljam njezinu služavku. Ne samo to, ne gledajmo na to krvavo, zločinačko poniženje: pošteni seljak meni povjeri svoje dijete, da nešto zasluži i da se nauči dobru, a ja mu ga upropastim. To se je događalo pod mojim krovom.

I majka mi je gdjekad pisala, spominjući, kako uče djecu, da se mole Bogu za sretan povratak svoga tatice. Nikad nije spominjala, kakav uspjeh imaju njezina nastojanja, a ja sam znao, da su djeca bila spremnija, da se mole Bogu, da im pošalje malu macu i maloga ćuku, nego da im povrati taticu.

Poslije Božića je moja divizija premještena na sjeveroistočno ratište.

Cijelo to vrijeme nijesam bio ni bolestan ni ranjen. Dobro se kaže, da Bog čuva djecu i budale. — Ne ću ti pripovijedati, kakve sam sve ludosti činio, jer nema svrhe, tek spominjem, da je za jednu dobio zapovjednik moga

bataljona krst za zasluge. Tužio mi se, kako je to strašna nepravda, što je dobio samo to »neznatno odlikovanjice«, dok oni kod divizije, koji neprijatelja nikad niti ne vide, dobivaju najteže ordene. Nije pocrvenio, kad je to govorio, a ja sam dobro znao, da za takvo djelo zadnji bataljunski konjušar prije zaslužuje red Marije Terezije nego li gospodin zapovjednik bataljuna malu srebrenu.

Uostalom — ljudi smo. Pustimo to kraju.

Na sjeveru je bilo ugodnije nego li na jugu. Čim smo tamo stigli, odmah smo uvršteni u prve redove, i ako smo bili vrlo umorni i iscrpljeni. Tako su zahtijevale prilike i nije se dalo pomoći.

Opet sam srtao kao i prije, a da još nijesam bio načistu, želim li da poginem ili da ostanem.

Češće sam pomišljao, da bih morao riješiti pitanje, bi li mojoj djeci bilo bolje, da se vratim ili da padnem, no nijesam imao dosta snage, da ga riješim. Osjećao sam, da neopisivo patim i da tu patnju moram kupati u bezglavoj bezobzirnosti prema samome sebi.

Tako sam i radio.

*

* *

Jednoga dana — baš smo se spremali, da zauzmemo od Rusa jedan jaki položaj — toga, dakle dana dobijem iz K. pismo, u kome mi nepoznata ruka javlja, da mi se žena vlada kao kakav mladi velikaš ili husarski poručnik.

»Ne događa se — pisao je — ništa, što vi ne biste znali i ne radi se ni o čemu drugome nego o načinu. Po srijedi su djeca i s obzirom na njih morate nešto poduzeti, da se ovome stane na kraj. Vaša je gospođa majka posve nemoćna, jer u kući manje vrijedi nego sluškinja«.

Rukopis je bio izrazito muški, a potpis je glasio: »Vaš iskreni prijatelj«.

Ni jednog časa nijesam sumnjao, ni u jedno slovo. Pisano je iskreno, s mnogo topline i bez i trunka zlobe. Čini mi se, da sam onaj rukopis već prije negdje vidio i njegov bi se autor morao tražiti, kad bi to bilo nužno, među najvišim redovima našega mjesta.

Bio sam ubijen, ali ne stoga, što bih doznao kakovu novost, nego zbog toga, što mi je kruta zbilja jasnije sijevnula pred očima.

Ja sam sâm bio toliko pokvaren, da sam lako razumio njezinu raspojasanost i ujedno sam živo osjetio, da se ni ja ne bih znao prema djeci drukčije vladati nego li to ona čini. Ne bih imao snage i padao bih baš onako, kao što ona pada. Razlika je samo u tome, što sam ja tada već jasno uviđao, da je to zločin prema djeci, da je takav život ogavan uopće, a pogotovo, kad su tu djeca, dok ona to nije uviđala.

Kad bih se povratio, živio bih — vjerojatno — kao i prije, grizući sam sebe, dok ona žive baš kao što bih i ja živio, ali bez grižnje.

Na temelju takova umovanja odlučih, da će biti najbolje, ako poginem.

Ljudmili sam odmah pisao i posve je uljudno umolio, da otputuje u Zagreb k roditeljima, ostavivši djecu s mojom majkom.

»Djeca su već velika — pisao sam joj — pa vide štošta, što ne samo ne bi smjeli vidjeti, nego je i smrtni grijeh, da vide. Ti me sigurno dobro razumiješ. Promisli, spomeni se, da si majka tih nevinih anđela i — poslušat ćeš me«.

Nepotpisano pismo nijesam ni napominjao, jer nije imalo svrhe.

Na ovo svoje pismo nijesam nikada dobio odgovora. Nije mi pisala ni majka. Ja ne znam, što im je bilo. Majka tvrdi, da mi je često pisala i da su se karte, sigurno, gubile. Nije ni to isključeno.

Po prilici tri mjeseca iza toga dobih od majke kartu, u kojoj mi javlja samo ovo:

»Ljudmila je dobila upalu pluća i naglo umrla. Jučer smo je pokopali. Svi su naši prijatelji i znanci bili na sprovodu. Djeca su zdrava i zlatna. Dok sam ja s njima, ne brini se za njih«.

Neočekivana promjena pozornice, nepredviđena promjena prizora.

Kad sam pročitao, nijesam znao, da li se moram radovati ili žalostiti, ili moram biti ravnodušan, no suze su mi

same udarile niz obraze, jer su mi se pred očima stvorile moje sirotice.

Kakva bila da bila — bila im je majka i sada je umrla.

Plakao sam tri dana i nijesam ništa mogao jesti. Zatražio sam dopust, ali mi nijesu mogli dati više od osam dana. To nijesam htio primiti. Zapovjednik mi je bataljuna ponudio, da budem nekoliko dana u pozadini, dok me prijeđu prve navale boli.

— Manite se — rekao sam mu — takih sentimentalnosti!

Otišao sam u rov k svojoj satniji i plakao. Ako se na suzama može kemijski ustanoviti, za kim se plače, onda se u mojima, sigurno, ne bi bio našao ni trunak Ljudmiline duše. Što sam plakao, plakao sam zbog djece, a — vrag bi znao — i o njoj sam mislio samo dobro. Nijesam je žalio, ali je nijesam ni osuđivao. U svijesti mi se pojavljivala kao jogunasta ljubavnica. Doista ja joj i nijesam bio ništa drugo nego javni ljubavnik, koji je vazda bio u nemilosti i koji je mogao do njezinih novaca, kojem — dakle — nije škrtarila, jer joj je davao pošteno ime mjesto policijske knjižice.

Već se približavala godišnjica evropskoga rata. Bila je vrućina i stoga sam pomišljao, da je išla na izlete s nadšumarom i tamo se vruća napila hladne vode ili ležala na mokroj zemlji, pa se tako prehladila.

Za nekoliko sam se dana opet smirio, jer sam uvidio, da moja djeca ne mogu izgubiti majke, kad je nijesu nikad ni imala. Smrću one, koja ih je rodila, ona mogu samo dobiti i ništa više.

Bilo je posve prirodno, što mi se opet nametnulo pitanje, da li je još i sada bolje za moju djecu, da padnem ili da im se živ vratim.

Da sam imao snage na to odgovoriti iza ozbiljna i iskrena razmišljanja, sigurno bih bio ostao pri svojoj prijašnjoj smrtnoj osudi. Nijesam bio toliko jak. Postavio sam pitanje i s dana u dan neodlučno gledao u njega, čekajući, da će ga riješiti ruska granata. Sam nijesam više imao snage, da mu tražim tako rješenje, jer, iako sam se negda bio osudio na smrt, tu sam osudu zabacio već samim ponov-

nim postavljanjem pitanja, da li je bolje da umrem, ili da živim.

Čekao sam, i moram priznati, da nijesam bio ništa više uzrujan nego li prije, dok je ona bila živa. Baš nimalo više. Opet sam se s drugovima šalio i smijao, opet sam mnogo pio i pušio i opet sam se kartao, čim bismo se smirili u rovovima.

Nikada u životu nijesam imao tako malo želja, tako malo osnova i tako malo bojazni kao tada.

Živio sam, i to je bilo sve.

*

* *

Tri mjeseca iza njezine smrti dođe k našemu bataljunu poručnik Andre Marković, rodom iz K. i dovede jednu satniju za dopunu.

Svi smo se oko njega kupili, da čujemo novosti iz domovine. Svaka je njegova riječ bila za nas otkriće i činilo nam se, da je nova, iako smo već čitali u novinama ili u pismima većinu onoga, što nam je pripovijedao.

On je bio ranjen i iz bolnice opravljen na mali oporavak.

— Kako to da su te tako žurno opravili natrag? — pitali su ga neki.

— Još pitaš! — začudi se on.

— Čudno je.

— Naravno. Čudno je vama, koji ne znate, kako je u pozadini. Tamo se događaju potpuna čudesa, a među ostalima je za nas najvažnije to, da tamo još ima i sad i mlađih i zdravijih ljudi, nego što smo mi, i koji se još nijesu ni makli iz mirovne postaje. Koji su ostali na početku, sprijateljili su se, osnovali su međusobno pripomoćno društvo protiv odlaska na ratište i čvršći su nego kineski zid. Nije samo to, da ne idu, nego još brže i napreduju. Jedan je moj drug iz dobrovoljačke škole ostao na početku u pozadini i odmah je postao zastavnikom, iako je bio za dvadesetak rangovnih redova iza mene, koji sam se kao kadet vucao po ratištu puna tri mjeseca.

— Zbilja, čudne stvari.

— Nimalo čudne. Netko mora i tamo biti, pa tko bolje zna urediti, taj i ostaje. Tvoj je, eno, cousin — reče on, obrativši se k meni — još uvijek zapovjednik stanice u K.

— Koji moj cousin? — prevarim se ja i upitam.

— No! Kao da ne znaš. Rosenberg. Koji bi drugi i bio?! On to zna udesiti.

— Znam, znam — potvrdim ja, iako nije bila istina, da znam. Slagao sam, samo da zabašurim svoju zabunu. — Kako je dugo već tamo?

— Preko pola godine. Živi kao paša i tuži se, da ima užasno mnogo posla, da mu je teže, nego na ratištu. Htio sam mu sve zube sasuti u grlo.

Strepio sam, da će početi govoriti o mojoj ženi. Bojao sam se tog razgovora i otišao sam iz društva, vrebajući, da razgovaram s njime nasamo. To mi je brzo uspjelo.

— Jesi mi vidio djecu? — upitao sam ga.

— Jesam. I djecu i gospođu majku. Svi su zdravi i pozdravljaju te — — — Poznato ti je, da Rosenberg više ne stanuje kod vas?!

— Da. Poznato mi je — prošapćem ja, a kroza me prođu ledeni trnci.

— Čim je milostiva umrla, gospođa ga je majka otpravila. To ti je poznato?!

— Da. Sve mi je nažalost poznato, ali samo iz pisama. Pripovijedaj mi — rekoh mu ja, pretvarajući se, da znam, o čemu nijesam ni slutio. U meni se počeo buditi osjećaj, koji je bio sastavljen od najprostijega bijesa i nekakve čudne, neodređene ljubavi. — Pripovijedaj mi.

— Ph — — Što ću ti pripovijedati?! — — Oprosti, nije ni lijepo, da s tobom govorim o tome, ali s druge strane znam, da ti je ugodno čuti živu riječ, pa bila i gorka.

— Teško je, strašno je teško, no do toga je moralo doći.

Što je to, do čega je moralo doći, još nijesam ni slutio, ali sam tako govorio, jer me je počela izjedati želja, da sve doznam, pa bilo, ne znam što. To je bilo prvo pitanje o mojoj ženi, koje mi je doprlo do dna srca.

— Naravno — reče on. — Do toga je moralo doći. Naravno — — — Gospođa majka nije htjela — — Naravno — — Radi djece.

Oblio me je smrtan znoj i nijesam razumio nijedne riječi. Dođe mi, da ga uhvatim za ruku i da ga prisilim, da mi pripovijeda sve potanko, no u zadnji sam čas došao k sebi i svladao se. Nijesam htio, da i tu, na ratištu, nastaje nova sablazan, koja bi pratila moju djecu do zadnjega njihova daha. Ušutio sam i otišao od njega.

U meni je vrelo paklenom snagom, ali ni dan današnji ne znam, što je to bilo: ljubomora, mržnja, želja za osvetom, što li, a isto tako ne znam, proti kome je bilo upereno. Ono je nešto užasno, što se odgajalo u mojoj duši, bilo posve neodređeno i u svojoj vrsti i u svome smjeru. Bilo je sigurno i određeno samo to, da je bilo užasno, do očaja užasno.

Markovića sam izbjegavao i bojao se njegova pogleda, jer sam znao, da on zna sve.

Strašni su oni, koji sve znadu — — —

*

* *

Moj je bataljun bio neko vrijeme divizijska pričuva. Možda je bilo i više te pričuve, no ja znam sigurno samo za svoj bataljun, jer smo mi svi časnici stanovali u jednoj velikoj, neurednoj školskoj sobi. Spavali smo na podu u slami i bili smo vrlo sretni, što nam je krov nad glavom.

Uvečer smo redovno dugo kartali, pili i pripovijedali. Ja sam vazda dobro pazio, da ne budem u društvu s Markovićem i ujedno sam vrlo pozorno perio uho, e da bih čuo o čemu pripovijeda. A on je uvijek pripovijedao, jer je još bio pun novosti.

Tako sam jedne večeri opazio, da je za vrijeme svoga pripovijedanja neprestano bacao oko na mene, a pripovijedao je još tiše nego u pola glasa. I njegovi su se slušaoci češće obzirali, prignuvši glave posve prema njemu.

Silno sam se uznemirio.

Ne znam dubljeg razloga, ali znam, da me je počela izjedati neizvjesnost sudbine te nesretne žene, koja je svoje prokletstvo bila tako usko svezala s mojim.

Ustao sam i počeo hodati kao da o nečemu duboko razmišljam i kao da me se niti ne tiče, što se oko mene događa, dok sam uistinu neprestano nastojao, e da bih čuo bar nešto od njihova razgovora.

Čim sam se približio Markovićevu društvu on je ili zašutio ili na sav glas rekao kakovu rečenicu, iz koje nijesam mogao zaključivati upravo ništa.

— — — s tako tvrdom savješću kakvu može imati samo prebogato stvorenje — reče jednom, kad sam bio posve blizu.

Odmah sam bio uvjeren, da govori o Rosenbergu, iako ne znam ni danas, po čemu sam to mogao zaključivati. Čim sam čuo, da je Rosenberg stanovao kod moje žene, počeo sam uz njezinu smrt neposredno zamišljati njega, a ne, kao prije, nadšumara. Sada sam, kad sam to čuo, počeo u to vjerovati još čvršće. Samo — kakvu je on ulogu odigrao? Ubojica?!

Ne znam.

To mi je bila tajna sa devet teških pečata, i ja se počeh zaklinjati, da je moram riješiti, pa me i glave stalo.

Odlučim, da svoj život moram štedjeti za rješenje te tajne. Uostalom — najnaravniji je početak, da otiđem kući. Počnem razmišljati o tome, kako ću dobiti dopust, što ću navesti kao razlog, zbog kojega moram kući. Da se pretvaram, da sam bolestan, nema smisla, jer nijesam stari satnik, da mi se vjeruje na riječ, a glumiti ne znam.

Razmišljajući tako i dalje sam hodao.

Ne znam, da li je Marković zaboravio, da ja kraj njega hodam ili je mislio, da se ne ću dosjetiti, o čemu govori, ako bude govorio glasno — ne znam, što je mislio, samo sam čuo kako reče:

— Da nije bila obična vucibatina, ne bi se bila mogla onako vladati na očigled svoje djece, i kad zna, u kakvim joj je opasnostima muž, pa ga i ne ljubila.

Kad sam to čuo, neki me vrag uze za ruku i odvede među njih.

— Oprostite, gospodo — rekoh — i dopustite da k vama sjednem. Zanimaju me Markovićeve pripovijesti.

Vidio sam, da im nije ugodno, što sam došao, no Marković se odmah snađe i reče:

— Samo izvoli. Baš sada pripovijedam gospodi, kako se u pozadini lijepo zabavljaju žene i oni, koji su nesposobni za vojnu službu, i oni, koji su sposobni, da joj vješto izmaknu.

— Blago njima! — rekoh ja, samo toliko, da nešto kažem, a on odmah produži:

— Bogalji cijele Evrope nijesu ni slutili, kako ih u drugom deceniju dvadesetog vijeka čeka veliko slavlje. Ovaj je rat za njih najhumaniji događaj, jer im se zbog njega pružiše sva ljudska prava bez prosvjeda i osjećaja poniženja sa strane onih sretnica, koje im ta prava pružaju.

— O kojoj si to čas prije govorio, da je vucibatina? — upitam ja i ugrizem se za usnicu.

On se malo smete i onda odgovori:

— A — ima ih mnogo takih. To sam, čini mi se, spomenuo jednu, koja je pred par dana pokušala, da prouzroči pometnuće, pa je srećom platila glavom. To sam čitao u novinama.

— Gdje je to bilo? — upitam ga, jedva sustežući uzbuđenje.

— Ne znam — odgovori on tako smeteno, da mu nikako nijesam mogao vjerovati. Bio bih najvolio, da mi je pred svima otkresao: »To je bila tvoja žena!«

Takav bi me odgovor bio u onaj čas najviše zadovoljio; činio bi mi se najnaravnijim, ja bih mu najviše vjerovao, pa mi se i činio posve nevjerovatnim. Bio bih mu najzahvalniji, iako nije isključeno, da bih mu bio sasuo samokres u njedra.

— Ne znam! — odgovorio je i počeo tamburati prstima po stolu i brzo dometne: — Naravno je, da ima mnogo i mnogo čestitih žena, koje, sirote, pate više stoga, što misle o patnjama i opasnostima svojih muževa, koji su na ratištu, nego što trpe pod ličnim mukama.

Bio sam vrlo uzrujan i, da izbjegnem svim napastima, ustanem i otiđem na svoj ležaj.

Nikako mi nije išlo iz glave ono, što je pripovijedao. Skoro sam vjerovao, da se tiče Ljudmile i opet nikako nijesam mogao vjerovati, da bi se njoj bilo moglo tako što dogoditi, jer znam, da je bila i odviše oprezna.

— — — Ako je na drugom svijetu sretnu — a ako vjerujemo u drugi svijet, moramo vjerovati i to, da hoće! — sve klice onih majušnih, ali već postojećih, nepobitno postojećih života, koje je ona u sebi uništila, bit će joj teže nego Judi Iskariotu — — —

Vjerovao sam, da je Marković pripovijedao o njoj, jer kad strepiš pred zlom, onda ga vidiš i ondje, gdje ga zdrave oči i miran razbor ne bi vidjeli, ali nijesam pojmio, kako se moglo tako što dogoditi njoj, vještoj, iskušanoj ubojici, kojoj dotada nije od svih ubojstava ostala ni kaplja krvi na rublju.

Odlučim, da moram kući.

*

* *

Iduća mi je noć bila vrlo teška i nemirna.

Nijesam mogao zaspati.

Osjećao sam, da Ljudmilu strašno mrzim zbog sramote, koju je nanijela našoj djeci, i neprestano sam ponavljao u mislima, kako će se za njima upirati prstom i govoriti:

»To su oni — — — Majka im je — — Hehehe — — Znate — — — A kći?! No — — Nije teško pogoditi. Hahaha — — Među nama rečeno« — — —

Ja sam upravo čuo, jasno čuo te strašne riječi iz nečijih tuđih, nepoznatih usta. Pa, da su bila samo jedna usta! Ne! Tu ti je bilo hiljada usta, milijuna usta. Tu ti se cijeli svijet pretvorio u jedna jedinstvena, nesmiljena usta, koja su bezobzirno brbljala za mojom milom, slatkom dječicom:

»To su oni, što im je majka — — — Znate« — — —

A što?! Što im je majka učinila? Ta su strašna usta šutjela i nijesu mi htjela reći, što je ona učinila. Kad bi i to htjela reći, bratski bi ih poljubio, a odmah bih iza tih cjelova zahvalnosti navrnuo cijelu svoju satniju, da u njih odapne nekoliko paljba.

Što je ona učinila?! Što je učinila, što već prije nije okušala?! Što je počinila, što bi mene moglo iznenaditi?! Zar je mogla učiniti nešto, što bi moglo u meni izazvati ovoliku mržnju prema njoj, kakovu osjećam sada, kad istom posve besvijesno naslućujem taj veliki grijeh?!

To su bila pitanja, koja su mi izjedala dušu i mozak, i na koja nijesam mogao odgovoriti.

Jedno je bilo sigurno, a to je, da sam mrtvu Ljudmilu tako paklenski zamrzio, da sam posve zaboravio, da je mati moje djece, i da bih je bio mogao mirno kao hijena vaditi iz groba i baciti pred pse, da je razvuku, da je pojedu i da sretno povrate otrov, što bi ga popili iz njezina poganoga srca.

U takve sam se strahote bio toliko uživio, da nijesam spočetka pomišljao, da bi k meni pritrčala moja siročad, pišteći kao guje u procjepu:

»Tatica, tatica! — — — Ostavi, to je naša majka«.

Stresao sam se od užasa, kad sam zamislio taj prizor. Počela me tresti groznica.

Kako sam osjećao strahotu svojih misli i kako se opet nikako nijesam mogao otresti osnova o užasnoj osveti, počeo sam zamišljati, da je Ljudmila živa. Ja se vraćam kući u liku nekakova suca ili osvetnika i pitam je:

— Ej, divna dušo, što si to počinila?!

Ona se trese i savija preda mnom kao kučka.

— Što si uradila? — vičem ja u mislima, a u naravi govorim glasnije nego u pola glasa i sigurno su me čuli svi oni drugovi, koji nijesu spavali, i koji imadu tanak san. Slika mi je bila jasna kao dan: ja stojim, velik, dva put veći nego sam u naravi, jak kao grom, i prezirno je pitam, a ona se zgurila na zemlji, grudi joj se vide posve otvorene kroz izrezane haljine, kako ih je obično nosila, u pojasu je vrlo tanka, noge tanke kao u srne, a vidi im se lijepo, zamamno bjelilo kroz išupljikane čarape, kakve je ona vazda nosila i koje sam ja volio na svim ženama, koje malo cijenim i za koje držim, da se rado opremaju na izložbe živoga mesa.

— — Znaš, prijatelju, ja sam možda i nepravedan, jer sam bijesan, a bijes je najnepouzdaniji sudac i savjetnik,

ali te ujedno uvjeravam, da sam i vrlo iskusan. Poznam ti ja ta velika poštenja, koja se raskopčavaju pod udarom prve laske. Ne vjerujem, da sam nepravedan.

Da.

Tako sam ti ja zamišljao, da je ona živa, da sam došao kući i da je pitam:

— Što si uradila, prokleta krvi?!

Vidio sam je pred sobom u prahu u punoj njezinoj poniženoj razvratnosti, vidio sam je tako živo, te poželih, da progovori, da kaže svoj grijeh.

Bio sam kao lud i još sam veću bol osjetio stoga, što ona ne će da progovori, ne će da moli za oproštenje, ne će da oda.

Patio sam, što ne progovori, a kako je prikaza i mogla da progovori?! Nijesam ni pomišljao, da imam posla samo sa sobom i sa svojom bolesnom maštom.

Kad nije htjela progovoriti, otjeram je od kuće, zadržavši djecu kod sebe: — — —

Ona je naravno, kakve je već ciganske naravi, jedva dočekala, da može otići, još je imala i nešto novaca, a uglavnom se pouzdavala u svoje lijepo tijelo, koje je vazda gladno i koje može biti priličan rudnik, dok se ne surva na koje đubrište.

Tako ti ona otide, ispočetka živi posve sretno i veselo. Tamo je Rosenberg, tamo je nadšumar, tamo ih je oko nje cijela ergela. Najednom se u njoj budi majka. Zaklinje me, da joj dadem Ružicu.

— Nikada! — viknem ja tako glasno, da se moj susjed trgnuo od sna, naglo sjeo i počeo psovati:

— Do vraga — kaže — i takovi živci! Po cijelu noć brbljate u snu kao stare babetine.

Probudila se skoro cijela soba, a ja ušutio, kao da me Bog nije ni stvorio. Tako sam nastavio svoje razmišljanje i uživao, do ludila uživao, kako se Ljudmila prikrada k mome stanu, e da bi kroz ogradu na vrtu ili kroz spuštene zastore na prozorima ugledala našu zlatnu dječicu.

Što sam uživao, gledajući triumf materinstva na ženi, koja ga nije zaslužila i koja ga je vazda od sebe odbijala

kao zlo, koje ubija ženske čare i ljepotu i troši vrijeme, koje je milostivoj potrebno za društva, izlete i posjete!

To je bio san. San na javi.

Tim mi je strašnija bila zbilja, kada sam opet došao k sebi.

Osjećao sam užasnu težinu sramote, koja leži na nevinim glavicama moje djece, i ako nijesam ni slutio, u čemu je ta sramota.

Nenadano mi se opet pojavi pred očima prijašnja slika i vidjeh, kako moja djeca opaziše majku, gdje se u cunjama povlači ispod naših prozora. Djeca počeše vriskati:

— Tata, tata, eto naše majčice!

Te sam zvonke, tanke glasiće čuo tako jasno, tako živo, da sam briznuo u plač, gušeći jecaje i gutajući suze. Do dna mi je srca doprla milina i toplota djetinjega glasa, po kome se moglo osjetiti, da oni u toj ženi ne vide ništa, ništa drugo do ono jedino, veliko i vječno čisto: svoju Majku!

Ništa drugo.

Smiliše mi se i u tom času izblijedi mržnja proti njoj, ona stupi u pozadinu, da moje cijelo srce ustupi mojoj maloj, slatkoj nejači.

— Ona ih je osramotila — mislio sam. — Dobro. Sada se ne da izbrisati ono, što se dogodilo, ali se dade ta priča nastaviti tako, da se dometne nekoliko odlomaka, koji će zasjeniti ženina djela, da odviše ne udaraju u oči.

Mora se nastaviti. O tom nema sumnje, ali — kakva se to priča mora nastaviti?!

Što je učinila moja žena?!

*

* *

Tu sam noć duboko osjetio, da sam otac.

O, kako je to velik i divan i strašan osjećaj! Kad bi djeca mogla shvatiti, što znači biti otac i što znači biti — majka, ona više niti ne bi bila djeca. Sva bi se pretvorila u anđele.

Moja djeca, doista, i jesu anđeli.

Dobro znam, da im nas dvoje nijesmo ništa dali, i kraj nas bi njihove duše ostale do vijeka puste, pa ipak onoliko divne mudrosti, onoliko nježnosti prema meni, koji —

Ne, ne! To se ne da podnositi!

Biti otac znači biti mali stvoritelj, a biti majka to znači biti mali stvoritelj i ujedno spasitelj — mučenik.

Ja sam bio životinja, a moja žena — — —

Pokoj joj duši. Ona je majka moje djece.

Kad bi me samo htjele suze da uguše! Isplakao bih i dušu, da operem grijehe, koje sam počinio prema djeci, ne čineći za njih ništa.

Oprosti, prijatelju. Samo jedan čas. Odmah ću nastaviti.

Boli me glava.

Nemoj misliti, da sam stoga poludio. Ne. Ja sam živčano bolestan; živčano mi je tkivo kao stara pobjedonosna pukovnijska zastava — je l' de, kako je to suvremena poredba?! — kao zastava, koja je isprobijana puščanim zrnjem i izderana bodovima i neprijateljskim zubima. A?! Što veliš na to?! Znao sam ja govoriti!

Sada ćeš ti govoriti u moje ime. Reci, štogod hoćeš, samo nemoj reći, da nijesam bio pri sebi, jer ja dobro znam, što sam i kako sam učinio. Dobro sam pripremio — Ne. Dobro sam promislio, dobro sam pripremio i zgodno sam i vješto izveo.

Tu nema ni govora o poremećenosti.

Učinio sam radi djece. Radi moje drage djece.

Molim te, prijatelju, pusti me, da se isplačem. Onda će mi biti lakše.

Moram plakati, kadgod pomislim na djecu. To je i pravo, ali zašto ona moraju plakati, što su ona skrivila?!

Ptići moji nejaki — — —

*

* *

Dobro je. Hvala.

Voda mi uvijek dobro čini. Tako je bilo još i prije, dok sam u pisarni mnogo radio i mnogo se ljutio. Čim bih se napio vode, odmah bi me sve prošlo, kao da bi odnio rukom.

Hvala ti, prijatelju.

Gdje sam ono stao?!

Nastavit ćemo — ne? Sada mogu nastaviti. Gdje sam ono stao?!

Da, da. Tamo. Ti se bolje sjećaš nego ja. Ja zaboravljam strašno brzo. Nije ni čudo.

Da, da. Tamo sam prekinuo. Iza one noći.

Sutra dan sam zorom išao na prijavak zapovjedniku bataljuna i molio, da mi isposluje petnaest dana dopusta.

Nasmijao mi se.

— Nemojte — kaže — da vam se i drugi smiju. Dosta je, što vam se ja smijem.

Bio sam očajan i počeo sam smišljati, kako bih utekao. Ne doslovno, ali — iziđe na isto. Htio sam pod svaku cijenu da otiđem kući.

Dva tri dana sam se uzalud mučio tim tužnim, očajnim mislima, kad Bog nanese jednu rusku granatu — nekako zalutala — pa baš k meni. Bio sam pošao, da pregledavam straže.

Pokupiše me i odnesoše na previjalište.

Cijelo sam vrijeme bio pri sebi. To znam po tome, što sam neprestano mislio na nastavak one jadne nepoznate priče.

Možda mi se tako samo pričinja. Nije isključeno, da sam na to mislio, kad je granata dolazila, i da sam odmah nastavio, čim mi se svijest povratila. Nije isključeno. Glavno je to, da nijesam mislio ni o čemu drugom, moleći Boga, da mi uzdrži život bar toliko, koliko je još potrebno, da ublažim roditeljsku povijest svoje djece.

Ranjen sam u glavu, u prsa, u lijevu ruku i u lijevu nogu. Teško sam snosio bolničku njegu, jer sam jedva čekao, da me puste kući. Inače mi nije bilo ružno. Znam madžarski — ja znam pet jezika — a madžarske bolničarke nijesu tvrđega srca nego ostale. Da sam slučajno ljepši i da nijesam bio toliko iznakažen ranama, bilo bi mi još ljepše. Bile bi me bolje pazile. Ovo ne govorim, da im što predbacim. Ne dao Bog. One su i prema meni zdušno vršile svoju dužnost, kao što su to žene činile i na drugim mjestima i u drugim zemljama, ali nijesu mi davale nimalo

srca, kao što su ga ljepšima, mlađim i lakšim ranjenicima davale u izobilju.

Za tri me mjeseca opraviše kući, kako vidiš, šepava.

Neki misle, da će ovo proći, drugi misle, da ću ostati šepav, a ja sam uvjeren, da je kod vješanja posve sporedno, da li je glavno lice šepavo ili ne. To su malenkosti, koje se ne uzimlju u obzir.

Moram ti iskreno priznati, da onaj dan, kojega sam izišao iz bolnice, spada među ponajsretnije dane mojega života.

Dok se u meni nije probudilo ono nešto veliko, nesavladivo i nerazumljivo, ja uopće i nijesam znao, da sam oženjen, niti sam pomišljao na dužnosti prema djeci.

Djeca?! Kakva djeca?!

Kad sam čuo, da je žena umrla, pomišljao sam, kako ću morati plakati, kad dođem kući i voditi djecu na njezin grob, pa i tamo opet plakati, samo da djecu priviknem na nježnije osjećaje ne prema onoj, koju će ona jedva i pamtiti, nego prema — majci, jer su to najljepši osjećaji, koji mogu resiti čovjekovu dušu.

U tom je bila još i tada sva moja briga i osjećaji za djecu, iako sam već na polasku u rat osjetio, da sam otac. Sve je to još bilo uspavano. Da sam muž, nijesam nikada ni sanjao i, ako sam za ženom isplakao barem i jednu jedinu iskrenu suzu, to nije bilo stoga, što mi je žena, nego stoga, što je majka moje djece. Znao sam, da je za djecu mnogo bolje, što je umrla, dok su ona još malena, i stoga nijesam plakao, ali — ona, koja mi je rodila djecu, pa za njih poslije i učinila samo zlo i ja za tu djecu ne imao ni jednog plemenitog osjećaja, ipak zaslužuje jednu iskrenu suzu već zato, što je majka.

Taj sam dan, kad sam izišao iz bolnice, osjećao, da sam preporođen. Taj mi je osjećaj bio tim miliji, tim čišći i uzvišeniji, što sam znao, da za njega nitko ne zna. On je bio moja velika tajna, do koje nije nitko mogao doprijeti i koja se je razvila do svoje veličine u osamljenosti mojih ranjeničkih muka.

Divno je biti sam i razmišljati.

Nemaš pojma, što je to divno: Biti sam sa svojim brigama i posve im se predati kao žena ljubljenome mužu; posve, bez razmišljanja, bez žaljenja, bez štednje, bez sustezanja.

Mislim, da se u samostanima mogu vrlo lako razvijati najuzvišeniji sveci i nenatkriljivi zločinci.

Samoća, razmišljanje.

To su velike stvari.

U bolnici nijesam našao nijednoga starog znanca, s kojim bih u brbljanju tratio vrijeme. Bio sam posve sam svoj i to me je veselilo.

Preporodio sam se u bolnom razmišljanju. Nije bilo u mojoj duši više ni traga želji za osvetom, jer sam svakoj stvari pogledao otvoreno u lice i dao joj pravo ime.

Moja se duša pročistila i želio sam, da se ona tužna priča nastavi, ali samo mojim radom, mojom brigom oko djece, a ne škandalom, novim škandalom, kakav sam naslućivao u jednom skrovitom kutiću svoje duše. Toga je nestalo.

Ono mi se prije pričinjalo, da ga moram ubiti. Svakako ubiti. To je jedino rješenje, to je jedini ispravni nastavak.

— Imam li pravo, da mu sudim kao muž one, koju je on uništio? — pitao sam se, pretpostavljajući kao sigurnu činjenicu, da ju je on ubio bilo posredno, bilo neposredno.

— Imam! — odgovorio sam odmah. — Ja to moram učiniti radi djece. Čekaj, čekaj! — rekoh sam sebi. — Najprije kao muž. Imam li na to pravo? Je li mi učinio nešto, što ja nijesam učinio mnogima drugim, držeći svoj čin posve opravdanim, posve dobrim i posve umjesnim?! Ako je nije ubio svojom rukom, onda smo jednaki, i ja moram reći — ako ću biti dosljedan — da je dobro radio. On se samo služio svojim pravom, pravom muškarca, pravom čovjeka-životinje, a što su posljedice toga prava nju natjerale u smrt, to je njezina stvar.

Tako sam morao zaključivati, jer sam isto tako mislio, kad se nije radilo o mojoj ženi i o Rosenbergu, nego o meni i o ženama nekih drugih. Moram biti dosljedan. Istina, zbog mene nije nijedna srnula u smrt, no to ne znači mnogo. Uostalom — često je u takim slučajevima smrt najsjajnije rješenje.

Kao muž nemam prava da mu sudim! To je bio moj zaključak i mislim, vrlo dobar. Tko hoće da bude branitelj pravde i ćudoređa, mora prije svega da sam bude pravedan i ćudoredan. Prema tome nije istina, što sam to negdje prije rekao, da je moja stvar pravedna i da sam branio pravdu.

To nije istina.

Moja je stvar nepravedna, jer sam ja nepravedan; ona je nećudoredna, jer sam ja nećudoredan; ona je gadna, jer sam ja gadan. Moja je stvar najprostiji zločin.

Ja sam kao tat, koji ubije tata.

Kad sam bio načistu, da mu kao muž nemam prava suditi, pitao sam se: pripada li mi to pravo kao ocu?

Ne sjećam se, da li sam dopuštao pravo, da mi sude očevi one djece, s kojih sam majkama ja ljubakao. Recimo, da sam im to pravo davao i prema tome ga onda dajem i sebi. I tu smo načistu, no odmah dolazi novo pitanje: što bih s tim postigao za svoju djecu? Kakvu bi korist ona imala iz takog nastavka te jadne priče?

To me je pitanje patilo dva dana, okretao sam ga na sve moguće strane i najzad sam došao do ovog uvjerenja: kad bih ja to učinio, ne samo da svojoj djeci ne bih ništa pomogao, nego bih još omogućio, da se za njima upire prstom, šapćući:

»Gledajte ih — — — Majka im je bila« — — — Da. Već znaš, kakvi se izrazi upotrebljavaju. Da. »Majka im je bila — — — a otac im je ubojica«.

Kad sam došao do tog zaključka, odlanulo mi je. Bio sam zadovoljan i odlučim, da spram ženinih grijeha moram postaviti svoju čestitost. Moram se preporoditi, moram se žrtvovati ili — — Ne! To nije žrtva. To je samo vršenje najsvetije dužnosti. Moram dakle vršiti svoju dužnost prema djeci i time ću najčasnije nastaviti njihovu tužnu roditeljsku povijest.

To je bilo jasno i kad mi je to sijevnulo pred očima, bio sam umiren. Moram priznati, da je uza sve to bilo u meni vrlo živo pitanje: što je to ona učinila? Ono me je i mučilo, no odmah mu je s druge strane stajao odgovor: ja znam, što mi je raditi, a što je ona učinila, važno je samo

toliko, koliko moje obraćenje, moje uskrsnuće mora biti tim odlučnije, tim jače i veće, što je veći njezin grijeh.

Tada me je takovo rješenje zadovoljilo.

Kako nijesam imao razloga, da za ženom žalim, i kako sam u sebi osjećao neoborivu odluku, da svojoj zlatnoj dječici nadomjestim sve ono, što smo dotada bili oboje zanemarili, tako je naravno, da sam bio vrlo miran i zadovoljan.

Samoća me je preporodila.

*

* *

U vlak sam sjeo zadovoljno, kao da se iza duga putovanja vraćam u naručaj ljubljene žene.

Ta mi poredba baš ne dolikuje, ali ja mislim, da nema veće sreće nego li je: imati ženu, koja te ljubi i koja ti je vjerna i koju ti ljubiš i kojoj možeš biti iskreno vjeran. Ja mislim, da je to najviše, što nam nebo može dati.

Ja to nijesam znao tražiti, pa mi se nije ni dalo, a nijesam ni zasluživao.

Tome su krivi moji roditelji.

Baš sam o tome, vidiš, razmišljao, vozeći se kući. To su vrlo teške stvari. Kao god što mora biti divno misliti o svojim roditeljima, pred kojima moraš pasti u prah kao pred nečim nadzemaljskim — — Nažalost, ne mogu ni o tome da govorim. Kazniše me prije rođenja, poslavši me mojim roditeljima. Da, kao što mora biti rajska slast misliti o velikim roditeljima, tako su ti žive paklene muke, kad ne možeš izbjeći, a da ne osudiš začetnike svojega života.

Češće se zatečem, kako mislim, da je moja majka idealna, savršena majka. Tako mislim, jer te misli gode sinu. Ljubim je, jer mi je majka i jer je ona, sigurno, jedini stvor na svijetu, koji me svijesno i iskreno ljubi, pa stoga o njoj rado i mislim i govorim samo dobro i lijepo.

Čini mi se, da sam već i tebi jednom rekao, da ona mora doći u nebo zbog svojega života na ovome svijetu.

Kamo sreće, da smijem tako vjerovati!

Koliko ja znam, mogu mirne duše ustvrditi, da je bila vrlo čestita supruga i stoga sam joj zahvalan, stoga je toliko

cijenim i ljubim, ali je bila isto toliko savršeno nerazborita i nesavjesna majka.

Ne znam, kako je to moguće, da netko bude dobra supruga i loša majka?!

Ona je to bila, i sigurno stoga, što je bila loša domaćica. Uostalom, ona je to i sada.

Oprosti. O tome mi je teško govoriti i ne mogu navoditi sve, što sam tada razmišljao u vlaku. O majci se mogu govoriti samo dobre stvari i ja sam sretan, što je majka moje djece umrla tako rano, da ona ne će pamtiti nijednu ružnu stvar, nijedno njezino sramotno djelo, zbog kojega bi se morala stidjeti. Ono, što čuju, ne će vjerovati i čeznut će za njom samo kao za divnom, savršenom majkom. Dijete i ne može drukčije zamišljati svoju majku nego samo kao divnu i savršenu.

Grijesi moje majke leže samo u tome, što mi nije posvećivala onu pažnju, na koju ima pravo svaka mala duša. Držala je, da je mnogo pametnije provoditi vrijeme s tobožnjim prijateljicama, koje će je iza leđa ogovarati, nego li sa mnom, kojega je odgajala priprosta služavka, vodajući me na sastanke sa svojim usvjetlanim vojnikom.

Mislim, da se uzrok te majčine nemarnosti ima tražiti i u njezinu neznanju, koje je majka sviju zala.

Molim te: zašto se u ženskim i nekim muškim društvima toliko ogovara, toliko zlobi i toliko laže?

Samo stoga, što malo znadu, a mnogo pripovijedaju. Samo stoga.

Naš se ženski naraštaj ne odgaja za život, nego za lov na muževe. Glavno je, da se znade prenemagati, da se zna tako obući, da mladiće izazove i onda ih prisili na ženidbu, da se pred prijateljicama zna tako vladati, da one nikad pravo ne znadu, što ona misli i osjeća — eto, to ti je njihova škola.

Ako se ne varam, i mojoj je majci to bila ponajglavnija škola. Da je što drugo znala, sigurno bi bila i mene naučila.

Zar bih ja bio mogao stupiti u život s onakim nazorima o braku i sreći, da je ona što radila? Ne, nikada ne, pa bio ne znam koliki obješenjak i protuha po samoj naravi. Ne. Isključeno. O majkama ovise nazori budućih naraštaja i što

je pojam o ćudoređu tako nisko pao, što većina ljudi misli o ženi kao i o svakoj drugoj prometnoj robi, ima se zahvaliti poglavito majkama i samo majkama.

To je, prijatelju, moje mišljenje, a do njega sam došao istom tada u vlaku.

Koliko sam se god žalostio zbog krute osude, što sam je morao izreći nad svojom nesretnom majkom, toliko sam bio zadovoljan, što je umrla majka moje djece i toliko sam bio tvrdo odlučio, da ću im ja, uskrsnuo i preporođen, biti i otac i majka.

Ni traga više želji za nekakvom osvetom. Ostala je jedino želja, da radim, da odgajam svoju zlatnu dječicu i da se što prije zaborave Ljudmiline nepodopštine.

S takim sam mislima stupio u kuću.

*

* *

Mati me je dočekala s potokom suza, a djeca s bojažljivim tuđenjem. Bila su me već prilično zaboravila i trebalo je dosta muke, dok su prema meni postala slobodna.

— Evo me, majko! — rekao sam. — Nastradao sam, ali — hvala Bogu, da je i ovako. Proći će, a ako i ne prođe, glavno je, da sam živ, da mogu djecu othraniti i tebe — s voljom Božjom — dohraniti.

Ona je šutjela i plakala.

Kad su djeca opazila, da im posvećujem vrlo veliku pažnju, da se neprestano bavim njima i da me sve zanima, što ona govore i rade, počela su se sve pomalo k meni približavati i sjedati mi na koljeno. Uživao sam, milujući ih tako i pripovijedajući im različite pričice.

Nekoliko sam puta pokušao, da govorim o pokojnoj ženi, no majka je vazda vješto okrenula razgovor na nešto drugo. Bilo je napadno, kako je izbjegavala taj razgovor.

— Bilo je nešto strašno! — pomislim i u meni opet poče kopati pitanje: »Što je to bilo?«

I susjedi su šaputali, kad bi me opazili, i gledali me vrlo samilosno. To bi se dalo i tako tumačiti, da sam im se smilio, što sam ostao bogalj, ali ja nijesam bio nimalo sklon takom umovanju.

Uzalud sam sâm sebe podsjećao na tvrdu odluku, da se brinem samo za djecu i ni za što drugo; uzalud sam pomišljao, kako je nijesam nikad volio i kako mi nije bila nikad vjerna baš kao ni ja njoj — sve je to bilo uzalud. Njezin me je svršetak opet počeo progoniti paklenom snagom. Dok je bila živa, nijesam nikad osjetio, da sam njezin muž i da se moram brinuti za njezine putove, a sada, kad je sve svršeno, kad smo prirodnim zakonom riješeni bračnih prava i dužnosti, kad mi više niti nije ženom, sada s tih briga nijesam mogao ni da oka stisnem kroz duge i teške noći.

Zbilja, što ti misliš, je li ona još i sad moja žena?! Ja rekoh, da nije, ali mislim da jest. Na drugom ćemo se svijetu sastati otvorenih očiju. Vidjet ćemo sve jedno na drugome. To će biti lijepa slika: ona onakova i ja ovakav — — — Divan prizor za našu tužnu, nevinu djecu, kad i ona dođu k nama, noseći na sebi ono, što smo im namrli.

Lijepa baština!

Da, da.

Tako ti je mene, moj prijatelju, opet počelo mučiti ono strašno pitanje o njezinu grijehu.

Svatko je šutio i nijesam znao, na koga bih se obratio. K nama su rijetki dolazili, a ako je tko i došao, ili je bila i majka s nama ili su bila samo djeca ili je bilo takovo lice, da ga nijesam mogao pitati takove stvari. U grad sam izlazio vrlo rijetko, jedno zbog svoje noge, a drugo iz bojazni, da bi se na ulici mogao sastati s Rosenbergom. Noga me je još uvijek boljela, i Rosenberg je još uvijek bio poglavar stanice. To su bile moje dvije velike i teške smetnje u potajnim izvidima.

Jedno sam popodne bio sam u sobi s djecom i tu zametnem s djecom razgovor o njihovoj pokojnoj majci.

— Ona je kod dragoga Boge — reče Ružica.

— Da, da, zlato. Ona je tamo — potvrdim ja.

— Ona je mene voljela — opet će mala.

— I mene, tatica — ustvrdi Vlado vrlo živo i odlučno. — I mene je voljela naša mamica.

Uvjeren sam, da se djeci nije usjekla u pamet ni jedna njezina topla riječ, ni jedan njezin dugi cjelov, ali ona tako govore, jer im je drago pomišljati, kako ih je mamica voljela.

Nijesam im mutio to zadovoljstvo. Naprotiv. Kušao sam, da ga još povećam kojekakvim pričicama, kad će mi Vlado nenadano:

— Mamica je nas voljela, ali ujak nije.

— Nije, nije — potvrdi i Ružica.

— Koji to ujak? — upitam ja, ne sjećajući se svoga jada.

— Onaj s kolodvora — odgovori on i uperi u mene svoje lijepe crne oči. Tada još nijesam znao, da u njih gledam.

— Zar vas on nije volio? — upitam ja kao da se to bože čudim.

— Nije, — potvrdiše oni oboje, a Vlado nastavi: — Svaki nas je čas tjerao iz sobe i nije dao, da uvečer šetamo s njim i s mamicom. Uvijek nas je tjerao.

— Uvijek — upade mu Ružica u riječ. — I meni je govorio: »Ja sam tvoj tata«.

Prijatelju, kad sam te riječi čuo iz usta, iz nevinih, svetih usta svojega djeteta, bi mi, kao da mi netko rinu bodež u srce.

— Jest, jest, tata — potvrdi i Vlado. — Osobito, kad je pijan — — — Pa i onda — sjećaš li se, Ružice?! — Kad je došla gospođa babica, i onda nas je istjerao iz sobe.

— Jest, jest, tatica, i onda — požuri mala — »Van!« — veli, a mi bježi — — — Onda je mamica brzo otišla dobrom Bogi.

Više nijesam mogao izdržati: Skočio sam i počeo hodati po sobi kao lud. Možeš misliti, kako je u meni vrelo i kipjelo.

— Što ti je, tata? — upita mali, primijetivši moju silnu uzbuđenost.

— Ništa. Ništa srce moje — odgovorim ja, uzmem ga u naručaj i počnem ga cjelivati.

Slučajno se zagledam u njegove vesele, duboke, udivljene oči i, gle čuda: u njima sam opazio Boga!

Vjeruj mi, prijatelju, ja sam Ga u onome sjaju, u onoj dubini, u onoj divnoj sreći vidio, kao što tebe vidim.

Da, da: Boga, Boga! Boga sam vidio, velikoga, vječnoga, posvudašnjega.

Kad sam to opazio, počeo sam maloga cjelivati kao izvan sebe i onaj mi je čas očinske sreće naplatio sve nesreće, što sam ih doživio u svome nesretnom braku.

— Što ti je, tatica? — upita me i Ružica, koja je sa strane zavidno gledala, kako joj bracu cjelivam, i sigurno mislila, da se na pitanje: »Što ti je, tatica?« — odgovara samo toplim cjelovima.

Razumio sam je, spustio sam Vladu na pod i podigao nju u naručaj i počeo je suludo cjelivati. Mala se rastapala od blaženstva, jer siroto dijete nije bilo naučeno da ga tko cjeliva tako vruće i tako iskreno. To se naime uvijek osjeti, da li su cjelovi, koje primamo, iskreni ili samo umjetni, a između jednih je i drugih razlika kao između prirodne i umjetne ruže. Stoga i dijete lako razlikuje.

Zagledao sam se u njezine oči i opazio, da se i u njima događaju čudesa.

Na mene su bili navalili tako silni, tako neočekivani osjećaji, da sam sav drhtao. Počeo sam vjerovati, da ono otkrivenje, što sam ga opazio u djetinjim očima, nije ništa drugo nego vrelo snage, iz kojega se moram napiti, pa da krepak i neustrašiv potražim račune o smrti one žene, koja je rodila tako divne oči.

— Majko, majko! — zvao sam iz svega glasa. — Dođide, majko.

— Što ti je, sinko?! — upita sirota, utrčavši k nama skoro bez daha. Moja ju je dreka uplašila. — Što ti je, zlato, da tako vičeš?!

— Pogledajde, majko — rekoh ja, pružajući joj Ručicu: — Pogledajde oči naše djece. Pogledajde, majko. To je cijelo sveto pismo.

Tužna se starica uplašila i počela me miriti.

Glava me je boljela. Nije ništa drugo bilo. Dolazio je liječnik i rekao, da mećem hladne obloge.

Tako sam slučajno napipao početne konce i odmah mi je bilo jasno, da se je ona Markovićeva pripovijetka ticala

moje žene. Moramo vidjeti, što je to bilo.

To je bila moja jedina misao.

*

* *

Čim su minuli prvi napadi živčane rastresenosti, potresenosti — ili kako bih to nazvao? — čim je dakle to minulo, poslao sam djecu u vrt, da se igraju, a majku pozvao k sebi u sobu.

— Sada mi, majko, sve potanko pripovjedi. Nemoj ništa zatajiti, jer nema smisla — govorio sam ja, na oko posve mirno, a uistinu sam bio opet uzrujan, da sam se jedva držao nauzgoru.

Moji su živci strašni. Gdjekada bi se moglo pomisliti, da sam poludio.

— Pripovijedaj mi, majko — rekao sam joj — štogod znaš. Bolje da doznam od tebe, nego da mi drugi predbaci u zlobi. Govori, majko. Više ne mogu izdržati.

— Što ću ti govoriti, moj sinko? — počela se ona izmotavati. — Što ću ti govoriti, kad ni sama ne znam?! Bog zna, što joj je bilo.

— I ti, majko — rekoh — moraš znati. Vidjela si je, razumiješ se — — — Reci mi, majko, što joj je trebala babica?

Kad je to čula, ona je problijedjela.

— Ne koristi, majko, tajiti — nastavio sam ja — jer i tako sve znam, ali hoću, da čujem iz tvojih usta. Reci. Govori, majko. Ne muči me.

— Ja ne znam — opet će ona u velikoj neprilici. — Bog zna. Nijesam vidjela, a svijet govori — — — Babica je ženi često potrebna — — — Čim sam došla, odmah sam ga istjerala.

— O čemu ti, majko, govoriš?! — upitam je iznenađen. — Što ti nijesi vidjela, otkuda si ti došla, kako to govoriš? Što to znači?

Obezumila se pod navalom mojih pitanja, počela nešto mucati i najzad mi priznala, da ju je Ljudmila otjerala iz kuće, kad sam ono u pismu njoj svjetovao, da otiđe u

Zagreb. Mislila je, da me je majka podgovorila i stoga je siroticu bacila iz kuće.

Što ćeš, moj prijatelju?! Kad je vrag u čovjeku, onda nema svete vode, koja ga može krstiti.

Da, da.

Priznala mi je, da nije umrla od upale pluća, a dalje nije ništa znala. Uzalud sam je mučio beskrajnim pitanjima.

Kad sam svršio tu istragu s majkom, opazio sam, da sam po prilici ondje, gdje sam i prije bio: slutnje, vrlo vjerojatne slutnje, velike vjerojatnosti — sve stvari, kojima moraš vjerovati, ali, uza sve to: ništa sigurno.

Bavio sam se pomišlju, da bih pozvao babicu k sebi, da nju iskušam, no ubrzo sam uvidio, da bi bilo ludo i pokušati. Ne može se ni zamisliti, da će netko priznati — ne znam ni sam zbog čega bi?! — da je usmrtio dva bića, a pogotovo se takvo priznanje ne smije očekivati od stare, iskusne tvorničarke anđela.

Ona već nosi na duši više sitnih ljudskih života nego li kakov mužar iz ovoga rata; uvijek je prošla ne samo nekažnjena nego i neopažena — baš kao i mužar, koji daleko nosi — pa kako se onda može od nje očekivati, da će pocrveniti, da će problijedjeti, da će se smesti ili da će pokazati svoju nutrinju kakvim bilo vanjskim znakom?!

Ludo je i misliti.

Majka je prisizala, da ne zna ništa stalno, djecu nijesam smio pitati, a k tomu, ako već i opažaju vrlo dobro, još malo razumiju, pa bi me mogla zavesti i stoga počeh više izlaziti u grad, e da bih tamo našao ključ te tajne.

Strašno je, kad pomisliš, da ti je umrla žena, a ne možeš doznati od čega, znajući, da je lažno ono, što su ti naveli kao uzrok njezine smrti.

Počeh prekapati sve ormare, sve sanduke, sve kuteve, e da bih gdje našao kakvo pismo, koje bi me uvjerilo. Sve sam prekapao, iako sam znao, da je ona spaljivala sve, što je dobivala.

Kad sam je jednom upitao, zašto to radi, odgovori mi posve mirno:

— Što je muškarac bedastiji, to je radoznaliji. Ne želim, da te navodim na ljubomoru.

Sve sam pretražio i, naravno, bez ikakova uspjeha. Bilo mi je žao i razočaran sam hodao po sobama, kao da nijesam unaprijed očekivao, da ne ću naći ništa.

Činilo mi se posve naravnim, da prekapam njezine stvari, jer se je ipak moglo desiti, da je kadgod što zaboravila spaliti ili da je što naročito ostavila; no isto mi je tako bilo naravno, što ništa nijesam našao, jer je vrlo zdušno sve uništavala. Razumijem, zašto mi je to bilo naravno, ali ne shvaćam, zbog čega mi se je činilo naravnim i to, što sam bio razočaran, kad nijesam ništa našao, iako je to razočaranje i glupo i nelogično?!

To nijesam nikad razumio, no znam, da je bilo tako.

Tražio sam u tvrdome uvjerenju, da ne mogu ništa naći, a kad niti nijesam ništa našao, bio sam vrlo tužan.

Pregledao sam i stare novine. Ni iz njih ne doznadoh ništa. Njezinu smrt nijesu ni spominjale.

*

* *

Neprestano sam šepesao po gradu i sa svakim zastajkivao i sa svakim zametao razgovor, e da bih što doznao, i nikoga nijesam smio navesti, da o tome razgovara.

Želio sam, trebao sam taj razgovor, strepio sam pred njim. Kad bi mi tko rekao:

— Ostadoste udovac — — — Što ćete?! — — — Božija je volja — ja sam pocrvenio, kao da mi je dao zaušnicu; želio sam, da što od njega doznam i žurno odlazio, izgovarajući se, da imam važna posla.

Lutajući tako, sretoh se jednoga dana s njime.

— Zdravo, Ljubomire! — vikne on, užurbano mi priđe, kao da me je jedva dočekao i pruži mi ruku.

U istom sam času pomislio, da mu ne smijem prihvatiti ruke, ali — ja sam je ipak prihvatio i — vrag sâm zna, zašto — čvrsto je stiskao, snažno je stresao, kao da smo najbolji prijatelji, koji smiju počiniti i takove nepristojnosti, i tiho mu rekao:

— Mi nemamo više povoda, da se zovemo imenom.

Glas mi je drhtao i oči sijevale. Osjećao sam, da bih ga mogao mirne duše daviti tom istom rukom, koju sam

mu prijateljski pružio, i da bih ga mogao zubima gristi kao najukusniju svinjsku butinu.

— Mi nemamo više povoda, da se zovemo imenom — rekao sam, a on se je s visoka nasmijao, pokazavši mi svoje divne velike zube kao ker i rekao nešto tiše, ali posve mirno:

— Ne budimo sentimentalni, gospodine Vukomanoviću. Barem dosada nijesmo nikada bili, pa to i sada ostavimo kevicama i gimnazijalcima. To je njihovo carstvo.

Zinuo sam, široko otvorio oči i gledao u njega, kao što začarana žrtva gleda u zmiju, koja će je sad — nà progutati. Divan je bio u svom dostojanstvenom bezobrazluku i da nikad nijesam razumio, zašto mu se moja žena toliko predavala, bio bih razumio u tome času. Nijesam mogao ni progovoriti.

— Zar vam je žao? — nastavi on gotovo šapćući i gledajući mi u oči, kao da će me doista progutati. — Zar vam je žao?

Zadnje mi je riječi gotovo prišapnuo u uho, pograbio me za ruku i opet rekao, posebno naglašujući svaku riječ:

— Ne budite glupi, gospodine Vukomanoviću. Razumijete li me? Razmišljajte o tome i ne budite glupi! S Bogom!

Uistinu sam bio glup. Vjeruj mi, prijatelju, bio sam glup.

Stajao sam i zijevao za njim. Jedva sam smogao snage, da mu doviknem:

— Do viđenja!

Ne znam pravo, što sam pritom mislio.

On se je obazreo, opet se nasmiješio onako s visoka, sigurno pomislio: »Ne budite glupi, gospodine Vukomanoviću«, i nestao iza ugla.

Dosta sam dugo stajao na istome mjestu.

Ni danas ne razumijem, tko mi je metnuo u usta i otkle mi je bila snaga da mu reknem »Do viđenja«. Ne vjerujem, da sam u onome času doista mislio na kakovo naše skoro »viđenje«.

Čim sam došao k sebi, znao sam, što mi je raditi. Po čemu sam to znao, ja ne znam, i zašto sam mislio, da baš to moram raditi — ni to ne znam.

Znam da sam tako mislio i žurno se povratim kući, uđem u sobu i djecu pošaljem u vrt, da se igraju.

Lagano sam izvadio samokres iz ladice u pisaćem stolu, ogledao ga, položio ga opet u ladicu, opet ga izvadio, ogledao ga, nabio i položio na stol.

Da ne duljim s tim dosadnim opisivanjem: vladao sam se baš onako, kao što se vladaju svi glupani prije nego počine samoubojstvo. Razlika je samo u tome, što nijesam kanio ubiti sebe nego njega.

Kad sam tako priredio oružje, ushodao sam se gore, dolje po sobi.

»Do viđenja« — — —

Sad sam znao, što sam mu time najavio, i stoga sam priredio samokres.

Što misliš, što sam razmišljao, hodajući tako po sobi i bacajući pogled na stol? Misliš: kako ću izvesti svoju namisao?!

Hahaha — — — Prijatelju moj!

Mi koji se grbimo pod busijaškim salonskim zločinima, mi, sinovi žena i očevi djevojaka, koji tvrdimo, da nema djevice iznad dvanaest godina, mi smo, prijatelju, kukavice. Mi smo zaplotnjaci, ne junaci, psi smo, koji ispodmuka grizu, i ako nas neki zovu salonskim lavovima. Mi nemamo srca, da operemo čast, bolje reći — da krvlju posvetimo okaljano ime majke naše djece. Mi nemamo za to snage, i ako dobro osjećamo, da na to imadu pravo naša djeca, pa im majka i ne bila vrijedna.

Mi smo rđe.

Ja sam ti, moj prijatelju, hodao i razmišljao, kako bi bilo glupo, da mi djeca ostanu i bez oca, kako bi bilo glupo upropašćivati samoga sebe zbog žene, koja je svršila još mnogo časnije, nego zaslužuje.

Tako sam ti ja razmišljao, povratio se k stolu, uzeo samokres, metnuo ga u ladicu i zaključao je.

Priznajem, da takove misli nijesu posve neispravne i da bi ih odobrio svaki filozof i svaki dobar trgovac, a među njima prvi gospodin Rosenberg, ali —

Zgrozio sam se, kad sam poslije pogledao u oči svojega sina.

*

* *

Djetinje oči obično ublažuju. Tko u njih zna gledati, postaje mirniji, sretniji i bolji.

Ja sam se postidio sam sebe, gledajući u ta čudesa, kroz koja se čuje šapat tajanstvenih sila i vidi neviđeno carstvo sreće i dobrote.

Meni je nešto šanulo:

»I vrebac brani svoje male i divlja će životinja za njih izgubiti svoj život.«

Tada je tezulja odlučno prevagnula i više se nije dalo pomoći. Učinilo mi se, da prva obrana mojih ptića leži u obrani, ili — — — Ne u obrani. Nešto tako. Treba najprije raditi za ime njihove majke, jer kako su oni kroz devet mjeseci bili sastavni dio njezina tijela, tako je ona i njezina uspomena sastavni dio njihova života do zadnjega njihova daha.

Majka je dječja svetinja, neokaljani hram, u koji se smije stupiti samo preko žrtvenika bračne ljubavi.

Mnoga žena to ne shvaća. Nažalost! Nije ni čudo, ako se uvaži, da mnoga više cijeni razvratan zagrljaj vatrenoga ljubavnika, koji je noć prije kraljevao u javnoj kući, nego li topli, nevini cjelov svojega djeteta.

Takih ima dosta i to se ne uzimlje tako tugaljivo, kao što uistinu jest.

Ja sam to morao shvatiti ispravno, jer sam istinu otkrio u očima onoga anđelka, kojega je nevrijedna žena nosila pod svojim srcem.

Opazio sam istinu i nije se dalo pomoći.

Kad je Mojsije opazio zlatno tele, razbio je ploče, koje mu je dao Bog, a kad je sv. Petar vidio, što kane Židovi, zatajio je, odrekao se je svoga Učitelja: kad se vidi kruta zbilja, čovjek lako počini zločin.

Već sam ti rekao, da sam rđa. To jesam i, vjeruj mi, nijesam stvoren za velike, zdrave zločine. Salonski se lavovi nikad ne usuđuju baciti na razbojstvo i otimačinu, jer njihovoj duši bolje odgovaraju prevare i podmukla zavođenja.

Slučaj je, puki slučaj od mene učinio nešto, za što nijesam stvoren.

Izljubio sam djecu, pozdravio se s majkom i uputio se prema željezničkoj postaji, stiščući samokres u džepu.

Čini mi se, da putem nijesam mislio potpuno ništa. Da sam slučajno ozbiljnije pomislio na svoju zlatnu dječicu i da sam slučajno bio zaboravio na ono, što sam vidio u oku, koje je začeto i odnjihano u njezinoj utrobi, sigurno bih se bio s pol puta povratio kući.

Nijesam se povratio.

Kolodvor je bio skoro pust. Pred njim je hodao stari vojnik s nataknutim bodom. Kad je mene opazio, učinio je, kao da me ne vidi. To me u prvi čas iznenadi i naljuti, no odmah se dosjetih, da sam u građanskom odijelu.

Gorko sam se nasmiješio. Mi, kojima rat nije glavno zanimanje, vrijedimo kod pravih ratnika samo onda, kad ih možemo zamijeniti u ratu.

Dok sam kao poručnik dolazio na oružne vježbe, neki ustvrdiše, da sam »vojnički idiot«. To je jedna stručna psovka i, ako ti se službeno kaže, moraš je primiti kao kritiku svojih sposobnosti, a ne kao psovku. Ja sam dobio taku ocjenu i nijesu se usudili ni da mi roj povjere, a kamo li vod. Kad je buknuo rat, postadoh natporučnikom. Odmah mi povjeriše cijelu satniju i poslije sam češće zapovijedao cijelim bataljunom. Sada — — — kljakavac, bogalj, nikada više u rat. Što ja mogu vrijediti u očima jednoga ratnika, koji ozbiljno i dostojanstveno tapka pred kolodvorom, držeći na ramenu pušku s nataknutim bodom?!

Da sam i u rat išao sa zajedničkom vojskom, bio bih — Da. Hvala Bogu, što su me premjestili k domobranstvu. Nemaš pojma, kolika je to razlika. Kod domobranstva su ti naši ljudi. Da, da. Ima naših ljudi i kod zajedničke vojske, ima vrlo čestitih naših ljudi, ali — domobranski časnik, bratac, to ti je zlato naprama crno-žutima — — —

Oprosti. Oprosti. Vidiš, zašao sam.

Češće mi se događa, da u razgovoru prijeđem na posve drugi predmet. Oprosti. To ne znači ništa drugo, nego da imam mnogo briga. Ako uvažiš, što je sve prešlo preko mene, ne ćeš se čuditi. Veće je čudo, što nijesam poludio.

Nijesam poludio. Je l' de da nijesam?! Ako čovjek poludi, to se opazi na prvi pogled, vidi mu se na svakoj kretnji — ne?!

Kod mene se ne opaža ništa i, ako čujem samo jednu sličnu riječ iz tvojih usta, razbit ću ti glavu pred cijelim senatom.

Istina, ja ne mogu psihološki rastumačiti sve događaje, jer sam vazda odviše uzrujan, jer sam i tada bio uzrujan do ludila, ali to još ne znači ništa.

Unaprijed ljubim državnog odvjetnika, koji će sastavljati moju optužnicu, jer znam, da će sve bolje i vještije postaviti nego prokušani razbojnik. Svaki se državni odvjetnik u to razumije.

Inače nijesam volio te ljude, jer su unaprijed za kaznu, a ja sam bio unaprijed protiv nje.

Sada ga volim. Naravno, samo ovoga, koji će mene optužiti, koji me je optužio.

*

* *

Gdje sam ono prestao?

Negda nijesam zaboravljao.

Gdje sam ono, prijatelju, stao? Oprosti mi, što ti pripovijedam tako istrgano. Oprosti mi. Ti ćeš već moći sastaviti dobru cjelinu. Nemoj žaliti truda i nemoj kušati, da me braniš. Stavi za svoju zadaću samo to, da me prikažeš kao oca. Ništa drugo. Tu se da izvesti divan govor. Nemoj žaliti truda. Reći ću majci, kad me posjeti, da ti dobro plati.

A! Mani. Ne znam sam, kako sam ono prije mogao reći. Ne možeš ti džabe trošiti vrijeme za moju djecu, a ona imaju još uvijek više nego im je za život najnužnije. Mani se idealiziranja, pa primi plaću. To ti spada. Kad bi se odvjetnik uvijek dao zavesti takim sentimentalnostima,

brzo bi se u svojoj bijedi uvjerio, da svijet nije nimalo sentimentalan. On je sve prije nego to.

Često sam razmišljao o tome. Vidiš: ti ćeš sad braniti moju djecu — — — Gle, je li to ispravno, što ja kažem? Doista mi se pričinja, da ne ćeš braniti mene, nego njih.

Prijatelju, neka tako i bude. Tvoj im obrambeni govor mora osigurati bolju budućnost, nego što im je priredila njihova nesretna majka, pa — pa i otac.

Sirotice moje tužne! Samo da ih često puste k meni, da se još ovo kratko vrijeme nagledam onih divnih, dobrih očica. To bi mi bila druga ispovijed.

Što je dalje bilo?! Kako to misliš?

Aha! Oprosti. Opet sam zašao.

Tako sam ti ja došao na kolodvor. Tamo sam našao samo staroga stražara, koji je šetao tako mudro i ozbiljno, te si odmah vidio, da vjeruje kako spas, veličina i sreća monarhije ovisi o tome, da li on tu hoda gore-dolje, i da li ima bod na pušci.

Ušao sam u zgradu i po napisima odmah našao pisarnu gospodina Marka Rosenberga.

Snažno zakucam i odmah otvorim. Gospodin je sjedio i nešto pisao. Kad opazi mene, ustane, nasmije se onim istim, prijašnjim odurnim smiješkom i pođe mi ususret govoreći:

— Koja sreća, gospodine Vukomanoviću! Koja čast, gospodine doktore! Vjerujte mi, da sam vam vrlo zahvalan, što ste došli, jer mi je to najbolji dokaz, da smo opet dobri stari prijatelji.

Ja sam šutio i mijenjao boje u licu. Po nekom sam nagonu prikrivao žep, u kojem je bio samokres, i odmah sam pomislio, kako se svaki čovjek od prirode razumije u lopovluke. Vjeruj mi: na to sam mislio, a ne na svoju nakanu.

— Izvolite sjesti — reče on krepkim, slobodnim glasom ponudi mi naslonjač, sjedajući naspram mene.

— Nije potrebno. Nije potrebno... Došao sam samo — — — odgovorim ja smeteno i odmaknem se za dva koraka od njega. Nijesmo se rukovali, i ako mi je on bio pružio ruku. Kad je opazio, da je ne primam, povukao

ju je natrag, kao da se nije ništa ni dogodilo i ponudio mi, da sjednem.

— Veseli me da ste me pohodili. Izvolite sjesti — odgovori on i opet se nasmiješi, kao što ćeš se nasmijati ovci, koja bi te pokušala udariti nogom. Oprosti. Poredba nije uspjela, ali — eto. Poredbe su rijetko duhovite i mnogo je važnije, tko ih pravi nego, kako ih je napravio.

On je neprestano mirno sjedio i promatrao me s prezirnim smiješkom.

— Gospodine poručniče — počnem ja tankim drhtavim glasom, po kojemu se samom već vidjelo, da sam kukavica — gospodine poručniče, došao sam k vama — — — —

— Dobro mi došli. Izvolite sjesti — odgovori on i poče se jače smijati.

— Ne ću sjedjeti. Običavam sjedjeti samo — — — — rekoh ja i pokušah da ga ljutito motrim — S ovakim — rekoh — kao što ste vi —

— Oprostite — prekide me on u riječi —

— Gospodine! — viknem ja, a u meni uskuha stotinu vragova.

— Hahaha — — — prasne on u smijeh. — Oprostite: moram se smijati. Što vam je?!

Iz njega je govorio demon, demon ljepote, koji je najužasniji tiranin, kad se udruži s bogastvom, a savršeni je Lucifer, kad takav uđe u hladnog, proračunanog trgovca, koji hlepti za vladanjem, koji zna svaku stvar izrabiti do njezina temelja.

U njemu je bio demon.

— Gospodine — viknem ja opet drhtavim, bijesnim glasom — vi ste osramotili moju djecu! Vi ste — — —

— S kojim pravom?! — reče on, prekidajući me u riječi. — Oprostite!

On je ponovno prasnuo u namješten smijeh, a meni se ruka našla na samokresu. Ne znam, što je bilo u onom času — ili — Ne! Oprosti. Znam sve vrlo dobro. Izvukao sam samokres, naperio, ga-đa-o sam, prijatelju, i tri mu hitca sasuo u lubanju. Razumiješ li: gađao sam.

S naslonjača se nije ni pomakao.

Odmah je bio mrtav.

Na usnama mu se sledio smijeh i meni se činilo, da još uvijek čujem onaj visoki, muzikalni:

— Hahaha — — — —

*

* *

Eto, prijatelju.

Zbog toga je morao buknuti evropski rat, zbog toga sam ja morao tamo poći, zbog toga je morao doći Marković, zbog toga sam morao biti ranjen i tako dalje.

Što se god događa, događa se samo zbog toga, da nitko ne izmakne svojoj sudbini.

Mnogo sam čitao i mnogo sam slušao, kako se ismjehuje ćudoređe i njegovi svećenici, a propovijeda božanstvo naslade, božanstvo ćutila. I ja sam se smijao i ja sam palio žrtve tome božanstvu i, što je svršetak?!

Neka bude!

Ovim će se svršiti povijest mojega braka, koji je dobio to ime samo stoga, što je zavedeno u javne knjige, da Ljudmila Matijević i Ljubomir Vukomanović žive zajedno i što su njezina djeca dobila njegovo ime. Time će svršiti i prokletstvo mojih roditelja, što su ga na mene prenijeli, ali ne će svršiti povijest moje djece.

Tužni moji ptići. Ne znam, da li će im tko imati reći, da se čovjek ne opija samo alkoholom nego svakom ćutilnom nasladom i da svako pijanstvo čovjeka ponizuje ispod životinje?! Ja im to ne mogu reći, jer su još malena, jer me ne bi razumjela.

Hoćeš im ti, prijatelju, to reći, kad odrastu?

Ostavi utjehe. Nijesmo djeca, a nijesmo ni glupani. Život je u svojim grozotama odviše dosljedan, a da ne bi svatko žeo ono, što posije. Ako, posve slučajno, ne dočeka žetvu, obavit će je njegova djeca. Ja sam je sam dočekao. Tako je i pravedno.

Nastoj, da iz mojega vršaja padne što manje pljeve u oči moje djece.

Prije nego se spremiš za obrambeni govor, zagledaj se u njihove lijepe, duboke oči. Tamo ćeš naći sve ono, što moraš reći i samo me tako smiješ braniti.

Zapravo: to mora biti govor o roditeljima i djeci. Tako je, prijatelju.

Tužni moji ptići!

Sada me pusti, da se sit isplačem.

Plač je dobra stvar, jer pročišćuje dušu.

Ostavi me.

PRAVO NA ŽIVOT

Ne ubij! V. zapovijed.

I.

— Pomilovanje je odbijeno — reče predsjedatelj senata povišenim, svečanim glasom. — Prema tom će se na vama izvršiti smrtna kazna vješanjem sutra u jutro u pet sati.

Osuđeni je Adam Čović čovjek od trideset godina, krupan kao hrast, jake šije, oženjen, otac petero djece. Roditelji su mu živi. Pred godinu je dana u nekoj šumici dočekao Maricu Špaljevu, djevojku od dvadeset godina, silovao je, oteo joj đerdan od dvadeset dukata i, kad je vikala i počela zvati u pomoć, pošto ju je već bio oplijenio i pustio, poletio je za njom, uhvatio je i priklao kao janje.

Događaj je izazvao najstrašniji dojam, opće zgražanje i gnušanje, pa je osuda na smrt primljena s jednodušnim odobravanjem. Ljudi su zadovoljno odahnuli, a kod proglašenja je osude u dvorani presudni senat doživio burne ovacije. Na licima je svih sudaca sijevnuo tračak zadovoljstva, a predsjedatelj je nekako umiljato mahnuo rukom i blago pozvao općinstvo, da se umiri, upozorivši ga, da sudnica nije kazalište.

Usprkos takoga dojma, usprkos javnoga mnijenja, sud je jednoglasno predložio zločinca na pomilovanje. Stol sedmorice je osudu u cijelosti potvrdio, te i sa svoje strane predložio pomilovanje. Međutim, pomilovanje je uskraćeno, pa je po zakonu trebalo osudu izvršiti. To se mora proglasiti optuženome dan prije smaknuća, da se uzmogne pripremiti na smrt.

U dvorani su bili Adamovi roditelji, žena, troje djece — od sedam, devet i deset godina — i tridesetak radoznalih ljudi, a među njima preko polovice žena. Vladao je grobni muk u cijeloj dvorani, nitko se nije ni pomaknuo. Ljudi su susprezali i sam dah, te je predsjedateljev glas

zvonio dvoranom sablasno i muklo kao zvono iz dubine. U tome glasu nije bilo one pobjedonosne samosvijesti, koja je još svima šumila u ušima, prigodom prvog proglašenja osude. Tada je predsjedatelj bacao rečenice kao užareno željezo, odrezivao ih je kao sjekirom, ponosno je držao glavu i svaki čas bacao zažareni pogled preko osuđenoga na općinstvo, koje je žednim očima i otvorenim ustima gutalo i njega i njegove riječi. Kod ovoga drugog proglašenja nije više ništa ostalo ni od toga glasa ni od toga držanja. I ostali su suci u senatu posve drukčiji. Prvi put su, u crnini, kao i sada, stajali kraj predsjedatelja uspravno, uzdignute glave i bistra, vesela oka gledali u općinstvo, te da im nije zabranjivalo dostojanstvo suda i ozbiljnost čina, bili bi se lako i smješkali, pa je cijela slika, cijelo raspoloženje upravo dovikivalo slušateljstvu: »Zar ne, da je ovo jedina moguća kazna?!« Kod ovoga su drugog proglašenja pogrbljeni, oborenih glava, svaki traži rukama stol, da se podupre. Čini se, da se radi o posve drugome kriminalnom slučaju.

Kad je predsjedatelj s velikim naporom povisio glas i dao mu svečanu, biblijsku boju, pa izustio:

— Pomilovanje je odbijeno! — u dvorani je nastalo opće gibanje, lica su problijedjela, noge pod svima zadrhtale, a ruke se zgrčile kao da se hvataju za život.

Adamovi su roditelji i žena grozničavo, u paničnom strahu stisli svako po jedno dijete i u jedan glas vrisnuli, da su sve prisutne prošli samrtni trnci. Suci su još jače oborili glave, a usne su im zadrhtale i ruke se jače oslonile o stol. Adam se je malko stresao pod udarcima toga prodirnog zapomaganja, spustio pleća niže, no brzo se osovio i uperio pogled u predsjedatelja. Usnama je neprekidno micao i obrve podizao i spuštao.

— Ako imate koju želju, ta će vam se ispuniti — reče mu predsjedatelj, pospremajući nervozno papire i gledajući preda se.

— Da me odmah objesite! To je moja jedina želja — odgovori Adam čvrsto i nasloni se objeručke na ogradu, iza koje je stajao. — Kriv sam. Žao mi je do Boga, pa kad u tog vašeg zakona nema milosti, nemojte me bar mučiti. Ubijte me odmah.

Glas mu je bio dosta čvrst i odlučan, no malko hrapav i promukao. Podrhtavao je. Osjećalo se, da mu se je teško dijeliti sa životom, no — već je sve pregorio, već je sve prebolio, i želi, da bude čim prije kraj tome golicanju konopom oko vrata. To ga goni već ravno pola godine. Od dana proglašenja prve osude. Dosta je već gledao podignuta vješala, mnogo je puta već na snu vrisnuo i skočio sa slamnjače, trgajući sa vrata uže, koje se je upijalo u meso i probijalo žile, prečesto je puta proplakao i u snu i na javi nad svojom siročadi. Dosta je već. Pola godine čekati na smrt, pola godine gledati svoj leš, pola godine hvatati za vrat, da skineš s njega konop — dosta je, previše je i za najgnusniji zločin!

U to je pola godine on naučio više nego za cijeloga života prije. Počeo je ozbiljno misliti i na drugi život i posve se u njega zanio i užívio. On je prije toga vjerovao i držao se po mogućnosti kršćanskoga nauka kao i svaki naš seljak, kojemu je vjera potrebna — tako, kao i dobre ceste, kao i žandari kao i — eto, tako. Treba mu vjera, jer ipak mora biti neka razlika između njega i njegova pseta i vola i konja. Treba mu, jer je čovjek. On obavlja i dužnosti, koje mu nalaže njegova vjerska organizacija, no nikada ne osjeti ni potrebe ni snage, da dublje zaroni u nauk, koji mu ta njegova vjera daje, a nije mu nikada nitko to ni rastumačio tako, da te velike moralne zasade osjeti u svojoj krvi, u svojemu mesu, da ih proživi bar onoliko, koliko proživljava sijanje pšenice ili pripremanje božićnje pečenice. Ne. Nikada on to tako nije proživio ni doživio. Prošao je on i svijeta, i svašta vidio i čuo i naučio, ali — toga nije doživio. Ni vjere ni Boga.

Tek sada, iza osude na smrt, istom u ovome nečovječnom, bezbožnom očekivanju, kad će ga braća ljudi zaklati ili zadaviti — istom sada doživi Adam u sebi čudo vjere i čovjeka. Počeo je razmišljati kod svake riječi u molitvi, počeo je proživljavati svaku nabožnu misao i osjetio strahovit ponor, nepremostivu provaliju između sebe grješnika i ostalih ljudi. Došao je do uvjerenja, da on niti ne zaslužuje drugo, nego da bude smaknut na najsramotniji način, da tako okaje svoje grijehe. Međutim, moleći očenaš, pokriven

preko glave, smotan u klupko srama, bijede i boli, ustuknuo je pred rečenicom:

— — »i oprosti nam duge naše, kako i mi opraštamo dužnicima našim!«

Pod težinom ga je otkrića, koje ga je snašlo u toj rečenici, oblio znoj, sav se uznemirio, stresao i naglo sjeo na slamnjači. Protro je oči i čelo, da bolje osjeti, da li on to sanja ili na javi dolazi do tih neobičnih, čudnih, divnih spoznaja. Bio bi najradije ustao i hodao po ćeliji, no nije se usudio. Psovali bi ga drugovi, a vjerojatno bi ga počeli i gađati cipelama. Svladao se je, s teškom mukom smotao pod pokrivač noge i ruke. On osjeti u sebi novoga čovjeka, novo biće, novu dušu.

— Mi smo kršćani, mi smo kršćani — počeo je šaptati dugo i uporno kao u bunilu, kao u teškoj živčanoj groznici. — Ili jesmo kršćani ili nijesmo — — —. Ako jesmo — — — Ah! Braćo, ljudi, kršćani, praštajte bratu nesretniku! Vi to morate učiniti. Morate — — Ako li nijesmo kršćani, onda neka ide sve do stotine vragova — i život i smrt i moral i zločini. Onda je to sve najobičnija prijevara i sljeparija.

Adam ne zna, da li je te noći uopće spavao. Kad je svanuo dan i trebalo ustati, da se ćelija pospremi, slamnjače slože i kibla iznese, on nije ustajao. Bio je sav u vodi i teško disao zatvorenih očiju i otvorenih usta.

— Što crkavaš?! Ustaj! — izdere se na njega sobni starješina, uznik kao i sam, i gurne ga nogom.

— I oprosti nam duge naše, kako i mi opraštamo dužnicima našim — prošapće on, otvarajući oči. Gledao je uplašeno i neodređeno kao da ne zna, gdje je. Odvukli su ga skupa sa slamnjačom u jedan ćošak i pokrili preko glave, dok su ćeliju pomeli.

Kad je došao ključar, prijavili su, da je jedan bolestan, a on je to unio u bolesničku knjigu. Za tri dana je došao liječnik i pronašao već sa vrata, da se radi o običnom simulantu, koji bi htio izbjeći vješalima. Prišao je bliže, malko se nadvio nad njim i rekao mu, smiješeći se prijateljski ljubezno:

— Ne će te to, prijatelju, spasiti od vješala.

— Ja ne mogu biti obješen, gospodine doktore! — viknuo je Adam i počeo se nervozno okretati na ležaju. — Mi smo kršćani, gospodine doktore!

Liječnik se je nasmijao u sav glas i upitao:

— A zašto ti nijesi bio kršćanin?!

— Sagriješio sam, gospodine doktore — odgovori Adam sabranije. — Bio sam zvijer. Zato ću dovijeka patiti. Sagriješio sam i kajem se.

Liječnik upozori ključara, da Adam očito kani simulirati bolest, a možda i ludilo, e da bi došao u bolnicu, pa otuda utekao. Ne smije mu se nasjedati.

Neprekidno je šutio i odgovarao drugovima samo na najvažnija pitanja. Redovno je bio okrenut k zidu i sate i sate uporno zurio u jednu točku, oko koje su se igrala i vrtjela njegova dječica, njegovi roditelji i njegova žena. Čudnovato, kako je on to sada neprestano s njima, a dok je bio na slobodi, dok je bio među njima, nije bio s njima više nego li sa svojim blagom ili sa svojim plugom i motikom. Možda još i manje, jer na blago i oruđe mora dobar gospodar paziti, da mu ne nastrada, da ne propada, a novo je teško nabaviti. Kućna je čeljad posve nešto drugo. Na nju ne treba tako paziti osim da marljivo radi. Druga joj se pažnja ne posvećuje, druga je ljubav ne obavija, druge cijene niti nema. Ako koje umre, to je volja Božja. Bilo pa ga nema. Boli to čovjeka, ali se i preboli. Najteže se zaboravi i nadoknadi trošak oko pokopa i podušja, no kad se mora, mora se.

Ni Adam nije osjećao drukčije sve do ovih tjeskobnih, samrtničkih časova. Sada su mu ti njegovi pogureni, nagrešpani i zamazani roditelji, ta njegova izrađena i prerano ostarjela žena i ta njegova musava, balava dječica sjela u mozak, ispunila sve njegove grudi, uhvatila ga za svaki živac, zaposjela svaku kaplju krvi i zaokupila sve njegove časove, sve njegove misli u snu i na javi. Pa to je nešto drugo nego li su njegovi volovi, koji vrijede zlata: ti su Božji stvorovi posve različni od ostalih radnika na njegovim njivama, ta su bića — on sam, njegovo biće, njegova krv, njegovo meso, njegove misli, njegove molitve, njegov cijeli život. Svi ti životi skupa samo su jedan jedini život, jedan jedini živi, misaoni organizam.

On nije prije znao ni za odanost sinovske ljubavi, ni za nježnu i beskrajnu požrtvovnost očinske ljubavi, ni za odanu strast ljubavi muža i žene. Sve su to bile dužnosti, kao što mu je bila dužnost, da ore, da sije, da skuplja krmu za blago — sve je to bilo tako svagdašnje, bez dubljega sadržaja, bez poezije i zanosa, bez one vječne iskre vječnoga, nadzemaljskoga, božanskoga, što tinja u svakim ljudskim grudima, u svakom ljudskom srcu. Prastari su običaji, dnevne patnje i krvave borbe za suhu koru kruha pale na tu božansku iskru kao teški pokrov okorjele lave i nijesu dale, da se raspiri i pokaže. Nije bilo ni potrebno. Život je išao svojim urezanim koritom, običaji su ga gušili i čovjek mučenik nije dospio da misli ni o čemu drugom osim o najbjednijem održanju životnoga korijenja.

Sada nenadano osjeti Adam silnu, nesavladivu ljubavnu strast, nježnost i čežnju prema tim ljudima, prema tim dragim dijelovima svojega bića, osjeti s takom elementarnom snagom, da bi bio najradije glasno vikao na sva četiri vjetra, da ga čuje cijeli svijet, no ta je neobuzdana čežnja redovno svršila s nekoliko suza, koje je krišom brisao, i s teškim pritiskom na grudima, koje je utišavao još čvršćim pritiskom ruku.

Za desetak se je dana oporavio, no više nije bio s drugovima razgovorljiv. Zanijemio je kao riba i vazda nastojao, da bude sam i nesmetan. Raspripovijedao bi se jedino onda, kad bi mu njegovi došli na razgovor. Bio je toliko nježan i pažljiv, da mu se je žena čudila, a dječica se otimala iz njegova zagrljaja i bježala ispod njegova milovanja i cjelova, jer nijesu bila na to naučena. Boljelo ga je, što nije mogao sjesti uz ženu i djecu, pa se tako do sita ispripovijedati i namilovati, no to nije bilo moguće. Iako on više nije mogao imati tajna, koje bi bile važne za sud, čuvari zakona nijesu dopuštali, da razgovara drukčije nego preko dviju ograda, koje sežu do prsa, a među ogradama je, koje su jedan metar razdaleko, stajao stražar tako, da ulovi ne samo svaku riječ muža i žene, oca i djece, nego i svaki pogled i svaki smiješak i svaki uzdah i svaku suzu. Taj je dobri čovjek, taj je priprosti stražar stajao među njima vazda kao nakostrušeno pseto, kao stisnuta pesnica zakona, kao čir najelementarnijih prava čovjeka,

muža i oca. Adam je često puta htio da prsne od bijesa i navali na njega, no vazda se svladao i mekim ga glasom umolio, da mu doda dijete, da ga izljubi.

Gdjekoji mu je stražar udovoljio, uzeo dijete u naramak i dodao mu ga, da ga izgrli, izljubi i ponosa, pa ga onda opet žurno oduzeo i povratio majci. Mnogi stražar nije htio udovoljiti toj očevoj molbi, jer nije znao, da li stoji pisano u zakonu, da otac smije u zatvoru poljubiti svoje dijete, pa da se izvuče iz neprilike, odgovorio bi osorno i strogo:

— Nema tu ljubavi! Budi sretan, da ih možeš gledati preko ograde.

— Nemojte biti taki — molio bi Adam. — To su moja djeca. Možda ćete sutra i vi biti ovdje, gdje sam sada ja, pak ćete me razumjeti. I ja sam do one svoje nesreće bio najpošteniji čovjek u općini, pa se sve okrenu jednim udarcem.

Uzalud bi molio i pripovijedao. Koji nije htio da ga usliši, nije htio, pa gotovo. Adam je s vremenom postao cijelim propovjednikom, duboko je osjećao i proživljavao svaku vjersku moralnu zasadu i kušao je rastumačiti tvrdokornom stražaru, da bi ga ganuo, da bi ga povratio na polaznu ljudsku stanicu, gdje smo još svi potpuno jednaki, no to mu redovno nije pomagalo.

Iza takih bi sukoba i sam počeo kolebati, te je bio spreman na svađe i tučnjave s drugovima u ćeliji. Izgubio bi nadu u pomilovanje i vjeru u ljude, pa bi za svaku malenkost zaskočio na kojega druga.

— Meni je svejedno! — govorio bi. — Jedan manje ili više. Kad tu više nema ni ljudstva ni kršćanstva, onda više ništa ne vrijedi. Ja mogu biti samo jednom obješen, a to mi je već sigurno.

U takim bi ga se časovima drugovi čuvali, obilazili bi oko njega u velikom krugu, koliko je to moguće u maloj ćeliji, i šutjeli. On bi se povlačio u sebe, teško otpuhivao, sakrio lice u dlanove, pa kad bi se smirio, ustao bi i neumorno hodao, držeći ruke na leđima i gledajući visoko preko drugova, da se ne sukobi ni s čijim pogledom.

— Znate — počeo bi on lagano, otegnuto, u grobnoj tišini — Očenaš je tu. Kršćanstvo je tu. Sve mi imamo, samo nemamo ljudi, nego same životinje. Da. Imamo, imamo — — —

II.

— Ja vas molim: smilujte mi se, pa me odmah vješajte. Nemojte mučiti i mene i onu moju siročad, kad već za vas to nije muka nego — — —

Te su riječi pale kao topovski hitci u grobnom muku cijele dvorane. Taj čas su bili i jauci njegovih roditelja i žene zapeli u hropcu, pa kad su čuli, da govori on, taj zločinac, taj njihov najmiliji, najdraži i najvredniji čovjek na svijetu, suspregnuli su bol i slušali njegove riječi kao evanđelje. Čim su zadnja slova odjeknula sa njegovih modrih usana, njihov je krik ponovno prolomio zrak. Osobito su se isticali djetinji glasići, koji su rezali i duše i zidove. Djecu je uhvatio panični strah, zapala su u grč i počela urlikati, zapomagati i zazivati oca tako strahovito bolno i prodirno, da su svima prisutnima udarile suze na oči. Čak su i gospoda suci, čuvajući ledeno dostojanstvo suda, krišom i kao posve slučajno i nehotice, prinosila ruku k očima, da ih oslobode neželjene i suvišne tekućine.

— Tko je dopustio, da djeca uđu u dvoranu?! — vikne predsjedatelj, da zatomi svoju uzbuđenost i smetenost. — Stražar! Odstranite djecu.

— To su moja djeca, gospodine predsjedniče! — reče Adam. — Došla su svome ocu na sprovod. Nemojte ih dirati.

— Djeca po zakonu ne smiju biti prisutna — odgovori predsjedatelj mirnije, gledajući preko Adama, kako se stražari ustručavaju izvršiti njegovu naredbu. Svaki se miče na mjestu i gurka svoga druga, no ni jedan ne prilazi k djeci. U dvorani je žagor i velika uzbuđenost, koju prekida Adamov glas. Okrenuo se je prema općinstvu i doviknuo:

— Ne plačite, djeco; smiri se, majko. Komedija će biti brzo gotova.

— Slušajte! — isprsi se nenadano predsjedatelj. — Vi ćete, doduše, biti sutra obješeni, pa zakon ima s vama obzira, ali ipak ne smijete vrijeđati dostojanstvo suda i govoriti, da je ovo komedija. Ovo je svetinja, ovo je vršenje zakona!

Adam je mirno slušao i sve se nekako uspravljao, protezao, rastao i kvasao, a lice mu je pocrvenilo, oči iskočile i pesnice se ukočile. Kad je predsjedatelj svršio i u dvorani nastao tajac, neugodan čas iščekivanja, reče Adam čvrsto i odmjereno:

— Gospodine! Nije ovo svetinja, nego najobičnije smišljeno i proračunato umorstvo. Ja sam imao dosta vremena, da razmišljam i da mi se otvori pamet jače nego da sam prošao deset sveučilišta. Moja je posljednja želja, da me saslušate. Ja vas za to molim.

Predsjedatelj se je iznenadio, bio je zatečen, pa u neprilici pogleda lijevo i desno na ostale suce, a onda sjede i reče dosta tiho i mirno:

— Možete govoriti, samo pazite, da nikoga ne vrijeđate, jer ću vam onda morati oduzeti riječ.

— Ne, gospodine. Ne ću nikoga vrijeđati — odgovori Adam i odmah nastavi: — Vidite, ja sam grozno zgriješio, i da me je otac pokojničin na onaj mah uhvatio i priklao, neka bi mu bila prosta moja krv i suze moje djece. Zaslužio sam najveću kaznu. Otac bi to bio mogao učiniti, pa možda i svatko drugi na onaj mah, komu bi mozak zakipio i srce prevrlo, ali da se tu sastaju petorica učene gospode, da su za to plaćeni i da oni uime države pred razapetim Spasiteljem svijeta smišljaju, kako će mene umoriti, moju djecu osirotiti, a ženu i roditelje zaviti u crno — to, gospodo, nije ni svetinja, ni čovječnost, ni — — — Oprostite mi, to je nasilje. — — — Eto, sila svih vas na jednom nezaštićenom nesretniku.

— Opominjem vas, da tako ne govorite — prekide ga predsjedatelj. — Govorite o stvarima, koje ne razumijete.

— O, razumijem ih, gospodine predsjedniče, bolje nego svi vi skupa, jer samo mene škaklju oko vrata i jer sam postao boljim kršćaninom od svih vas. Ipak ja vas ne vrijeđam, nego vas samo žalim baš kao i sebe i svoju

siročad. Ja žalim sebe, što sam upao u ovaj užas, žalim svoju siročad, što će ni kriva ni dužna do smrti nositi na sebi očev žig, a najviše žalim vas, gospodo suci —

— O tom vam zabranjujem govoriti — prekide ga predsjedatelj.

— što nesvijesno činite i na sebi i na svima nama najstrašniji zločin.

— Mi vršimo zakon i naša je savjest čista — reče predsjedatelj. Glas mu je podrhtavao, a lični mišići trzali i oči igrale.

— I razbojnici vrše svoj zakon, kad kolju, da otimlju onima, koji imaju.

Predsjedatelj ustane, mahne rukom prema zapovjedniku straže i odredi:

— Vodite ga! Zabranjujem vam dalje govoriti. — — — Naša je savjest čista. Neka nam Bog sudi svima.

— Nemojte se, gospodine predsjedniče, ispričavati — govorio je Adam povišenim glasom. — Vi dobro znadete, da sve vjere zabranjuju ubijanje, pak će vam pred licem Božjim slabo pomoći vaš zakon u ruci.

Stražari su se na predsjedateljevu zapovijed samo poljuljali na mjestima, na kojima su stajali, no kako je Adam i dalje govorio, ustručavali su se dirnuti ga. U njihovim ga je očima ovijala aureola smrti, te više nijesu pred sobom gledali odvratnog zločinca, već samo čovjeka, koji je već napola mrtav i koji lagano ali sigurno silazi u grob. Porodica je jecala, a i svi su ostali bili tronuti i rasplakani. Brisale su sada suze one iste nježne ženske ručice, koje su pred pola godine burno pljeskale i odobravale gospodi sucima zbog smrtne osude proti tome istome Adamu Čoviću.

— Za mene je, gospodo, bolje da me sada umorite nego da patim cijeloga života, kao što zaslužujem, ali svakako morate znati, da vi postajete današnjim danom — promislite samo! — — — — govorio je Adam dosta mirno i sabrano. Bilo je očito, da napreže svu svoju snagu, kako bi svladao uzbuđenost i samrtni strah. — Ja sam do svoje tridesete živio pošteno i čestito. Tada je došao u mene vrag i odnio me. Sam ne znam, kako sam ono mogao učiniti,

ali — učinio sam. U jednom času ludosti, u jednom trenu potpune zaboravi, u jednom hipu probuđenog životinjstva ja sam kanio samo da je ogrlim, a kad se je ona branila, jer je to bilo njezino pravo i dužnost, ja sam se najprije uvrijedio, zatim pobjesnio i najzad zaslijepio i srljao, udarao kao bijesan bik. Tako je bilo. Kod vas je, gospodo, drukčije. Vi radite mirno i proračunato. Vi imate i propise za to. Vi — — —

— Vodite ga! — ponovi predsjedatelj zapovijed. — Ne dopuštam, da o tome dalje govorite.

— Samo još nešto, gospodine predsjedniče — umoli Adam i podiže desnu ruku.

— Što želite?

— Kada je Krist umro na križu, on je umirao i za ona dva razbojnika kraj sebe, i svakako je htio, da to budu posljednji ljudi, koji su suđeni na smrt.

— Trebali ste vi o tome misliti prije nego ste počinili svoje strašno djelo — odgovori predsjedatelj na silu mirno — pa biste bili time najbolje dokazali, da znadete, zašto je Krist umro na križu.

— Vi se ljuto varate, gospodine predsjedniče, ako mislite, da je On umro zato, da ne bude više zločinaca na svijetu! — reče Adam nekako užurbano i pomakne se za jedan korak. — Međutim, stvar postaje smiješnom s ovim našim razgovorom. Vama se žuri, da me objesite, pa me vješajte. Na početku sam vas već molio, da to učinite odmah, da mi djeci i starcima bude lakše. Budite bar u tome milostiv, pa odredite, da me odmah objese.

— Ja ne mogu ništa odrediti mimo zakona — odvrati predsjedatelj. — To sve mora ići onako, kako zakon propisuje. Vodite ga.

— Ne zaboravite, gospodo suci — vikne Adam polazeći — ponijeti sa sobom na drugi svijet taj vaš zakon! Tamo će se svima suditi!

Sve su oči bile uperene na Adama, koji je stupao čvrsto, mirno i očima tražio svoju porodicu.

— Majko, dođite svi k meni. Pustit će vas — reče glasno, kad ih je opazio.

Općinstvo je bilo mirno, uleđeno, kao da je svaki i sam u samrtnome strahu. Svi su šutjeli osim Adamove porodice, koja je opet zajecala u sav glas. Gospoda su suci lagano, oborenih glava, silazili sa svoje uzvisine i jedan se za drugim nijemo kao sjene gubili u pokrajnoj sobi. Po njihovu se je držanju vidjelo, da im je teže i tjeskobnije pri duši nego li i samome Adamu. Teške su im sumnje tresle udovima i utrobama.

Poslije njih je i općinstvo, nijemo i oprezno, ostavljalo dvoranu. Svuda je vladala grobna i svečana tišina. U zraku je lebdjela opća krivnja i bespomoćno žaljenje.

III.

Kad je uhapšen i doveden u zatvor, bio je drzak, nepovjerljiv i strahovito nagao, pa ga nijesu voljeli ni uznici ni stražari. Vazda je bio nakostrušen kao zvijer i spreman, da izazove svađu i tučnjavu bez ikakova ozbiljna razloga. Čim bi ga koji drug poprijeko pogledao ili mu rekao, da se malko pomakne, Adam je već škripao zubima i stiskao pesnice. Stoga je bilo posve razumljivo, da su svi njegovi drugovi već unaprijed mirno očekivali smrtnu osudu, stražari mu je neprestano proricali i priželjkivali, a kad je ona i proglašena — cijelo je uzište obuzela panika i strava.

Ni jedan jedini čovjek u zatvoru nije zadovoljno odahnuo, ni jedna usta nijesu prošaptala riječi odobravanja, ni jedan stražar nije Adamu dobacio ni podrugljiv ni zadovoljan smiješak. Na sve je pala teška mora šutnje i tjeskobe, a najviše i najteže na samoga Adama. Povukao se je u jedan kut ćelije, zagledao se u suprotni ugao stropa i dugo, dugo šutio, a zatim počeo fućkati, da zatomi uzbuđenje i užasnu spoznaju smrti, koja ga je neočekivano pritisla.

Od toga je dana on postao posve drugim čovjekom i njegova okolica posve izmijenila svoje držanje prema njemu. On je iz dana u dan postajao blažim i boljim, a njegovi i drugovi i stražari prema njemu pažljiviji, susretljivi i ljubazni. Uznički mu je duhovnik posvećivao upravo

bratsku pažnju. Donosio mu je različnih ponuda i knjiga za čitanje. Dugo je tome već, što on nije ništa čitao. I ovdje je prvu knjigu pročitao mnogo teže nego li bi bio prekopao dan oranja, no nije htio prestati. Sjeo je čvrsto, uporno pritisnuo i dotjerao do kraja, iako mu se je gdjekada činilo, da sjedi na mravinjaku i da ga je obasuo teški svrab. Drugu je već čitao mnogo lakše, a treću s veseljem. Tu je već osjetio i velik užitak, jer mu je svaka rečenica bila i jasna i draga. Veselio se je, što on to tako lako shvaća i što mu se radi toga pogled oštri i obzorje neobično širi na sve četiri strane.

Počeo je živjeti svojim unutarnjim životom, o kojemu on dotada nije imao ni pojma. Neprekidno je sam sebe i svoje misli izrađivao i razrađivao, zadubio se u svoju prošlost, u svoj porodični život i u svoju vjeru toliko, da ga njegovi drugovi više nijesu mogli ni prepoznati. S toga su razloga počeli svi željeti, da bude pomilovan, i s velikom nadom, željom i molitvom pratili njegove korake, koji su ga vodili u sudbenu dvoranu na ponovno proglašenje osude. Jedan im je stari stražar razorio nadu, rekavši:

— Nije pomilovan, čim ga zovu u veliku dvoranu.

Dok se je on povratio natrag, već su svi doznali, da će smrtna kazna biti izvršena. Uznici su se rastužili, a stražari uozbiljili i snuždili. Kućni su radnici, kažnjenici ordonanci, pozatvarani u ćelije; jedna je samica na brzu ruku ispražnjena, a stražari stali u dugi špalir, kroz koji je Adam ponovno stupio u uze, čvrsta koraka, no tužna lica i oborene glave.

— Nema milosti! — opetovao je, prolazeći, kao da želi tu strašnu vijest priopćiti svakome stražaru napose.

Nitko mu nije ništa odgovorio. Pošao je prema ćeliji, u kojoj je prije bio zatvoren. Nitko se između stražara nije ni pomakao, da ga spriječi, iako je rečeno, da je za njega ona samica ispražnjena. Pustili su ga neka ide, samo da mu njih nijedan ne treba ništa reći, da mu nijedan ne smeta. Tamničar je opazio tu smetnju svojih podčinjenih, pa on dovikne:

— Ovamo, Adame, ovamo u broj četiri. Tu ćeš sada biti, da možeš razgovarati, s kim budeš želio.

On se trgne, zagleda se u dvoumici u stražare, a zatim se okrene i reče:

— Da se bar oprostim s ovima, koji su mi bili najbliži.

— Poslije, poslije, Adame — odgovori tamničar. — Ima još za to vremena, a to ti može dopustiti samo gospodin nadziratelj uza. On će ti to i dopustiti.

Nije više ni progovorio, već mirno i nekako neodlučno, kao stroj pođe prema ćeliji broj četiri. Ušao je unutra. Tu je smješten mali stol i dvije klupe za posjetioce. Na stolu je bila boca vina, tanjur pečenke, tanjur salate, veliki komad kruha i kutija cigareta.

— Tu ti je objed, pa jedi — reče mu tamničar posve prijateljski i na silu se osmjehne, da bi i u njemu izazvao veselije misli.

— Taki je dakle taj vaš zakon! — usklikne Adam i lice prevuče podrugljivim smiješkom.

— Što misliš reći, Adame?! — upita tamničar i uslužno mu se primakne.

— Tu pečenka, tu vino i cigarete, tu sve, što poželim, samo da mi se nitko ne zamjeri, da ne odem na drugi svijet, željan bilo kakve đakonije, a ovamo — sutra mi glavu skida sa ramena. Ne boji se, da će se zbog toga komu zamjeriti!

Govorio je povišenim glasom, pesnice je stisnuo, a očima posprdno išao po jelu, tamničaru i stražarima, koji su stajali pred ćelijom. Kretao se je nesigurno i neodređeno, te se je nekoliko puta učinilo, da će sjesti k stolu, no on to nije učinio. Okrenuo se je natrag, došao do vrata na ćeliji i naslonio se na dovratnik. Pred ćelijom su već stajala samo dva stražara s nataknutim bodovima na puškama, dok su se ostali izmaknuli i stajali podalje samo s pripasanim bodovima kao i obično, kad nijesu na straži.

— Što radite tu vas dvojica?! — upita Adam posve mirno i tiho. — Vi ste, zaista, veliki siromasi. Stojite kao kod Isusova groba, Bože mi oprosti.

Stražari su šutjeli, kao da su od mramora. Bili bi mu oni sigurno štogod odgovorili, da nije kraj njih stajao tamničar. Ovako se nijesu usudili.

— To je sve po zakonu, Adame — reče mu tamničar. — Mi znamo, da ti ne možeš pobjeći, ali to zakon propisuje, pa neka te ne smeta.

— Ništa mene, gospodine, više ne smeta — odgovori on uzbuđenije. — Moje je gotovo, ali vaše, vaše! Da li vi vidite, što vi radite sa mnom i s onom mojom sirotinjom?! Vidite li vi to?!

— Ništa mi tebi, brate, ne činimo — odgovori tamničar meko i uvjerljivo. — Mi vršimo svoju službicu, da ne izgubimo koru kruha, koju trebamo za se i za djecu, a mi niti smo te sudili, niti ćemo te vješati. Naša duša van iz toga.

— Svejedno je, gospodine tamničaru: ili krao il ljestve držao! To je vaša uzrječica. Vi vazda govorite, da ne bi bilo tatova, kad bi nestalo pomagača.

U tom su času pustili k Adamu njegovu porodicu. Prvi je išao otac, a zatim mati, pa žena s djecom. Kad ih je Adam opazio, naglo je zašutio, uspravio se, poravnao kosu i pružio ruku ocu. Redom su se izljubili bez ijedne riječi. Majka i žena su jecale, a djeca se prilijepila uz njih i bojažljivo pogledavala sad u jednog, sad u drugog stražara. Stari je otac bio u neprilici, kuda bi s očima, pa ih najzad ustavi na svojoj ženi i mahne rukom na nju, kao da je želi umiriti, no nije rekao ni riječi.

— Izvolite unutra, pa možete sjesti i pripovijedati — reče im sudac, nadziratelj uza, koji ih je dopratio. — Možete pripovijedati, dokle hoćete.

Adam se je prvi pomaknuo s vrata, a ostali, polako i bojažljivo, za njim. Žena mu je ušla zadnja, gurajući pred sobom djecu. Adam uzme najmanju curicu u naramak i stane je cjelivati. Ostalo dvoje djece se je stislo oko majke i bojažljivo zirkalo na oca i sekicu. Bog zna, da li su maloj zavidali ili su se čudili, što je ocu, da radi ono, što nikad prije nije radio. Ne pamti ih nijedno, da ih je kod kuće kada ovako držao u naručaju i ljubio tako toplo, srdačno i dugo. Ako bi koje pogladio po kosi ili licu — bilo je sve i bilo je mnogo.

Sjeo je i bez riječi privukao k sebi i njih dvoje, redom ih izljubio i poslagao na koljenima, skrivajući lice među

njihove male, čupave glavice. Na starije se nije ni osvrtao. Sudac je stajao u ćeliji kraj vrata i sve se je činilo, da kani nešto reći, ali nije ni progovorio. Stajao je neodlučno, u neprilici, kao da je i on osuđen. Stari ga je Adamov otac nekoliko puta ispod oka omjerio, pomaknuo se u neprilici na klupi, a zatim polako ustao i primakao mu se.

— Htio sam vas, gospodine, moliti — šane plaho i bojažljivo.

— Štogod izvolite — odgovori sudac spremno i nagne glavu prema starcu.

— Da ga ne mučite, gospodine! Kršteno je čeljade. I eto, tako — — šaptao je otac.

Sudac je još više problijedio i počeo trzati ramenima, a starac nastavi šaptom:

— Uvijek je on bio prijek kao barut, ali dobra, krštena duša — — — Nesreća, gospodine — — — Radi nas, starih grobova, i radi ove siročadi — — Da mu se smilujete — —

Žene su čule starčeve riječi i opet počele glasno naricati i kukati, a napose je stara majka ispunila i ćeliju i sve hodnike prodirnim vapajem:

— Milost, milost, Gospodaru!

— Nemojte, mamice, vikati — poče je sudac tješiti, priđe bliže i stavi joj nježno ruku na rame. — Smirite se. Ništa više ne pomaže.

Starica se je spustila na pod na koljena, obujmila rukama sučeve noge i neprekidno, glasno i prodirno zaklinjala:

— Smilujte se! Smilujte se, ljudi i gospodo! Smilujte se majčinoj krvi i bolovima.

Stari je otac nekoliko časaka, spuštene glave, promatrao svoju družicu, a zatim se okrenuo u stranu i krišom brisao suze, koje su curkom curile. I Adamova je žena ustala, te jednim zagrljajem ogrlila i njega i djecu, kukajući prigušenim glasom:

— Što će naša siročad bez svog oca hranitelja, što ću ja, sinja kukavica?!

Djetinje su se usnice trzale u grču plača i očice bile pune suza, no bilo je jasno, da te male duše potpuno ne shvaćaju, što se to zapravo sprema. Svih se je troje pripilo

uz oca i ručicama mu, plaho i bojažljivo, mrljalo po licu i vratu. Adam je bio, naoko, miran i okamenjen. Grčevito je ogrlio djecu, a kad mu je prišla i žena, jednom je rukom prigrlio i nju, pognuo glavu među djecu i šutio.

— Smirite se. Smirite se i budite jaki — tješio ih je sudac, no njegove su riječi izazivale još silnije i glasnije jauke i vapaje za milošću.

Adam se je nekoliko puta trznuo, naglo uspravio glavu i rekao čvrsto:

— Dosta je toga, majko. Ne koristi vikati među ovim zidovima, nego idite ti i otac gospodinu predsjedniku, da vam sastavi brzojavnu molbu za pomilovanje. Ja baš — — ne vjerujem — — Pošaljite je — —

Kad su starci otišli, njih se je petero savilo u živo klupko tuge i bolova, od kojega se nije čulo ništa do prodirnoga, prigušenog jecanja muža, žene i djece, koje je svojom bolnom tišinom i svojom užasnom dubinom kucalo, smjelo i uporno, na nebeska vrata.

Stražari su se bojažljivo navirivali u ćeliju kao u kakvu tajanstvenu kapelicu — — —

IV.

Jutro se je idućega dana sablasno prišuljalo na prozor Adamove ćelije, u kojoj je on sjedio, sav izmoren i skršen. Cijele noći nije ni oka sklopio. Nije ništa ni jeo ni pio. Samo je pušio, paleći cigaretu na cigareti. Kraj njega je sjedio svećenik i pripovijedao mu o drugome svijetu. Adam je pognute glave mirno slušao i šutio.

— Kad ste se izmirili sa Svemogućim — reče mu svećenik — izmirite se i s ljudima.

— U moje ime umolite pokojničine roditelje i sve ostale njezine, da mi oproste. Neka mi oproste. Nijesam znao, što činim. Bio sam zaslijepio i ne dao Bog, da mi se vrati na mojoj djeci.

Govorio je veoma tihim i slabim glasom, koji je bio obojadisan dubokom tugom i bolovima.

— I vi svima oprostite.

— Je li stiglo pomilovanje? — upita Adam umjesto odgovora.

— Još se ne zna — odgovori svećenik. — Može još svaki čas stići.

— Kad nije stiglo do sada, više niti ne će.

— Nemojte gubiti nade do zadnjega časa. Još uvijek može stići. Samo budite mirni i predajte se u Božje ruke.

— U Božje da, ali u krvnikove ne! — odgovori Adam čvršće, a u očima mu zasja plamečak mladosti i životne snage. — Ne ide to tako, kako vi mislite.

— Ja mislim samo dobro za vas. Pokajali ste se, molili ste za oproštenje sve, koje ste uvrijedili, a sada oprostite i vi onima, koji su uvrijedili vas, pa možete mirno pred lice Božje.

— Ne, ne, oče! — usprotivi se Adam. — Ne idem ja tako mirno. Ne ide se to tako lako. Vi kao svećenik ne smijete dopustiti, da se pred vašim očima počini takav zločin.

— Tu sam ja, dragi moj, nemoćan. Tu je zakon, koji je jači od svih nas.

— I od Božjih zakona?!

— Nemojte opet griješiti. Smirite se.

— Za istinu se može ići i na vješala, oče, ali pred Bogom nije grijeh govoriti istinu. Ne, ne oče; Vi se varate, vi i mene zalagujete, a to je grijeh, oče. Slušajte vi mene: ja na vješala ne idem!

— Smirite se, Adame. Nema nikakove svrhe, da sami sebi ogorčavate preko potrebe ovo nekoliko zadnjih časova.

— O, ima to svoju svrhu: ja, naprosto, ne ću da budem sukrivac svoje smrti. Božja je riječ: pomozi si sam, pak ću ti pomoći i ja.

Iz dvorišta su doprli u ćeliju potmuli udarci u zemlju. Adam je naglo zašutio i počeo pozorno slušati.

— Nije to ništa — reče svećenik, primijetivši Adamovu pažnju na udarce. — To cijepaju drva.

— Vi, oče, ne poznate ove kuće — odgovori Adam i lagacko se trpko nasmiješi. — U drugom se dvorištu cijepaju drva, a u ovome tu sade vješala za mene.

— Ne, ne — usprotivi se svećenik. — Vi se varate. Nemojte to ni slušati. Radije slušajte mene.

— Hvala vam, oče, na dobroti. Već sam se i vas naslušao — reče on i ustane. — To su zadnji udarci — — Sada drmaju stup, da vide, da li je dosta čvrsto usađen, da im se ne izvali pod težinom mojega mesa —

— Sjedite, Adame. Još imamo vremena.

— Nemamo, oče, više vremena. Oprostite mi i ne zamjerite. Ja se moram pripremati — odgovori on i poče se žurno svlačiti.

— Što to radite?! — iznenadi se svećenik.

— Spremam se, oče — odvrati on, svlačeći komad po komad odijela sa sebe. — Čujete li oče, onaj žagor na stepenicama?! — — — To već dolaze po mene, da me odvedu kao janje — — —

Baš je zbacio sa sebe košulju, kada je stupio na vrata nadziratelj uza i rekao ispod glasa:

— Spremite se, Čoviću. Idemo.

— Vi možete ići, gospodine suče, ali ja ne idem — odgovori on i žurno se sav svuče, te legne na klupu kao od majke rođen.

Svećenik je u neprilici prišao k sucu i tiho ga upita, da li je stigao odgovor na molbu za pomilovanje.

— Kakova je to komedija?! — reče sudac, sileći se, da bude što stroži, no glas mu je drhtao napuklo i nesigurno kao napuštena žica. — Pomilovanje nije stiglo i pravdi se mora udovoljiti. Obucite se i ne pravite od sebe budalu.

— Ja sam pametan, gospodine suče, i baš zbog toga se ne dam ubiti — odgovori Adam uzrujano, sklizne sa klupe i skupi se u jednom uglu u klupko kao nadražena zvijer.

— Budite, čovječe, pametni! — reče mu svećenik i pođe k njemu. — Božja je volja, da tako bude.

— Pustite me s mirom! — izdere se Adam. — Niti ste vi Abraham, niti sam ja vaš sin. Ne idem, ne ću da idem, ne dam se!

Vikao je sve jače i jače, u sav glas, da su mu vratne žile iskočile kao debele crne masnice. Došao je i predsjednik suda, u crnini i cilindru, kao što je bio obučen i nadziratelj

uza. Neugodno se je iznenadio, kad je čuo Adamovu viku, pa požuri prema ćeliji.

— Što je? Što se dere?! — upita on, gledajući u nadziratelja uza. Ovaj slegne ramenima, ne odgovori ništa, već nijemo pokaza rukom na Adama, koji se je sve više i više povlačio u svoj kut i savijao u klupko, vičući iz punih prsa.

— Smirite se, Čoviću, i ne pravite bedastoća — reče mu predsjednik i stupi u ćeliju. — Pomilovanje nije stiglo i zakon se mora izvršiti. Tu više nema pomoći. Oblačite se.

— Ne ću! Ne idem!

I predsjednik i svećenik i nadziratelj uza pokušaše svim mogućim nagovorima i savjetima, da ga smire i navedu, da se obuče.

— Nijedna životinja ne ide sama pod nož — vikao je on, tresući se cijelim tijelom, no vika mu nije pomogla. Predsjednik je odredio, da uđe k njemu onoliko stražara, koliko bude nužno, i da ga silom obuku. Pristupili su poslu teška srca i neodlučno, no kad ih je Adam počeo udarati šakama, nogama i glavom, kad ih je počeo ujedati, gdje je samo stigao zubima, ljudi su se razljutili, pa u ljutnji i poslu toliko razbjesnili, da su ga nemilosrdno mijesili i gnječili. I on je sa svojih umovanja i običnog nećkanja ubrzo prešao na strahovite psovke, ne štedeći nikoga i ne izuzimajući ništa. U otporu je razvio toliko nevjerojatne snage, da ga je osam stražara jedva bar donekle obuklo. Kad je s tim bilo svršeno, pozvao ga je predsjednik, da mirno pođe na dvorište. Nije htio o tome ni čuti, već se bacio na pod ćelije i počeo u sav glas zazivati u pomoć. Od njegova su samrtničkog vapaja odzvanjali hodnici i sve ćelije tutnjile i odjekivale. Uznici su se pribili uz vrata na svim ćelijama i prigušenim dahom strepili nad svakim novim povikom, nad svakim šumom i štropotom.

— Braćo! Zvijeri! — zavapio je Adam, kad ga je šest stražara ponijelo iz ćelije, takom nadčovječnom nenaravnom snagom, te se učinilo, da će ga riječi zagušiti. — Gdje vam je Bog, gdje vam je vaša vjera?!

Kako su mu ruke bile sputane, nije mogao njima udarati kao prije, no zato je nogama trzao tolikom silom i žestinom, da su stražari posrtali i jedva ga održali. Predsjednik je išao u neposrednoj blizini Adamove glave i molio ga, da se stiša i pomiri sa sudbinom, no on ga nije ni čuo od svoje vike i zapomaganja. Iz njegova je glasa i njegovih riječi buktila i ključala pobuna, otpor i divlja borba za zadnji dah života. Urlikao je od bijesa i srdžbe kroz sve hodnike i preko cijeloga stubišta. Kad su ga donijeli na dvorište i uspravili na noge, on se je svom snagom bacio na zemlju i nastavio vikom.

Jedan je sudac opet ukratko proglasio osudu, istakao, da pomilovanje nije stiglo, a zatim ga predao krvniku, da ga umori. Adam je još uvijek s vulkanskom snagom sipao oko sebe psovke, kao topovske hitce. Kad mu se je krvnik približio, naglo je skočio na noge i pokušao, da natraške uteče, no tamo su ga dočekale ruke četvorice stražara. Ustuknuo je, kao da je udario na usijano željezo i nenadano sa svom snagom udario krvnika nogom u trbuh, vičući bjesomučno:

— I ti ćeš, krvniče, poslije biti nevin — je li?!

Silom su ga dovukli pod vješala i držali toliko, da se nije mogao ni ganuti. Dok je krvnikov pomoćnik pripremao konop, nastao je tajac. Adam se ogleda oko sebe, kao da se budi iz teškoga, strahovitog sna, baci bolan pogled prema sucima i zavapi tako bolno, da su se svima prisutnima orosile oči, zavapi, moleći i preklinjući:

— Kriv sam — — Kriv sam — — Ali smilujte se mojoj siročadi, smilujte se sebi — ne griješite duše — — —

— Pomilovanje je odbijeno — odgovori predsjednik slabim i nesigurnim glasom.

»Pravdi« je udovoljeno.

(Prevedeno na bugarski)

ADAMOVIĆ D. D.

I.

Povjetarac je nadimao tanke zastore kao golema, raširena pluća i ujedno se poigravao Ninetinim plavim uvojcima. Na otvoreni je prozor doprhnuo vrabac i kao malko iznenađen i začuđen stao u vojničkom pozoru, drsko se zagledao u sobu, malko nakrivio svoju malu glavicu, da bolje vidi, i opet naglo odletio.

Kraj stola je stajalo njih troje. Nineta, Ivica i Nikica. Netremice su gledali u dopisnicu, koja je ležala među njima.

— Zašto ne bi potpisao?! — rekla je Nineta tihim, bojažljivim glasom i zagledala se u Nikicu.

— Čemu te vječne laži?! Čemu podmuklo podvlačenje, kad će i najzad vrag doći po svoje?! Čemu?!

Nastao je časovit tajac. Na prozor su pala dva vrapca, kao da ih je netko bacio iz praće. Držali su se kljunovima jedan za drugoga i nastavili bijesnu i bezobzirnu bitku uz srdito živkanje.

Jedini je Nikica svrnuo na njih pozornost, promatrao ih i nastavio:

— Šukundjed je bio lučki fakin i tat, pradjed razbojnik i gusar, djed bogat i ugledan trgovac, a on ratni gavan. Sve je to puno krvi, prokletstva i suza.

— Ali, Nikica! — opomene ga sestra više moleći nego prijekorno.

— Ne prenemaži se! Mjesto da si čestita seljanka s desetero djece ili valjana radnica, ti se pretvaraš pred onim svojim idiotom i s petnaest se pometnuća na leđima krišom sastaješ s čovjekom, kojega voliš!

— Ali Nikica! Ti si već posve lud!

— A to sve — nastavljao je on sve žešće i zagrijanije — da gospodin tata, gavan i prevarant, može pričati, kako

je njegova porodica ne samo najbogatija, nego i najposlušnija i najsretnija. Barbarin i razbojnik po krvi i ćudi, navlači na sebe frak i cilinder, a djecu trpa u španjolsku etiketu kao u luđačku košulju.

Govorio je naglo, u naletu, na dušak. Lice mu se zajapurilo, iz očiju sijevale varnice, a pesnice mu stezala probuđena krv njegovanih i gojenih dvadeset i pet godina. Pod pritiskom je jake šije glavu malko povio, kao da se sprema na udarac.

Ivica je cijelo vrijeme šutio i gledao preda se netremice, nepomično i bez ikakova znaka, da prati događaj, koji i te kako zasijeca i u njegovu sudbinu. On je mnogo slabiji i nježniji od svojega mlađeg brata Nikice. U licu je bijel, blijed i proziran, oči lukave, malko cincarski upaljene i svjetlucave, kosa meka i prorijetka. Vazda žmirka, kao da želi prikriti, kuda gleda i što se u njemu skriva.

Nineta je uperila u njega umolan pogled, kao da traži savezničku pomoć. On se nije ni ganuo, osim što je počeo lagacko tamburati prstima po stolu, a da nije ni trenuo okom. Udario je nekoliko puta jače, a onda naglo podigao prste, kao da očekuje jeku, dok se javi u teškim starinskim ormarima. Sestra je postala nestrpljiva, pa udari nogom o pod i reče ljutito:

— Što radiš, Ivica?! Mjesto da ga smiriš i urazumiš, ti tamburaš kao kakav idiot.

— Ovaj zvuk budi u meni neke ugodne uspomene — odgovori on mirno i opet udari nekoliko puta o stol, a pritom se lagano nasmiješi.

Nikica je otišao prema prozoru i zagledao se u vrt. Lišće je na drveću tiho žuborilo, kukci zujali po zraku, a ptice skakutale s grane na granu. On to nije promatrao. Nije ga ni zanimalo. Brzo se povrati natrag, stane pred Ninetom i oštro se zagleda u nju.

— No reci mu nešto i ti, Ivice — reče ona tiše i gurne brata. On je zavagnuo i nekoliko se koraka pomaknuo od nje.

— Eto, sada si me mogla srušiti, a bez ikakove potrebe. Pusti me s mirom. Što ja trebam govoriti pametnu čovjeku?!

— Pametnu?! To je pametno?! Tebi je pametno to, što Nikica tu izvaljuje?! — zaintači ona. — Ovako govoriti o svome roditelju, to je tebi pametno?!

— Prestani! — vikne na nju Nikica. — Otkada si na svijet zinula, nijesi nikada ništa ni stvorila ni učinila svojom snagom i svojim umom. Vazda si s milošću Božjom, mahnitošću mojom i podmuklošću toga tu — pravila poslove!

— Tako ti meni kao svojoj sestri?! — dobaci ona s visoka, podboči se u kukovima i omjeri ga i ljutito i prezirno.

— Ne znam, je li veća tvoja zasluga ili moja pusta sreća, što si mi ti sestra?! Bolje bi bilo, da je pokojna majka rodila konop mjesto tebe.

— Ti si zbilja prokleta, otrovana nihilistička duša.

— »Nihilistička« i duša — što ti je to opet?!

Ivica se je ponovno primakao stolu i počeo tamburati, a kad su ono dvoje na čas prekinuli prepirku, uzme on dopisnicu u ruku, podiže je i pruži prema Nikici.

— Potpiši ovu bedastoću. To te ništa ne stoji ni u časti ni u ponosu, a taticu veseli.

— Kako ga samo nježno zoveš?! — isceri se Nikica i zakorači natrag. — Vidi se, da si svijestan svojega položaja i onda, kad bi svaki drugi na to zaboravio! Ti znaš, da on ipak u posljednjoj instanciji sve radi tebi i za tebe kao za prvenca i nasljednika, pa što se tebe onda tiče cijeli svijet! Kakvo bratstvo, kakva jednakost, kakva pravda, kakav obraz, kakav ponos, kakvi obziri, kakav sram — sve je to za tebe blato ispod gospodske lakovane cipele! Blato, smeće, đubar — to, to! To je vama sve osim vašega rođenog blata!

— Nemoj divljati, Nikica! — reče Nineta opet posve mirno, kao da prije toga nije ništa ni bilo.

— Ne ću valjda moliti krunicu u razbojničkoj pećini?! Ja sam se već dosta svladavao i pljuvao na svoje uvjerenje i na svoj ponos i na —

— Potpiši ovo, pa je onda opet sve u redu — prekide ga Ivica u riječi, a usne mu i oči lagano trenuše u ironičnom smiješku. — Kad tatica dobije čestitku s potpisima

nas svih troje, on će od sreće i zadovoljstva zaboraviti na sve tvoje skokove —

— i unovčiti na međunarodnoj burzi časti i ugleda tu »obiteljsku sreću i slogu!« — nastavi Nikica i sarkastički se nasmije. — Najzad, ja sam već davno prebacio preko leđa sve te formalističke ludosti, pa tome potpisu ne bih pridavao nikakove važnosti, ali ne ću da potpišem. Ne ću!

— Nemoj, bato, tako! — Ivica će kao nehajno i mlako.

— Što »bato«?! — izdere se Nikica kao lud. — Što lisičiš vazda, kad znam, da bi me popio u kapi vode, samo da znaš, da bi me mogao probaviti! Što se vazda pretvaraš?! Vazda ližeš oltare krvavim usnama. Neprestano se križaš, a u rukavu ti otrovani bodež vreba na žrtve.

Nineta je nervozno hodala po sobi, lomila prste, pokrivala dlanovima lice i oči, trljala čelo i nogama poravnavala sagove. Činilo joj se, kao da tisuće mravi hoda pod njezinom kožom, pa je neprekidno kušala, da ih se otrese micanjem i trzanjem pojedinih dijelova tijela.

— Zaklinjem te, prestani već jednom! — zavapi ona i stade kao kip pred obezumljenim bratom. — Tome već mora biti jednom kraj. Ne može ovako dalje.

— Prvi put u životu reče istinu! Samo — mi se ne možemo složiti u tome, kakav bi svršetak morao biti. Ja hoću, da se vratimo na polaznu ljudsku točku, a vas dvoje želite, da mene strpate u ludnicu, staroga u grob, a sebe na grbaču naših tvorničkih robova, ali ni tu nijeste složni. Gospodin brat bi htio, da mu ti budeš sobarica bolje vrsti, a ti bi željela, da kraj njega imaš svoju posebnu tvorničicu, pa bilo knjigovodstvo i zajedničko pod njegovom kapom. A vidite, sve je to nebitno, jadno, kukavno i crvotočno. Nije tu problem, nije tu čir — — — Prestani već jednom tim lupkanjem po stolu! — izdere se on nenadano na Ivicu, koji je uporno i jednolično tamburao.

— Ja se samo tako zabavljam — odgovori ovaj nehajno i umiri se. — Kad te smeta, dobro. Međutim pustimo, bato, te ludosti u miru. Ja ne dam ni dram svojih živaca za te tvoje nekakove probleme i čirove, koje ti tražiš u smrdljivim stanovima naših radnika i u sušičavim njedrima njihovih žena i balavčadi. Radije potpiši tu čestitku tatici, pa je sve u carskome redu.

— Idiot! — istisne Nikica kroz stisnute zube i sune iz sobe.

Njih se dvoje pogledaše kao u čudu. Ivica se lagacko, samo onako s vrha nasmiješi i opet počne tamburati po stolu, a Nineta mu brzo priđe i ovije desnu ruku oko vrata.

— Kuda će to dotjerati?! — šane ona zabrinuto.

— Ne brini se! — odgovori on i glasno se nasmije. — On je budala. Srlja naglavce ili u ludnicu ili u tamnicu. Meni ga je žao, ali se tu ne da pomoći. Ti samo mene slušaj, pa se ne boj ništa. Ja se razumijem s tatom, a on je poslije Forda najveći stvaralac na svijetu. O tome ne može biti sumnje. Iz ništa je stvorio sela i gradove. Ništa se ne boj.

II.

Tvornicu je osnovao još pokojni Filibert Adamović, no nije joj mogao dati pravoga poleta, dok nije uzeo uzde u ruke njegov sin Hugo. To je bilo nekoliko godina prije rata.

Pun snage, neukrotive volje za napretkom i sticanjem, nije birao ni sredstva ni putova. Najkraći je put bio vazda najsigurniji. Otac ga je češće znao opomenuti, da je prenagao i bezobziran, da je vratoloman i pustolovan, no to mladoga čovjeka nije nimalo skretalo s njegovih čeličnih tračnica. On je s trideset i nekoliko godina bio u naponu snage, stvaranja i prikupljanja.

Jedini luksus bio mu je njegov dvorac, koji je uredio kneževski, načičkao skupocjenim starinama, livriranim slugama i sve opkolio zidom, gospodstvom i nepristupačnošću. Za djecu je najmio francuske i španjolske učitelje i odgojiteljice, domaća fukara je obavljala u kući samo najniže ropske poslove, sa ženom nije nikada izlazio u društva, a oca je zatvorio u četiri sobe, držeći, da je starac šenuo pameću, te da mu smeta.

Posao je napredovao kao kvasac, tvornica se širila iz dana u dan tako, da već ni najbliži susjedi nijesu znali, kada je koja zgrada nikla iz zemlje. Od male Filibertove

»špiritaljke«, kako su radnici zvali tvornicu žeste, podiže Hugo cijeli grad, i osim toga se baci i na drvnu industriju.

Rat je došao u njegove račune kao najdivniji saveznik, kao nesebični čarobnjak, koji je u mjesec dana donosio ono, za što bi inače bile trebale godine i godine rada i sumnjive špekulacije. Tajna je uspjeha i napretka ležala u Huginu načelu, da se ne upušta u poslove, koji nijesu bar sa devedeset po sto sigurni. Radništvo je plaćao najniže, što je mogao, a izrabljivao do skrajnjih granica njihove radne snage, no usprkos toga su bili mirni i zadovoljni. Tajna je toga uspjeha bila u gospodarevoj slatkoj riječi. Svaki je slobodni čas provodio među radnicima, svakoga je obodrio, svakoga je upitao za ženu i djecu, svakome je obećao, da će mu uposliti i sinove i kćeri, čim odrastu. On je to i činio, te na taj način stvorio cijeli narod zarobljenih, kmetskih porodica, koje su vjerovale, da bi oni pocrkali od glada i bijede bez Adamovića i da je njega Svevišnji i poslao samo radi njih i njihove bijede. Tko je samo jednom s njime govorio, taj se više nije mogao otresti velikoga dojma, koji je na njega učinila Hugina ličnost. On je bio svijestan te svoje čarobne moći, pak je stoga i nastojao, da sa svakim i najzadnjim radnikom izmijeni po koju riječ bar svaki mjesec jednom. U tome je poslu bio neumoran i nepogrješiv, znajući, da je tu velik dio njegova kapitala i napretka.

Svojoj je djeci posvećivao istu pažnju kao i svojim radnicima: nastojao je, da se češće s njima vidi i porazgovori, da ih tako nerazrješivo prikuje za kola svojega napretka, uspjeha — triumfa. On im je, svakako, želio dobro i sreću, ali sve po svome shvaćanju, po svojim osnovama, na svoj način i u svoje svrhe. Prva mu se je, i jedina, otela najstarija kći Milica. Udala se proti njegovoj zabrani, na što je on s njome prekinuo sve veze i ostaloj djeci zabranio, da se s njome dopisuju i da je ikada spomenu osim kao osramoćenu, izdajničku neprijateljicu kuće i porodice. Nigdje i nikada nijesu smjeli spomenuti, da imadu još jednu sestru.

To je neobično boljelo Nikicu, jer ga je s Milicom vezala duboka bratska ljubav i povjerenje. Nineti je tamo

kođer bilo žao, no ona se nije zbog toga razboljela, znajući, da će bez Milice lakše nastupati s Ivicom proti Nikici. Nije ona, doduše njegova neprijateljica, ali joj je svakako i ugodno i korisno, da bude s pomoću najstarijega brata vazda ocu i gospodaru na srcu i koljenu. Ivica je odvajkada nastojao, da bude pouzdanikom i ocu i braći, pak je stoga pred ocem vazda nastupao kao Miličin zakleti neprijatelj, pred Nikicom je ispričavao, pred Ninetom ogovarao, pred oboma o njoj šutio, a potajno joj tu i tamo poslao po koji pozdrav po porucima, koje je vazda mogao opovrći i uglaviti kao klevetnike i lašce.

Nekoliko godina iza velikoga rata ode stari Filibert tiho i nečujno Bogu na istinu, i da se to nije dogodilo, mnogi i mnogi ne bi uopće više bili ni znali, da je on kada i živio. Davno je on već bio nestao, dugi niz godina ga nije već nitko vidio osim najbliže posluge. Istom ga u času smrti zahvalni i tronuti sin opet uskrisi, pokazavši ga znanim i neznanim u kneževskim pogrebnim svečanostima. Kroz nekoliko je dana u svim novinama bila glavna i najunosnija tema: nezaboravni, veliki stvaralac i organizator Filibert Adamović.

Kad se je skupljala povorka, dolazila pjevačka društva pod zastavama, sve korporacije u paradi, glazbe s usvjetlanim limenim trubama, gospojinska društva u teškoj crnini i veoma vješto ožalošćenim licima, Hugo ih je promatrao s ironičnim smiješkom iza zastora svojega dvorca, a pred očima mu je sijevnula — mala špiritaljka i ono dvadesetak siromašnih, iznemoglih radnika oca stvaraoca — — —

Iste godine mu umrije i žena, a on se odluči, da učini red u kući. Djeca su sva punoljetna, posao se razmahao s neobuzdanom snagom i tu više nije bilo što čekati.

Najprije izabere Nineti za muža svojega činovnika baruna Adelsberga, čovjeka siromašna, odana, organizatora i radina do iznemoglosti. Kad je to njoj rekao, ona je problijedila, skoro pala u nesvijest i gorko proplakala.

— Umiri se, dijete — reče joj otac mirno. — Ja razumijem tvoju bol za majkom i djedom. Rane su još svježe, no razumijem i to, da su usprkos toga te tvoje suze — suze radosnice.

Pomilovao ju je po kosi i pošao iz sobe. Vrata su lupnula, otac nestao, a ona se trgla, skočila i poletjela za njim, vičući:

— Oče, oče, smiluj se — — — Ja ljubim drugoga!

— To su bedastoće, dijete moje — odgovori Hugo blago, zaustavivši se na stepenicama. — Za mjesec dana sam odredio vjenčanje.

Tako je i bilo. Svadba je bila još svečanija nego li Filibertov sprovod. Nineta se je toliko pokorila, da joj je lice sjalo od sreće i veselja. Tek su neke iskusnije gospođe opazile, da su joj oči mutne i nevesele, a usne blijede i grozničave.

Jedini je Nikica protestirao proti takome postupku demonstrativnom apstinencijom. Nije se ni približio ni crkvenoj ni kućnoj svečanosti, već obukao sportsko odijelo, uzeo dvocijevku na rame i odlunjao u lovište, iz kojega se je povratio istom trećeg dana prazne torbe. Otac je grizao usne, bijesno ga sjekao pogledima i — šutio. Nije ga upitao ni gdje je bio.

Kad je obavljen posao s Ninetom, pošao je Hugo za jedan korak dalje. Oba su sina svršila trgovačke nauke, iako je Ivica želio, da se posveti ratničkome zvanju, a Nikica profesuri, pa im sada nije preostalo drugo, nego da rade s ocem u poduzećima. Gospodaru nije bilo ni na kraj pameti, da bi im dao bilo kakovu samostalnost i slobodu u radu i sticanju, jer je vjerovao, da samo čvrsta i nerazdruživa zajednica velikih kapitala i radne snage vodi do potpunog uspjeha.

To je bio glavni razlog, koji ga je ponukao, da od svojih poduzeća stvori dioničko društvo, a sve dionice da zadrži u svojoj vlasti, iako su dioničari i sve troje djece, svako sa dvadeset od sto dionica.

Kad im je to saopćio, Nineta je sva tronuta pala ocu oko vrata, Ivica mu se zahvalio i poljubio ga u ruku, a Nikica se nijemo naklonio i šutio.

— Ti kao da nijesi ni s ovim zadovoljan?!

— Ne razumijem, oče, kuda smjeraš, no ipak sam zadovoljan i zdušno ću vršiti zadaću, koju mi povjeriš — odgovori Nikica i opet se nakloni.

— Zadaća vas svih je samo da slušate moje odredbe. Ja ću misliti za sve vas.

— Dobro, oče, — odgovori Nikica mirno, oborena pogleda. — Ako smo mi, tvojom dobrotom, dioničari, onda ćeš nam dopustiti, da o svakom pitanju uprave i posla reknemo svoje mišljenje.

— Mišljenje da. To da, koliko je u granicama postojećeg tvorničkog reda.

— Što mi tu uopće trebamo govoriti! — usklikne Nineta. — Tatica će i dalje sve voditi.

— Tako je, tako — potvrdi Ivica i pogleda ispod oka Nikicu, koji je mijenjao boje u licu.

Time je završena prva sjednica t. t. Adamović d. d. Predsjednik i Nineta odoše u poslovnicu, a Nikica se spusti na stolac i podboči glavu objema rukama.

— Što umuješ?! — upita ga Ivica posve toplo i povjerljivo. — Misliš, da ćeš moći što učiniti?!

— Ne znam — odgovori Nikica. — Pusti me na miru i odlazi svojim poslom.

— Ne srdi se bez razloga. Ja sam spreman poduprijeti tvoje reforme u tvornici. Predobit ću lako i Ninetu, pa imamo većinu. Zakon je za nas. Dionice su tu. Većina je tu, pa možemo načiniti, što hoćemo.

Nikica naglo ustane, odmjeri brata onako s prikrajka i posprdno se nasmije:

— Dionice, većina, zakon! K tome još ti i poštovana sestra! A sve u njegovim rukama! Molim te, ostavi me na miru.

— Imaš ti pravo, bato: on je tiranin, no ne će ni on dovijeka, ako baš ne ide drugačije — reče Ivica tiše i nagne se prema Nikici, uperivši u njega prodiran i značajan pogled. — Najzad, njega će ovaj i ovakav posao brzo prekinuti. Eno, i stari je Filibert bio malaksao. Veli: poludio. Poludio, poludio, pa s njim u zatvor, da ne smeta. Dabome: da ne smeta. Nije on još trebao ni umrijeti, pa — umrije!

Nikica je slušao napeto i pozorno, u grču i trzaju, a kod zadnjih bratovih riječi naslonio se objeručke na stol i promatrao ga oštro kao jastreb i bijesno, krvnički kao ris.

— Dakle tako, vjerna tatičina krvi! — procijedi on uzdrhtalim, ispucanim glasom. — Golica te šukundjedova krv i riva ti manikirane nokte u očevu gušu — je li, bato slatki?! Huljo, razbojniče! — rikne Nikica i nasrne sa svom snagom na Ivicu.

Ovaj se ukloni, izmakne udarcu, naglo se okrene oko sebe i u zamahu ispruži revolver na brata.

— Hvala! — reče Nikica i stupi natrag. — Ja ne želim biti prvi na tvojoj cijevi. Moje ćeš dionice dobiti i bez toga.

— Jesi li vidio, bato, kako ovaj komadić željeza brzo povraća svijest i razbor?! — odgovori Ivica i lagano se nasmiješi. — Ja sam izvrstan saveznik i na mene računaj, ali me se čuvaj kao neprijatelja. Mi ćemo se još trebati, pak je ludo, da se svađamo.

Iza tih riječi spremi Ivica samokres i otiđe iz sobe.

Nikica klone na stolac. Misli su mu u glavi titrale kao usijane čestice zraka, motale se, vijale se, lovile, no on im nije mogao slijediti niti i skokove.

Negdje je u blizini zapjevao cvrčak i on poče pozorno pratiti njegovu pjesmu.

Nenadano zajauče tvornička sirena, dajući znak, da se rad prekida. Nikici se učini, da je to vapaj njihovih radnika, koji se čuje do neba, odlazi u nebo i nikada se ne vraća i nitko ga ne čuje.

U prsima osjeti tjeskobu i fizičku bol.

III.

Nikica je imao zadaću, da vodi brigu o namještenicima i radnicima. To je on želio, za to je oca molio i domolio, jer je gospodar držao, da mu tu najmanje smeta u pothvatima i zamasima, a ipak je s njime, ne će se ni otuđiti ni odalečiti.

Barun Adelsberg je radio isti posao, na kojemu je glodao i prije nego što je postao zetom, a Ivica je s predsjednikom i ocem vodio vrhovnu upravu i nadzor. Nineta, naravno, nije bila uposlena, pak je kratila vrijeme sa svojim draganom.

U poduzeću je nastala grobna tišina, neumoran rad i očit napredak. Nije tu bilo pomicanja, gibanja naprijed, već upravo vrtoglava jurnjava. Prijetila je opasnost, da će nastati prezasićenje, a onda slijedi nužno — povraćanje, bolovanje, kunjanje i sistematsko ili čak i vrtoglavo propadanje. Nikica je točno motrio taj zamah i ujedno posvećivao svu pažnju bijedi svojih radnika i namještenika. On nije slušao, što oni pred njim govore, već je i javno i tajno promatrao, kako živu i što misle. Zalazio je u njihove domove, miješao se među njihovu djecu, koja ga nijesu poznavala, i s njima razgovarao, te na te načine ušao posve u njihov život.

Domovi su zagušljivi i tijesni, djeca slabunjava i blijeda, upalih očica i prozirna lica; žene ostarjele prije tridesete godine života, a muževi satrveni i vazda umorni.

Nikica je bivao sve nezadovoljniji i nemirniji. Smišljao je, kako bi se tu pomoglo, da se od roblja učine ljudi. Odluči, da govori s ocem i da mu prikaže i sadašnje stanje i svoje osnove. Hugo ga je primio veoma nevoljko, čim je čuo, da želi govoriti o nekim promjenama i novotarijama. Bio je mrk i nepristupačan.

— Mi smo, oče, zemlja, u kojoj i ne može i ne smije biti ni bijede ni besposlice. Mi smo, oče, seljaci, koji imadu malo manje neobrađene i neplodne nego li obrađene, loše obrađene zemlje. Mi smo, oče, narod, kojemu ne fali ništa drugo nego jak mozak, čvrsta volja i nekoliko dubokih tamnica za prelazno vrijeme.

— Ti misliš, da bi trebalo sve urediti komunistički? — reče otac na silu mirno, gušeći bijes i prikrivajući ljutu ironiju.

— Ja naglašujem, oče, da smo mi seljački narod, pak ti onda ne trebam na to odgovarati — odvrati Nikica žešće, pazeći dobro, da ne zapadne u srdžbu. — Naša je tvrtka, oče, najveća u zemlji, i prema tome najveći krivac za bijedu i ovih naših i još drugih stotina i stotina tisuća naše braće i sestara.

— To ti misliš, da si kao neki Gandhi, kako li se zove ona budala! — reče Hugo ironično, otvoreno posprdno, isprsi se i oštro ga pogleda.

— Najobičniji čovjek, oče, koji osjeća vruću i neprekidnu vezu s našom zemljom: s kamenjem, ilovačom, vrijeskom i bujadi. Ništa više. I tu se vidi i osjeća naša snaga i naša bijeda. Ne smijemo mi, oče, stvarati beskućnike, golotrbice, tatove i razbojnike, kad imamo sve uvjete, da ih učinimo sve razmjerno sretnima i zadovoljnima.

— A onda ćemo mi u prosjake i bosjake?!

— Ne, oče. Za sve je dosta sunca i zemlje.

— Hvala. Sada sam sve čuo i možeš ići — odreže gospodar i okrene se, da će se latiti nekog posla.

— Ne, ne, oče, tako. Ja nijesam još ništa rekao.

— I previše! Ni riječi više.

— Ja sam smatrao svojom dužnošću, da se s tobom sporazumim prije nego išta počnem raditi na svoju ruku.

— Dosta je. Ti si maloduša kukavica!

— Ne, oče. Ja to nijesam. Ja ne ću da to budem, i stoga otvoreno gledam istini u oči. Treba učiniti muževan i odlučan korak, jer je vrijeme već zakoračilo, da nas zgnječi u prah i blato.

— Kad ti budeš gospodar, radi, što hoćeš. Dok sam ja tu, više mi ne dolazi sa svojim glupostima. Bar bi ti morao znati — reče Hugo s povišenim glasom — da se na našim vratima svaki dan najede na desetke i desetke siromaka; da sam prvi u svakoj dobrotvornoj akciji i da je moj prinos prvi kod svake nesreće.

— Sve ja to znam, oče, ali znam i to, da je ta tvoja dobrotvornost pljuska čovječnosti i drska poruga pojmu narodne države. Ja bih u svojoj državi zatvarao takove dobrotvore baš kao i one, koji prosjače po ulicama bilo u žare bilo u svoje žepove.

Hugu su zatekle, zabezeknule te izjave. Trgao se je i oštro promatrao sina, koji je sav gorio u nekom čudnom pomiješanom osjećaju srama, poniženja, nade i zanosa.

— Ima, oče, kruha, ima za sve, samo ga treba znati umijesiti i onda pošteno razdijeliti. Ima kruha i ruha!

— Tako ti to prosuđuješ?! — priupita gospodar, svladavši naoko iznenađenje i srdžbu.

— Tako, oče — — Dopusti mi, da obrazložim.

— Meni je sve jasno! — odgovori otac, uzme šešir i naglo iziđe, a da Nikicu nije više ni pogledao. Vratne su

mu žile šiknule iz svojih ležaja kao gorske bujice, oči se upalile, zacaklile i ukočile, a mišići treperili i trzali se kao lučki konopi pod udarcima bijesne oluje. Izletio je u park, da se smiri i nasrče svježega zraka, no on nije tamo osjetio ni blažene sreće proljetnoga cvijeća, ni smirenosti zelene travice. Nije čuo cvrkuta bezbrižnih božjih ptičica, ni osjetio opojnosti slobodnoga zraka. Na grudi mu je sjela suluda bojazan opadanja časti i imetka, za srce ga uhvatio užas pred osjećajem, da bi mogao početi propadati i propasti, da bi on mogao izgubiti, pa i najmanje, od svoje neograničene vlasti i moći, a u grlu mu se sledilo i gušilo ga prokletstvo rođene krvi. Hodao je sve brže, sve naglije, sve hitrije, a iza njega je vukao svoju blaženu povlaku povjetarac, koji se je bezbrižno igrao granjem i cvijećem, stvarajući ljekovitu glazbu za sve ljudske brige i nevolje. Hugi se učini, da to za njim tapkaju po bijelim stazama i sitnim žbunovima bosonoga dječica njegovih radnika, da šapću, da se rote proti njemu, svojemu hraniocu i gospodaru, pa u paničnome bjesnilu i gnušanju pred tolikom nezahvalnošću pojuri u dvorac i odredi, da mu se spreme kovčezi.

Na polasku se oprostio samo s Ivicom, predao mu ključeve i odredio, da ne smije ni u poduzećima ni u upravi promijeniti ni jednoga zareza, dok se on ne povrati. Ništa! Na Nikicu mora paziti, jer je opasno obolio, a moglo bi biti i ludilo. O tome će se potanje porazgovoriti, kad se on povrati iz inozemstva. Nineti je prijateljski domahnuo rukom uime pozdrava i oproštaja, no nije joj ništa rekao. On zna, da će ona slušati. Na izlazu je opazio Nikicu i okrenuo od njega glavu.

Iz tuđine se je javljao samo »Tvrtci Adamović d. d.«, a Ivica je izdao odredbu, da se očevi dopisi neotvoreni stavljaju na njegov stol. Hugo se nije odmarao, već neprekidno letio iz jednoga industrijskog raja u drugi, konferirao sa svojim velikaškim drugovima i dobacivao odredbe kući. Ivica je točno provodio njegove naloge i tu i tamo se ironično smiješio. Nikica je živio u svojim osnovama, koje su svaku novu očevu odredbu primale kao udarac i pljuvačku u obraz.

— Naš siromašni otac misli — reče jednom takom zgodom Ivici — da je isti specifični sadržaj zemlje iz Beča, Berlina, Pariza, Londona i Krapine! On misli, da je zrak vazda zrak za naša pluća, pa bio on sa Himalaje, sa Balkana ili iz savske nizine!

— Mani gluposti! — odmahne Ivica rukom i nasmije se. — Što te se tiče, što on radi i što misli, kad u grob ne će ništa odnijeti?!

Nikica se nije htio upuštati s bratom u rasprave, jer je znao, da se ne mogu složiti. On sanja o sreći svih, a Ivica računa, kako bi zasjeo na sve; on računa i gradi sve svoje osnove na prirođenom pravu čovjeka, a Ivica se upire na svoje pravo prvorođenja! Još samo malo i — on preuzimlje vodstvo tvrtke, on postaje gospodarom imetka, bogatstva, života i smrti.

Tu ne može biti ni razgovora, a kamo li sloge. Može biti samo podmukloga primirja do prvoga sukoba, do prvoga krvoprolića i rasapa. Ništa drugo, ništa više.

Za vrijeme Hugine odsutnosti pao je njegov šezdeseti rođendan. Ivica je upotrijebio tu zgodu, da mu se dodvori i umili. Napisao je kitnjastu i opširnu čestitku uime poduzeća i dao svim činovnicima na potpis. Prvi je potpisao on, drugi barun Adelsberg, a svi ostali iza njih. Nikici nije tu čestitku ni ponudio na potpis. On kao nekako da i ne spada u upravu poduzeća. On je po strani, on se ne broji tu kao neka sila i faktor. Pa i čemu, dok je tu prvenac, nasljednik i vrhovni zamjenik Ivica?! Adelsberg je nitko i ništa, on je činovnik, pa mora potpisati, a uzbuni li se Nineta, što njoj nije ponuđeno na potpis, isprika je tu: potpisao je njezin muž.

Još prije nego je ta čestitka bila i otpremljena, dođe gospodarov nalog, da se Nikici podijeli dopust, te da više ne dolazi među radništvo. Ivica mu je to saopćio kao — — tako, kao očevu brigu za njegovo zdravlje.

— Razumijem! — odgovori Nikica s uzdrhtalim glasom. — Razumijem, ali usprkos toga ne će Sava proteći uzbrdice — — —.

Mjesto odgovora pozove ga Ivica u salon, gdje je Nineti i njemu ponudio na potpis obiteljsku čestitku.

IV.

Nikica je bio nemiran, nezadovoljan i nesretan s dva razloga: vidio je, da se otac u inozemstvu nije ni smirio ni urazumio, već postao još zavrnutiji, a ujedno je i među samim radništvom našao više truleži i kukavičluka nego li razumijevanja i odlučnosti. Osim toga on nije želio, da za svoje osnove upropasti i raspe očeve kapitale. Htio je, da ih svede u druge žljebove, na druge putove. Uza ovakove prilike i na jednoj i na drugoj strani — pobojao se je, da će morati doći do strahovita sukoba, kojemu je zamah u rukama slučaja.

Nekoliko dana nije uopće izlazio iz svoje sobe, već je besan, iscrpen i umoran ispitivao osnove, mijenjao pojedinosti, umetao poboljšice i u duhu promatrao posljedice. Teoretski nije nailazio na velike poteškoće, jer mu je bilo jasno, što hoće, a to je: rad sviju za sve i jednoga za sve tako, da se ne može desiti, da itko gladuje; da ijedan bolesnik ostane bez kreveta, ijedan nemoćnik bez topla zalogaja, ijedno dijete bez škola, ijedno selo i zaselak bez putova i vode.

Izišao je među svoje seljake radnike i pametnijima tumačio svoje snove i osnove. Oni su ga pozorno slušali i kimali glavama. Smetalo ih je pitanje lijenčina, tatova, klateži, pijanica i sličnih pojava.

— Sve se to rješava samo sobom, čim postavimo upravu na čvrste tračnice! — odgovori on.

— Lijepo je to, lijepo — odgovore oni — ali će nam ipak reći svijet, da smo budale.

— Ne! Cijeli je svijet na rubu propasti. Mora ili propasti ili za nama! Mi to moramo najprije urediti kod sebe, a to možemo, jer smo samo mi i Bog gospodari našega tijela, naše duše i naše zemlje. Samo mi, i nitko drugi!

— Zar ćemo onda biti svi jednaki i svi jednako imati?

— Jednaki jesmo po prirodi, a jednako ne možemo svi imati, jer priroda nije dala svima jednako, no ne može se i ne smije dogoditi, da čovjeku među ljudima bude gore nego psetu, pa on bio i gori od paščeta! Ne smije!

— Hoćemo li mi i dalje biti predstavnici i vođe radnih odreda? — upitaše tiho i nenadano.

Nikica ustukne, kao da je dobio udarac među oči ustukne i čas zašuti.

— Ne ćete! — odreza odlučno, jetko i okrene im leđa.

Otac se je, posve neočekivan, povratio i odmah pozvao Ivicu u svoj kabinet. Bila je subota poslije podne. Sjedjeli su sučelice jedan drugome. Ivica je izvijestio o bratovu držanju i nabacio, da bi ga svakako trebalo ili poslati u svijet i onemogućiti mu povratak ili ga zatvoriti u ludnicu. Otac nije bio ni za jedno ni za drugo, no nije mu bilo ni na kraj pameti, da bi mu dopustio, da dalje vršlja po poduzećima i fraternizira s rajom. To treba spriječiti, i to na taj način, da se nekoliko radnika — najpouzdanijih i najboljih! — potputi, kako će ga omraziti i osramotiti među svojim drugovima.

— Da ga ubiju?!

— Na to nijesam pomišljao. Ne bi bilo poželjno, da se takav skandal dogodi u poduzeću. To bi nam svakako škodilo dobrome glasu.

— To i ja mislim. Bilo bi strašno — reče Ivica veoma sućutno i obori pogled. — Bilo bi strašno, iako će nas on stajati, tako i tako, imetka i časti.

Hugu su pritisle teške misli i crne osnove, a još crnje slutnje i bojazni i za porodicu i za poslove. Ustao je od stola i ushodao se po sobi. Nenadano stade pred prozorom kao ošinut gromom i skoro vrisnu:

— Eno, hajduk drži skupštinu s komunistima!

Ivica priskoči k njemu i obojica se okameniše od čuda i užasa: Nikica je stajao na nekom ovisokom predmetu, a oko njega hiljade muževa, žena i djece. On je govorio, a oni povlađivali mahnito i suludo svakoj njegovoj riječi. Kako su bili daleko, nijesu se razabirale pojedine riječi, a odobravanje je dopiralo do Huginih ušiju kao teška i podmukla tutnjava, koja je tresla temeljima njegova dvorca. I prozori su odzvanjali, kao da zovu na uzbunu.

Njih se dvojica pogledaju, blijedi kao mrtvaci, usne im ukočene u pokretu, oči zastale kao na ražnju. Ivica potrči prema vratima.

— Evo ti samokres! — vikne otac za njim i poleti, da mu ga dade.

Ivica je umjesto odgovora mahnuo po zraku rukom, u kojoj je gvožđe zasvjetlucalo, i odletio, a Hugo se povratio pred prozor, držeći neprekidno naperen samokres. Za čas mu pade pogled na Ivicu, koji je preko nepreglednog dvorišta trčao s mahnitom brzinom.

Hugo poče trzati glavom i rukama, kao da želi sinu dati i svoju snagu, da što brže stigne i rastjera ono roblje, one bijesne pse, koje je on — on, Hugo Adamović! — odgojio, podigao i nahranio za to, da mu sada iz zahvalnosti pljuju u zdjelu!

Kad je Ivica dotrčao do one gomile, učini se Hugi, da je udarilo gvožđe o čelik. Takav mu se pričinio sudar tih dviju sila. Nasta gibanje, podigoše se valovi, ljudstvo se uskomešalo i onda nenadano — tajac, kratkotrajna vika i panični bijeg.

Gospodar nije mogao razaznati, što se je dogodilo, pa i on potrči u dvorište. Prema njemu je išla oveća hrpa ljudi, noseći među sobom nekoga, a Ivica je bjesomučno vikao i na sebe svratio očevu pažnju.

— Ubiše ga razbojnici! Ubiše ga prijatelji! — vikao je Ivica i potrčao ocu. — Nastala je gužva, nastala je pucnjava i pogodiše prvoga njega.

— Sina moga?! Njega pogodiše?! — zajauče Hugo, pane među gomilu i svali Nikicu iz njihovih ruku na ledinu. — Sine moj, što učini?!

— Nije on kriv. Nije htio — prošapće Nikica. — Zabuna, nesreća.

Stenjao je, jedva je izgovarao riječi, a usne su mu se obojadisale svježom toplom krvlju.

Hugo baci posve neodlučan, neodređen pogled na Ivicu, koji je stajao kraj njih. On se uzvrpolji, počne se obzirati, pa kad vidje, da su se svi radnici udaljili, reče on odlučno, no veoma tiho i prigušeno:

— Oče, on laže! Ja nijesam uopće pucao. To su njegovi prijatelji — —

Nikica naglo otvori oči, pridigne se na laktove i reče:

— Ja ti praštam, a tebi oče, ostavljam svoje osnove i svoje siromašne prijatelje. Provedi to, jer ti to možeš.

Iza tih je riječi pao u nesvijest, a Hugo se nagnuo nad njega i poljubio ga u čelo. Iza toga su ga otpremili u sanatorij.

— Što učini, prokleta krvi?! — prošapće Hugo i zaljulja se cijelim gornjim dijelom tijela, lomeći ruke u zglobovima.

— Pa ti si mi još nudio svoj samokres! — odgovori Ivica dosta drsko i udalji se.

V.

Lišće je na drveću žutjelo i opadalo, cvijeće uvenulo i cijela priroda nekako klonula, kao da je pospana i umorna. Hugo je drugih godina mnogo trošio na uređivanje svojih vrtova, no ove je godine to posve zapustio. Godilo mu je, da su staze pokrivene žutim lišćem, te mu se činilo, da stupa prostrtim sagom, kad po njima šeta. Sada je često tu, sam, mrk, zamišljen i pognute glave, a leđa pošiknutih. Do onoga je događaja bio tek malo prosijed, a sada u nekoliko mjeseca posijedi, kao da mu je glava ovita snježnom naslagom dugoljastih pahuljica. Sav se je promijenio, sav se je izobličio. Ni među radništvo više ne zalazi. Ivici je potpuno suzio i stegao upliv na poslove, Ninetu rijetko viđa, a prema Adelsbergu se vlada kao i prama svakome drugom svom namješteniku.

Nikica je rane prebolio, povratio se u dvorac, no tamo živi kao zarobljenik. Niti tko dolazi k njemu, niti on može kuda. Tako određuju liječnici, a on počinje temeljito sumnjati, da je njihova bojazan za njegovo dragocjeno zdravlje sve prije nego li medicinske naravi. To zaključi i po očevu držanju, koje ga upućuje na pomisao, da bi on, po mišljenju svoje okolice, morao uskoro ili umrijeti ili poluditi, iako on ne osjeća ni za jedno ni za drugo nikakova raspoloženja i potrebe.

Nineta ga uopće ne posjećuje. Ona se je bojala, da bi to otac loše tumačio, mogao bi u tome vidjeti čak i kakovu urotu proti sebi ili Ivici, pa kuda bi onda ona?! Napose bi to Ivica mogao loše tumačiti, jer iako je zbog te nesreće otpušteno nekoliko stotina radnika, koji su svakako jedini

krivci i zločinci, ipak ona znade, da Ivica nije lud. On zna, da je svima poznato, čija je tanad rovala po Nikičinoj utrobi — — —

Možda se je baš zbog toga on i čuvao Nikičina pogleda. Bio je nekoliko puta u njegovoj sobi, no vazda samo s liječnicima i samo na čas. Tek jednom! Jednom se je odšuljao do njegovih odaja, pazeći, da ga ne bi tko primijetio, pa kad je bio siguran, da je zrak posve svjež, naglo je uletio u sobu.

Nikica je imao pritvorene oči i bio leđima okrenut vratima. Ležao je u krevetu.

— Oprosti, što te bunim — šanuo je Ivica na dušak.

Nikica se nije ni maknuo, iako ga je bratov glas stresao kao groznica.

— Morao sam doći, da ti kažem — nastavljao je onaj — da je otac pomahnitao. Sva je poduzeća pretvorio u tamnice i mučilišta, a radništvo u najobičnije roblje. Meni je oduzeo svaku vlast i prihod.

— Što se to mene tiče?! Pusti me na miru — prošapće Nikica, svladavajući srdžbu.

— Tebe će razbaštiniti, a mene protjerati.

— Što se to mene tiče?!

— Mi tome moramo učiniti kraj.

— To su vaše stvari! Odlazi! — odgovori Nikica čvršćim glasom i pokrije se preko glave.

— Ti si lud! Ti si idiot! — vikne Ivica i ustremi se nad bratom, kao da će na njega navaliti.

— Napolje! — odreže Nikica, naglo se otkrije i uspravi u krevetu.

— Zapamtit ćeš ti to meni! — propišti Ivica, zaprijeti mu se stisnutom pesnicom i žurno iziđe.

Kako je izletio iz sobe, skoro je udario u oca, koji je stajao na hodniku kraj prozora i tupo zurio u vrt. Ivica htjede proći, no otac ga ustavi.

— Čekaj. Baš sam te tražio. Htio sam ti reći, da se spremiš za put.

Ivica je problijedio. Nije ni riječi progovorio.

— I ti si se počeo miješati u moje poslove kao i taj u sobi. Sve ćete upropastiti, a ja nemam druge ni želje ni

zahtjeva već da sve spasim netaknuto, povećano, pomnoženo, učvršćeno, razgranato, vama i vašem potomstvu. Stoga mi se morate sada ukloniti s puta, da mi ne smetate. Do one nesreće, koju si učinio — reče otac i pokaže rukom prema Nikičinoj sobi — još sam nekako i mogao podnositi. Od toga su časa moji živci istrgani, misli otrovane, mozak uzavreo. Ja više ne mogu. Ja ne mogu! Ja ne ću! Ja ne dopuštam, da propada ovo, što su generacije dizale u krvi i znoju, a sve samo zbog vaše ludosti i nesposobnosti. Ja ne ću! Ja ne mogu! Odlazi što prije, što dalje, što dalje, što dulje! Odlazi, da mi ne smetaš, da mogu mirno raditi, da mogu još živjeti za vas i djecu vašu.

Hugo je govorio sve brže i brže, sve naglije i sve tiše, te je zadnje riječi već šaptao kao u hropcu, a zatim se naglo okrenuo i otišao.

Ivica je ostao na mjestu kao prikovan. Nije se mogao snaći, nije pravo razumio, jer je dosada vazda računao, da su on i otac jedna duša i jedno tijelo, iako se o tome ne govori. Istina, on je primijetio iza one nesreće s Nikicom, da u ocu neprekidno kopa neki probuđeni, uzbuđeni, pomahnitali demon. Nešto ga grize, nešto ga jede, nešto ga goni. Opazio je on to, no nije mogao ni zamisliti, da bi se to moglo okrenuti i proti njemu, prvencu i nasljedniku. Nikici je govorio, samo da ga izazove i podjari na oca, da tako bude jaz dublji, a njegov položaj čvršći, no sada — i baš sada u tom istom času! — nastupa otac baš onako, kako je on govorio Nikici, kako nije želio, kako nije ni u snu sanjao.

Stajao je neodlučno, u groznici, u vrućici, u vratolomnom viru, koji je prijetio, da će ga progutati, u razbješnjelim valovima, koji su ga prelijevali, bacali o hridine i ponovno nemilosrdno vucarili u bezdanu pučinu — stajao je i osjećao, da mu ponestaje zraka, pa poleti prema izlazu. Otišao je u vrt, naslonio se na jednu žalobnu vrbu i otvorenim ustima udisao svježi zrak, dok mu je laki povjetarac gladio obraze tankim, vitkim grančicama, koje su ga okruživale. Bilo je oko deset sati prije podne, kad je primijetio, da otac izlazi iz dvora s lovačkom puškom o ramenu.

Ivica ga je uporno slijedio pogledom, a kad je otac zamakao za neke zgrade, on se žurno izvine iz zagrljaja žalobne vrbe i otide na mjesto, s kojega je opet mogao pratiti očeve korake. Napeo je oči kao jastreb, no njemu sijevnu pred sviješću slika pradjeda, morskoga gusara u času, kad sa svoje lađe baca orlovski pogled na skoru žrtvu, sav se pogrbi na kormilu i željeznim pesnicama kormani onamo, gdje se ne smije promašiti.

Kad je bio siguran, da otac ode u lovište i vidio, na koju je stranu okrenuo, s munjevitom je brzinom, bez predomišljanja i krzmanja odletio u dvor i odredio konjušaru, da mu hitro osedla konja, a sam je obukao jahaće odijelo. Brzo je bilo sve gotovo. Baci se u sedlo i u trku odjaše posve protivnom stranom, nego li je otišao otac. Usput je stao kod neke svoje prijateljice trafikantice i kupio cigareta. Ujedno ju je umolio, da mu rekne točno, koliko je sati, jer da mu je sat stao. Nekoliko se je časaka s njome šalio, govorio joj, da ide malko jahati kroz grad i u pohode nekom prijatelju, ali da će se na povratku svakako opet i k njoj navratiti. Bilo je deset i pol prije podne.

Preko pola sata je jahao u istome pravcu i opet se zaustavio kod »Dva prijatelja« i popio čašu piva. S gostioničarom je bio poznat. Pogledao je na sat.

— Ide li vaš sat dobro? — upita gostioničara, pogledavajući sad na svoj, sad na zidni sat.

—Vrlo dobro, gospodine Adamoviću — odgovori onaj. — Po mome se satu i sunce ravna. Sada je ravno jedanaest sati i deset časaka.

Odmah iza toga rastanka okrenu u velikom luku ravno u šumu. Jahao je s mahnitom brzinom i za nepunih se deset časaka izgubio u guštari.

U dvanaest sati, o podne, bio je opet kod »Dva prijatelja« i telefonirao konjušaru, da dođe po konja jer ne kani doći kući na objed.

— Dobro ste izmorili konja! — reče gostioničar. — Sav je mokar.

— To je njegova pogrješka: čim malo galopira, odmah je sav u vodi — odgovori Ivica i potapše konja po vratu.

— Jahao sam vrlo lagano osim tu zadnjih par stotina metara. Koliko je sati?

— Točno podne — odgovori gostioničar. — Izvolite li kod mene objedovati, da odredim u kuhinji.

— Hvala. Moram u trgovački dom. Dajte mi samo čašu piva — odgovori Ivica i obriše znoj sa čela.

Čekajući konjušara, vodao je po dvorištu konja i pripovijedao s gostioničarom. Neopazice su zašli u pripovijedanje šala i doskočica. Ivica se je od svega srca smijao nekom vicu o Mariji Tereziji, oklagiji i stasitom Ličaninu.

— To moram upamtiti! — ponovio je nekoliko puta.

VI.

Trgovački je dom udaljen tek par stotina koračaja od Adamovićeva grada.

Ivica je igrao preferans s prijateljima i baš izbacio pik asa u času, kad je nenadano zapištalo deset golemih sirena na njihovim poduzećima. Bila su četiri sata poslije podne. On problijedi, karte mu ispadoše iz ruke i jedva izusti:

— Što je to, za Boga? Da nije Nikica umro?!

Žurno je ustao i poletio k telefonu, govoreći:

— Nije moguće. Bilo mu je već sasvim dobro.

Digao je slušalicu i nazvao poslovnicu.

— Što je? Što se je dogodilo? Zašto tulite? — vikao je on i mahao desnom rukom. — Kako? Šta? Otac nastradao? Kako? U lovu? Kako? Šta velite: mrtav?! Jao meni! Jao meni!

Vrisnuo je u sav glas i bez svijesti pao na pod. Telefonska je slušalica udarila o zid, no nije se razbila. Brže su priskočili, raskopčali mu ovratnik, polili ga vodom i prizvali k svijesti. Sjeo je na stolicu, glavu spustio na prsa i teško, potmulo otpuhivao. Oči su mu bile suhe. Polagano je ustao, uzeo šešir i oteturao van. Dvojica su ga prijatelja uzeli ispod ruku i otpratili.

— To je nevjerojatno — — — To je grozno — ponavljao je on ispod glasa više kao za sebe nego da ga prijatelji čuju. Kapu je nabio na čelo, glavu oborio tako, da mu oni

nijesu mogli promatrati trzaja oko usana i očiju. Tu i tamo je kradom bacio pogled na svoje pratioce i bio posve zadovoljan, kad je opazio, da ga ne motre, da su potišteni, oborena pogleda i zabavljeni sa svojim mislima.

U dvorcu je bilo sve uzbuđeno, sve na nogama i u poletu, a da nije nitko pravo znao, što bi i kuda bi. Kad je čas prije dotrčao lugar iz šume i javio, da je gospodara našao mrtva na rubu neke male čistine, sa samokresom u ruci, našao je Nikicu u parku, kako ogledava jednu prastaru jelu, koja se je sušila. Odmah je Nikica odredio, da se obustavi posao i javi slučaj državnom odvjetništvu, a on je sjeo na klupu, pokrio oči rukama i proplakao kao najrodnija proljetna kiša. Leđa su mu se tresla kao u grčevima, a glava poskakivala u rukama.

— Prokleta krvi! Kuda smo zapali, u čemu smo se rodili! — prošapće nenadano i naglo ustane, brišući oči i lice. Pošao je žurno u dvorac i baš se na ulazu sukobio s Ivicom, kojega su prijatelji doveli.

— Mrtav?! Je li mrtav naš dragi tatica?! — upita Ivica slabim, isprekidanim glasom i htjede brata ogrliti.

Nikica se izmakne, oštro mu upilji pogled u oči, uhvati ga za ruku i gleda, gleda kao sa sitnozorom, naglo mu odbaci ruku, lice mu se jedva primjetljivo rastegnu u demonski podsmijeh i šane:

— Slatki, vjerni sine! — i naglo umakne u dvorac.

Ivica se je ubrzo smirio i snašao, pa kao najstariji član porodice preuzeo sve u svoje ruke, izdavao naloge, određivao, upućivao, psovao i tješio sve prema prilikama i potrebama. Nineta mu je pravila najveće smetnje, jer je bez prestanka glasno kukala i naricala.

— Kud ću ja? Što ću ja? — ponavljala je kao stroj.

— Tamo, kamo spadaš! — odreže Ivica u pola glasa. — Ne deri se. I tako ti nitko ne vjeruje.

S komisijom je otišao na lice mjesta samo Ivica. Lugar je rastumačio, kako je slučajno naišao na gospodara. Nije ništa ni čuo ni vidio. U šumi nije nikoga opazio preko cijeloga dana. Nikoga. U pokojnoga gospodara nije dirao osim što se je nada nj nagnuo i primaknuo mu ogledalce pred usta, da vidi, da li diše.

Nakon obavljenih formalnosti pretražili su pokojnika.

— Dva samokresa? — reče državni odvjetnik i začuđeno pogleda Ivicu. Jedan nađen pokojniku u džepu, a drugi u desnoj ruci.

— Dva, dva — potvrdi Ivica žurno i sigurno. — Otac je uvijek imao uza se najmanje po dva samokresa.

— Sumnjate li na koga? — upita državni Ivicu, ne dižući pogleda sa rane na glavi, koja je bila veoma malena i bez opaljenih rubova.

— Ne — odgovori Ivica. — Mi nemamo neprijatelja, koji bi išli tako daleko — — Zar je tu uopće što sumnjivo, gospodine doktore?!

— Pa — — — Ne — — — Nije ništa sumnjivo, no vazda treba kod ovakih slučajeva imati pred očima sve mogućnosti. Ništa se ne smije unaprijed držati isključenim.

— To bi za porodicu bio još strašniji udarac — prošapće Ivica povjerljivo državnom odvjetniku, koji se je pomaknuo malko na stranu.

— Zar je samoubojstvo manji udarac? — upita državni odvjetnik isto tako tiho.

— Molim vas! Što bi to značilo za naš ugled i položaj, da se čuje, kako je netko imao razloga, da makne svemoćnoga Hugu Adamovića! — reče Ivica, raširi ruke i uporno se zagleda državnome u oči. — Sudite sami.

— Imate potpuno pravo — potvrdi onaj iza odulje šutnje i razmišljanja. — Imate potpuno pravo. — Časovito poremećenje, časovita potištenost, klonulost i ništa drugo. To je jasno.

Sastavljen je zapisnik o nalazu, utvrđeno je, da nema nikakovih sumnjivih znakova, koji bi upućivali na zločin, i određen prijevoz mrtvoga tijela. Ivica je kao predstavnik porodice preuzeo sve ključeve i novac, što je bilo posve naravno, pa nije ni zavedeno u zapisnik, jer je već bio zaključen i potpisan.

Uvečer se je Ivica zatvorio u očevu radnu sobu, spustio zastore i tamo ostao preko cijele noći. Da li je tamo spavao, da li je što radio, da li je što pregledavao i sređivao —

nitko ne zna, jer nitko nije ništa vidio. Samo su znali, gdje je, i ništa više.

Adelsberg i Nineta su bili s Nikicom u njegovim sobama. Progovorili su tu i tamo po koju riječ, pa opet šutjeli.

— Sada moramo složno i pametno pristupiti reformama — reče Nikica. — Ivica je, doduše, svojeglavi samoživac, no ako mi budemo složni, ne će moći smetati, a i njemu će samome biti bolje.

Nineta je glavom potvrđivala, a kad je Nikica počeo tihim i umornim glasom, ali opširno i potanko obrazlagati svoje osnove, reče ona:

— Pusti to. Još je tata topao među nama.

— Moramo biti odmah sa svim pitanjima načistu — usprotivi se Nikica — jer bi svako i najmanje zakašnjenje moglo biti sudbonosno. Ivica ne dangubi.

— Mi u svakom slučaju imamo većinu! — upade barun Adelsberg tako živo, da je bilo više nego jasno, da je zaboravio na tugu i žalost, koja ih je prekrila.

— Ne radi se o tome — odgovori Nikica. — Ja ne želim, da se mi nadglasavamo, već da složno uredimo raj i sebi i drugima. I Ivici. To se razumije.

— Ostavi to za drugi svijet, a ovdje se dionice važu! — reče Adelsberg, a Nineta potvrdi glavom.

Nikica je oborio glavu i zašutio.

VII.

Idućega je dana Hugo Adamović bio postavljen na visoki odar, u skupocjenom lijesu, u velikoj tvorničkoj dvorani, koja je bila pretvorena u crkvu, zastrtu crnim suknom i prezasićenu cvijećem, svijećama i električnim žaruljama.

Cijeli je grad hodočastio iz neutažive želje, da vidi taj čarobni, tajanstveni sjaj i bogatstvo, i ujedno da se uvjeri — kako i silni, svemoćni Hugo Adamović leži mirno, prekrštenih ruku baš kao i najzadnji prosjak. Ljudi su se krstili i škropili ga blagoslovljenom vodom, jer im to zapovijeda njihova sveta vjera, no niti koja usta prošaptaše molitvice,

niti se koje oko suzom orosi. Dolazili su i radnici sa ženama i djecom. Njima je bilo neobično i čudno, kad su vidjeli, da i taj neumorni i strašni gospodar može mirno ležati i podnositi, da miruje, da ne leti, da ne stiče i ne gomila.

Osjećali su svi, da s njime silazi u grob jedan cijeli naraštaj, jedna cijela nauka i vjera, koja ga je vodila iz najranije mladosti, pa sve do jučer. Jučer ga je napustila, izletjela je iz njega na malom revolverskom tanetu i on pade na zemlju baš kao što padaju i oni — njegovi radnici pod udarcima silnoga remenja njegovih strojeva. Samo zajaukneš, izobličiš lice i — nesta ljepote, nesta snage, nesta kapitala, a ostade omanja hrpa mesa, koje brže zakapaju, da ne okuži okolicu. Za to se, doista, ne bi isplatilo živjeti!

— Smiluj se, Gospodine, duši njegovoj! — prošapće poluglasno jedna starica, navorana lica i suznih očiju. Oko nje nasta šaputanje, jer su se svi sjetili, da je ta starica žrtvovala muža i dva sina na oltar Huginog sticanja, te sada živi od milostinje dobrih ljudi.

— Smiluj se, Gospodine! — šaputala je starica i lagano se pomicala prema izlazu.

Dok su ljudi tako prolazili kraj očevih ostataka, Ivica je pozvao u njegov radni kabinet Nikicu i Ninetu. Sjedio je na istome mjestu, na kojemu je do jučer sjedio otac, kad je razgovarao o poslovima, držao se strogo i ozbiljno kao i otac i, baš kao i on u takim zgodama, gledao neprekidno poda se.

— Na prvi se pogled čini, kao da nije ni zgodno ni umjesno, što sam vas već danas pozvao — reče on — no poslovi ne trpe ni zastoja ni odlaganja. Treba raditi, pa stoga nemamo vremena, da se predomišljamo. Božja je volja, da ja sada preuzmem vodstvo i upravu cijeloga poslovanja. Razumije se, da ste vi kao moj brat i sestra isto tako gospodari kao i ja, no samo jedan može zapovijedati.

— Ne radi se o tome — prekide ga Nikica.

— Posve je drugo pitanje! — upade sada i Nineta, te se uzvrpolji na stolici: — Mi smo suvlasnici, mi se možemo i razdijeliti.

— A, tako, seko moja! — usklikne Ivica posprdno. — A što si ti donijela u ovo gospodarstvo, da bi ga ti dijelila?!

Svojega propalog baruna, je li — njega si donijela i uložila u posao!?

— Ne srdi se i ne svađajte se kao vrapci o tuđe proso — poče ih Nikica miriti. — Ni jedno ni drugo ni treće nema tu ni svojih žuljeva ni svojih suza ni kostiju svoje djece, pa prema tome treba s time i postupati, kad nam je Providnost dala, da to možemo učiniti.

Nineta je počela nemirno hodati po sobi, a Ivica ustao, obočio se objeručke na stol i nagnuo se prema Nikici, uperio u njega oštar pogled, pa reče i ljutito i podrugljivo:

— Što ti to opet sanjaš?!

— Ne sanjam ja, nego znam, da smo pali na nagomilane žuljeve svojega naroda, pa se ne smijemo vladati kao gladni skakavci, već kao razboriti stvorovi, koji ne dopuštaju, da ih vrijeme i događaji pregaze, već sami stvaraju događaje. Mi moramo u rođenoj kući provesti reforme, koje će biti uzorom i temeljem sreće cijeloga našega naroda. Mi smo seljaci!

— Ja svojih dionica ne dam! — vikne Nineta. — Vi možete sa svojima, kako hoćete.

— Ja ću svoje spaliti! — dobaci joj Nikica i nasilu se nasmiješi. — Umrle su dionice.

— Ne, ne, bato! One su pod mojim ključem — odgovori mu Ivica, naglašujući svaku riječ, kao da je od olova, onda nastavi strahovito povišenim glasom: — One su tu i one su moje! Moje! Ja sam tu gospodar, a vas dvoje možete žderati, dok slušate, ne ćete li biti pokorni, poslušni i tihi — polja! Polja! Nosite se, tornjajte se iz moje kuće!

Skočio je kao izvan sebe, pograbio Nikicu za prsa i počeo ga gurati prema izlazu. Nineta je vrisnula i pala među njih, da ih rastavi. Nikica se je svladao i ostao naoko posve miran. Izmaknuo se je i pokazao rukom na prozor, kroz koji su se vidjele goleme skupine ljudstva u gibanju, govoreći:

— Pogledaj ih! Na meni još uvijek možeš dovršiti, što si započeo. Otac je gotov. Neka te to ne zavede u bludnju, pa da pomisliš, da to isto možeš izvršiti i na tim nijemim i strpljivim tisućama i tisućama ljudi. Oni su vječni! Vječni

— zapamti to! Uostalom, nemoj nikada zaboraviti, da i u mojim žilama kola krv našega zajedničkog pradjeda.

Ivica je čas dva stajao neodlučno, a zatim pođe lagano, neopazice natraške i jednom rukom izvadi samokres i uperi ga prema Nikici, a drugom podiže slušalicu na telefonu.

— Društvo za spasavanje! — reče u telefon.

Nikica iskolači oči, u prvi hip se okameni, sunu mu u glavu, da je poludio, no brzo se sabere i počne se natraške pomicati prema izlaznim vratima.

— Ovdje Adamović. Da. Ivica Adamović — govorio je u telefon. — Nažalost. Da. Još jedna nesreća. Moj brat Nikica je poludio od žalosti. Dođite hitno s kolima.

— Za Boga, Ivica, što radiš? — vikne Nineta i priskoči k bratu.

— Ako ne budeš pametna — odgovori on — i tebe ću strpati u ludnicu. Ja ću vas naučiti cijeniti moju dobrotu i bratsku ljubav.

Nikica je sunuo na vrata, kao da ga je netko odapeo iz topa, izletio iz dvorca, i onako gologlav udario u najvećem trku u glavna skladišta, koja su ležala na protivnoj strani od one zgrade, u kojoj je ležao otac.

— Ti si, Ivica, prenagao — reče mu Nineta. — Ne smiješ nikada zaboraviti, da je Nikica dobre sanjarske duše, da je on dobra bena i da se s njime dade vladati, samo to treba znati udesiti. Silom se i prijetnjama ne da ništa postići.

— Ja ne prijetim — odgovori on prilično mirno — ali ne mogu dopustiti, da i on misli, da je neka vlast i da može odlučivati. Vi ste oboje umišljene budale s tim nekakvim svojim dionicama. Kakve dionice, što su dionice? Židovska izmišljotina za budale izvana i za one iznutra. Jednim ću vam plamečkom šibice pokazati, što su vaše dionice.

U tome se času cijeli dvorac strese kao u groznici, svi prozori prsnuše na tisuće komadića, oni oboje padoše na pod, a zrak razdere strahovita detonacija, te se činilo, da će se polomiti i nebo i zemlja. Iza jednoga je praska slijedio drugi, treći, pa bezbroj u groznom stravičnom lancu,

koji se je isprepleo vikom i zapomaganjem tisuća sakupljenog naroda.

Sva su skladišta u tili čas bila u plamenu, koji je lizao na stotine metara i hvatao u svoj žarki zagrljaj jednu zgradu za drugom. Na vrhu je strojarnice, u visini od nekih četrdeset metara bila golema napisna tabla.

Ustravljeni je svijet, izdaleka, gledao u nju, kako se ljulja i zavaguje, dok nenadano, uz strašan štropot ne pade u žarko more:

ADAMOVIĆ D. D.

NA VELIKI PETAK

I.

Otkada je on došao za zapovjednika straže, uze su pretvorene u čisti, nepatvoreni pakao. Neprestano je u njima larma, urlikanje, zazivanje u pomoć i neprekidno prijavci i kod tamničara i kod predsjednika. Kao da je sam nečastivi ušao u taj tihi, mirni, mrtvi dom provincijalnog suda.

Ni stražarima nije bilo bolje. Oni su bili raznoliki i po ćudi i po značaju, neki su lovili zvjezdice i odlikovanja, drugi su bili zadovoljni, da prehrane korom kruha sebe i svoju dječicu i da ostanu čestiti ljudi — no narednik je nad svima jednako brekćao kao ris, kao bijesna mačka, kao krvoločna zvijer.

On je iskreno, pošteno, savršeno u kosti mrzio sve stražare zajedno s gospodinom tamničarom i s gospodom sucima i sa svima uznicima skupa. On ih je mrzio, jer je vjerovao, da su to sve redom, od prvoga do posljednjeg, najobičnije propalice i dangube, koji niti štede carski filir, niti ga vršenjem službe pošteno zarađuju. Jedini on. On! Ali što može on sam, jadni narednik Križanić, kad su svi drugi protiv njega, počevši od onih tatova, koji su pod ključem, preko onih tatova koji ih zaključavaju i paze, pa do samih onih, koji određuju, da tako bude?! Što može on sam, jedina poštenjačina, jedini radin, savjestan čovjek u tome prokletom zvjerinjaku?!

Pokušao je uvesti novotariju, da se zabrani, da tatovi imadu uvečer svijetlo u ćelijama do sedam sati zimi, a ljeti — ga ni nemaju. Nije uspio. Pokušao je, da im se uopće zabrani šetnja, koju imadu jedan sat na dan. Nije uspio. Htio je, da se ukine obdržavanje službe Božje — što će tatovima?! Nije uspio. Kad je vidio, da uopće ne može ništa provesti, navalio je na tu smrdljivu gomilu ništarija, pod-

laca, lijenčina i propalica, pa je sve skupa, i samoga sebe mrzio, prezirao i proklinjao, da je sve nebo zvonilo.

Visok je metar i devedeset, debeo kao djevojčica od šesnaest godina, težak šezdeset kilograma; lične kosti gole, pokrivene samo suhom kožom; oči mutne i sigurno bolesne, jer vazda njima žmirka, a kada što piše, ili kad hoće da bolje pogleda kojega tata, onda meće na njih nekakove stare, ispucane očale.

Po cijeli dan trčkara po dvorištu, po hodnicima i po sobama kao lovno pseto. Neumorno njuška i traži, ne bi li opazio štogod, što je proti zakonu, naredbama i kućnome redu, a neprekidno prosiplje poluglasne kletve i psovke. Još ga nitko nije vidio, da sjedi, osim kad štogod piše, no i to on čini vazda na skoku, uz škripanje zuba i sočne psovke.

— Opet ti prokleti tati, vrag im oca i mater tatsku! — bio je redoviti pozdrav gospodina narednika svakome pridošlici. On je to promrmljao u svoje čekinjaste brkove tako, da se je činilo, kao da grize usne, a oči su mu pritom zvjerski sijevale.

— To nijesu tati. To su političari! — usudio se je jednom da mu šane njegov zemljak, stražar Fićur.

— Šta?! — vrisnuo je narednik. — Još ih i vi branite?! Tat!

Siromašni je Fićur iz istoga sela, iz kojega i gospodin narednik — tamo negdje od Kašine, kraj Zagreba — pak je mislio, da on smije i mora upozoriti svojega pretpostavljenoga, da se ne bi odviše zaboravljao.

Za pola sata je pozvao Fićura tamničar, nadoficijal g. Perić, čovjek strog i savjestan. Kod njega je našao i Križanića.

— Gospodin narednik vas tuži — reče tamničar — da zagovarate i branite tatove.

— Gospodine tamničaru — odgovori Fićur — ja sam samo upozorio gospodina narednika, da ono nijesu tatovi nego političari. Ako su što krivi po zakonu, odgovarat će, ali ono nijesu tatovi.

— Evo vidite! — propišti narednik. — I sada tat Kristušev brani tatove! Eto ga vidite! Zato nam i jest ovako!

Tamničar je u neprilici pogledao kroz prozor, a Fićur upotrijebi taj čas i zaprijeti Križaniću stisnutom pesnicom.

— Razbojnik! — rikne narednik i poleti na Fićura.

— Vi ste poludili! — vikne Fićur, pa svom snagom svojih željeznih šaka odgurne narednika.

— Šta je, šta je?! — trgne se tamničar.

— On je poludio! — reče Fićur mirno. — Najednom, evo, poletio na mene, da me tuče.

— On meni prijeti! Životu pogibeljna prijetnja! — stenjao je narednik, i žut i zelen u licu u isti čas.

— Odstupite, Fićur — reče tamničar mirno, a kad je on otišao, obrati se narednику: — Vi morate tražiti premještaj, Križaniću. S vama se više ne može.

— Tako?! — procijedi on kroz zube.

— Tako, tako, dragi moj. Ja ne ću nositi na duši vaš blatni život. Netko će vam dati po glavurdi, pak će onda reći više vlasti, da sam ja to morao predvidjeti, a vraga ja mogu predvidjeti, kad vi mrzite i dragoga Boga, a vas sigurno voli jedino — vrag?! Ne ide to više. Idite.

Narednik pozdravi i otide, mrmljajući: »Da, tati se s tatima slažu.«

Već za četvrt sata je tamničara zvao predsjednik sudbenoga stola. Kad je tamničar došao, predsjednik je nervozno šetao po svome salonu i lomio ruke. Čim opazi tamničara, stane pred njim i poče srdačno, uvjerljivo i sav skršen:

— Ako Boga znate, gospodine tamničaru! Vi se igrate ne samo našim položajima, nego i našim glavama! Što će reći Njegova Preuzvišenost, gospodin ban, ako čuje, kakvi se škandali i sablazni ovdje odigravaju?!

Tamničar ga je u čudu gledao. On je podrijetlom Ličanin, a rođen tamo negdje oko Broda na Savi, pa je u sebi sabrao svu sretnu mješavinu Like i slavonskog bećarluka. Bio je vazda pristojan, korektan i služben, ali čovjek od pete do glave, koji bi svoju nadoficijaliju mogao po potrebi zamijeniti kao čovjek i hajdučkim kitama na kapi.

— Što vam se je dogodilo, gospodine predsjedniče? — upita malko iznenađen.

— Meni ništa, ali vama, vama! — lomatao je ustrašeni predsjednik. — Tu se kod vas na dvorištu ne zna ni tko pije ni tko plaća. Šeta svatko, kako i kada mu se baš svidi, tat prati tata u kuhinju, stražari se bratime s tatovima — pa, to je Sodoma i Gomora, gospodine tamničaru! Nemojte vi zaboraviti, da ja imam ženu i dvoje djece!

— Ja ih imam osmero, gospodine predsjedniče — odgovori tamničar hladno — pa se ne bojim, da se ne će i za njih naći kruha. Nego, ovaj, što se tiče tih šetnja i tih Sodoma i Gomora, ja mislim, da je sve to niklo u glavi narednika Križanića. To vam je, presvijetli, proklet čovjek. Ja sam tako nešto čuo, da njega i nije rodila žena, nego da ga je sam vrag istresao negdje kraj puta, da njime plaši svijet. Meni je žao, što je već mnoge poplašio, a to ne valja. Meni je moj pokojni ćaća — Bog mu dao duši lako! — stotinu puta rekao: »Sinko, tko od straha mre, za dušu mu ne zvone.« Stari su ljudi, gospodine predsjedniče, imali pravo. Pustite vi k vragu čovjeka, koji je ljut na cijeli svijet i još »za cubok« i na sebe!

— Dobro, dobro — reče predsjednik mirnije. — Ja samo ne ću da imam ikakve odgovornosti.

— Gospodine predsjedniče, moja su leđa široka.

Predsjednik se malo lecne i čudno ga pogleda.

— Mislim, tako — — — tumačio je tamničar. — Što ste meni povjerili, za to ja i odgovaram, a narednika gledajte što prije spraviti u koje drugo mjesto, jer će tko gada prigušiti ili će se sam izgristi. U svakom ćete slučaju imati neugodnosti i vi. Ja za to otklanjam svaku odgovornost.

II.

Narednika je bilo preko pedeset godina, a nije se nikada ženio. On je to svome jedinom prijatelju Ptičeku tumačio tako, da je tvrdio, kako žena smeta pravome službeniku, jer nije — tako, sa strane Božje i sa strane vlasti. Tko bi znao, zašto je žena uopće na svijetu? On je za svojih šezdeset kila težine, nije trebao.

Uza sve to njegovi su podčinjeni stražari znali, da on ima neku draganu. Zašto on nju baš treba, nije bilo nikome jasno, no on ju je imao. Među stražarima je bio i neki Primorac, Ličanin, što li je. Zvao se Mile Pavlić. On je drugovima obrekao, da će otkriti tajnu te »ljubavi«.

— Uredit ću ja — govorio im je — i narednika i njegovu Anicu. Hoću, sunca mi žarkoga!

On je, doduše, imao tamo negdje ženu i četvero djece no za ovakove je poslove bio vazda veoma raspoložen. Počeo se je odmah oblizivati oko stare, ogorjele usidjelice Anice.

— Kako možeš pogledati onakvoga gada? — pitali su ga drugovi.

— Samo da se Križaniću osvetim!

A imao je i zašto da mu se osvećuje kao i svi ostali — i stražari i uznici.

Pavlić je služio pet godina i već je imao dvanaest disciplinarnih kazni, a sve je dobio na Križanićeve prijave Često ga je tamničar zaštitio, no to nije uvijek išlo. Bio je vrstan službenik, no bekrija, pa je često izostajao po noći bez dozvole. Narednik je vazda prijavljivao tamničaru uz veoma dobrohotni dodatak:

— Tu propalicu treba već jednom baciti iz službe.

— Ja sam mu dao dozvolu, da izostane — običavao je tamničar vazda odgovarati.

— Meni je rekao, da je baš meni za inad izostao bez dozvole, pa molim da bude kažnjen radi zavođenja u bludnju pretpostavljene vlasti.

Naravno, da ga je sada trebalo kazniti. Ako je narednik na tamničarevu primjedbu šutio, onda je za Pavlića bilo dobro. Tamničar bi ga pozvao preda se, opsovao, opomenuo i — sve u redu. Pavlić mu je bio zahvalan i odan.

— Oprostite mi, gospodine tamničaru — odgovorio bi mu. — Ja sam htio od vas tražiti dozvolu.

— I ja bih vam je bio dao!

— Znam. Ali vas nije bilo u pisarni, a od one kuge nijesam htio tražiti.

— Trebali ste. On je vaš pretpostavljeni.

— Znam, ali ne mogu i ne ću. Nijesam htio.

Tako je to često bilo i vazda isto i jednako.

Jednom je takvom zgodom narednik opsovao Pavliću mater, a ovaj ga uhvatio za vrat, zaslijepio i stezao kao sulud. Križanić je bio već pomodrio, no u zadnji ga čas spasiše neki stražari.

— Od sada, pa do groba, vidjet ćemo se još! — reče mu Pavlić, stenjući od bijesa u rukama dvojice drugova.

Pred tamničarom se dokazalo, da je — Križanić navalio na Pavlića bajunetom, a siromah se Pavlić jedva obranio. To su posvjedočili svi stražari. I oni, koji su bili prisutni, kao i oni, koji su bili toga časa — u gradu. Pavlić je, tobože na tamničarevu molbu, odustao od prijave, a narednik nije imao dokaza za svoje tvrdnje i tako je stvar legla. Samo nije legla u Pavlićevoj glavi. On je kovao i spremao, a ujedno motrio događaje s kažnjenicima, očekujući i otuda kakovo rješenje.

Među ovima je bio i neki Ilija Stojakovac, najsavršeniji falzifikator, crtač, slikar i umjetnik svake ruke i svake vrste. Taj je znao vješto i samom tamničaru predložiti lažnu ispravu s tamničarovim potpisom, pa da se ovaj u čudu krsti i pita, kada je on to potpisao i kako je mogao tako što učiniti.

Križanićeve su različite potvrde, dopisi i pisma, sumnjiva i šaljiva sadržaja, svaki čas kolali od sobe do sobe i izazivali buru smijeha.

Stojakovac je radio u pisarni, no morao je dati g. Periću svoju poštenu riječ, da ne će ništa falzificirati.

— Znate, gospodine tamničaru — rekao je on — ja vam do svoje riječi ne držim ništa. Dajem je i za smrdljiv čik, ali vama kao čovjek čovjeku jamčim, da ne ću ništa učiniti, što bi vam zadalo i najmanje neprilike. Naprotiv, ako kad dođete u priliku, da se morate odreći kojega svog pravog potpisa, možete reći: »To nije moj potpis. To je opet falzifikat onog tata Stojakovca!« Ja ću vazda priznati, jer ste čovjek, ali pod jednim uvjetom: da me ne date gospodinu naredniku, da me branite od njega, jer ću negdje od njega načiniti čudo.

Stojakovac je bio još pod istragom, kad je prvi put dospio u težak sukob s narednikom. Ovaj je imao službu i nenadano odredio najtočniju premetačinu u desnom krilu prvoga kata. Bila je nedjelja popodne. Alarmirao je pripravu straže, odveo je u prvi kat i postavio na dva koraka momka od momka, s puškom i nataknutim bodom. Zatim je otključao prvu ćeliju i viknuo:

— Na noge! Pozor! Nitko ni makac!

Ljudi su ga gledali u čudu, protrnuli, ukočili se i čekali, da vide, što će to biti. Narednik ih je krvnički motrio, a oni su njega ispod oka razbojnički milovali pogledima. Puštao je kraj sebe jednoga po jednoga u hodnik, kamo su morali stati sučelice jednome stražaru. Križanić je svakoga popratio s nekoliko sočnih, srdačnih psovka i uvreda, a kad su svi izašli, sam je svojom rukom premetnuo svaku i najmanju stvarcu u ćeliji, ne propuštajući ni slamnjače. Našao je nekoliko pisama, dva, tri nožića i nešto duhana. Cijelo vrijeme je psovao, onako neodređeno, sve i svakoga.

Kad je bio gotov u sobi, prešao je na osobnu premetačinu i pregledao svakoga do gole kože. I tu je našao pisama i duhana. Bjesomučno je iščuškao svakoga, kod kojega je što našao. Došao je red na Stojakovca.

— Da vidimo ovoga gospodskoga tata! — propišti narednik i zgrabi ga za kaput.

— Nemojte trgati, gospodine narednič̆e — reče Stojakovac mirno i pristojno.

— Šta, još se protivite, vi svinja tatska! — vrisne narednik i prilijepi mu dva šamara.

Stojakovcu navre krv u lice, stisne pesnice i malko se izmakne. Bilo je očito, da s teškom mukom svladava bijes. Križanić mu zapovijedi, da skine hlače i cipele, a zatim mu izvrne sve žepove. Na pod ispade nekakva slika. Stojakovac se žurno sagne, da je digne, no u istom času dobi snažan udarac po potiljku.

— Ne miči se, kujo tatska! — vikne narednik i otme mu iz ruke sliku i zgužva je, vičući: — Kako si to prošvercao? Kakvo je to tatsko kopile?!

— To nije kopile, to je moje dijete! — vikne Stojakovac.

— Kakvo tatsko dijete, dijete ti tvoje! — izdere se narednik i razdere sliku.

— Vi zvijer prokleta! — vikne Stojakovac i jurne objema šakama na Križanića. Stražari ga uhvate i spriječe napadaj, a dok su ga oni držali, narednik ga je udarao šakama po licu, po glavi, po leđima i kuda je god dospio, vičući:

— U »dunklin« s razbojnikom!

»Dunklin« je soba u podrumu, u koju ne može doprijeti niti zraka sunčeva niti najtanja vlas svijetla niti i najmanji gutljaj svježega zraka. U njoj nema nikakova predmeta osim nebrojene čete parcova, s kojom se mora upustiti u borbu svaki, koji unutra stupi.

Stojakovac mu to nije nikad zaboravio i vazda je režao kao bijesno pseto, kad je prolazio kraj Križanića.

Već je bio osuđen i dodijeljen u pisarnu, kad je jednog dana došla njegova gospođa s djecom, da se porazgovore. Slučajno nije mogla dobiti razgovora toga dana, pa je stala s djecom pred otvorenim unutarnjim vratima dvorišta, u kome se je Stojakovac šetao s još nekoliko pisara. Djeca su mu mahala ručicama i dobacivala cjelove, a on se sav blažen smiješio i uzvraćao im rukom poljupce. Bili su preko pedeset metara razdaleko. Narednik to opazi, skoro potrči i zatvori vrata djeci pred nosom i reče tako glasno, da je Stojakovac mogao čuti:

— Čovjek ne može nikad dovoljno paziti, da ova tatska gamad ne izigrava zakone i naredbe!

Stojakovac je pocrvenio od bijesa, približio se narednику i rekao mu kroza zube:

— Naći ćemo se mi još, gospodine!

— Šta?! Tat prokleti, vi se meni grozite?! — viknuo je Križanić.

— Tat sam, ali mogu ja biti i jošte što! Samo pazite, što vam ja velim! — procijedi Stojakovac kao otrov.

Bio bi ga odmah strpao u »dunklin«, ali — pisar je. Morao ga je najprije prijaviti tamničaru. Kad ga je ovaj pozvao, Stojakovac ispriča sve, što je i kako je bilo, zatajivši svoje prijetnje.

— Jest, ja sam mu rekao, da nije ljudski, što radi. Djeca su djeca, pa bila i tatska, kako on to kaže — završio je Stojakovac.

Tamničar ga pred narednikom strogo ukorio, opsovao, upozorio na zakone i naredbe i otpustio bez kazne. Narednику je tamničar spočitnuo pomanjkanje svakoga takta i obzira. Čovjek je već suđen, pa da se onda baš i razgovara kradom sa ženom i djecom, ne može biti po službu, te zakone i naredbe, nikakove štete, a pogotovo ne od toga, što dječica domahuju i šalju cjelove svojemu rođenom ocu, do kojega ne mogu.

— Tu su zakoni i naredbe, gospodine tamničaru, a tu smo mi, da pazimo na njihovo izvršenje! — odrezao je narednik, a oči su mu bijesno sijevale.

— Imate vi pravo, dragi gospodine narednиče — odgovorio je tamničar mirno — ali nemojte zaboraviti, da će otići k vragu i zakoni i naredbe, ako na njihovo izvršenje ne paze ljudi nego krvoločne zvijeri!

Stojakovca su svi, osim narednika, veoma voljeli, jer je bio radin, pristojan i veoma uslužan. Da: falzifikator i prevarant, ali ipak — veoma pouzdan i čestit čovjek. Tako se to klasificira u zatvorima. On će, vjerojatno, čim izиđe, nastaviti prekinuti zanat, no kad se opet tu vrati, naći će svoj ugledni i povlašteni položaj čestitoga kažnjenika!

Svi su stražari s njime razgovarali posve prijateljski i kad je koji trebao, da mu se što lijepo i kićeno napiše, Stojakovac je vazda tu, pa radio cijelu noć. On ne žali truda i ulaže ga veoma rado i spremno.

Pavliću je ispripovijedao, što mu se je desilo s djecom i onom budalom.

— Priklat ću ga, djece mi moje! — završio je svoje pripovijedanje.

— Nemojte praviti gluposti — upozori ga Pavlić.

— Pa, ako baš i ne svojom rukom — odgovori Stojakovac — ima ovih ćoškara, pak ću nekom dati pola litre špirita, a onda — pomozi mu, Bože! Nema nijednoga, kojega već nije opsovao tako srdačno, kao da bi mu otkidao od džigerice, a sigurno je svakoga drugog već izmlatio. Nego,

znate, da sam ja vani, zabio bih ja njemu cviku i bez krvi, ali bi je upamtio.

— Kako to mislite?!

— Slušao sam jučer, kako je pripovijedao tu ovome svom špijonu, stražaru Ptičeku, da je njegova jedina sreća neka visokopoštovana gospojica Anča. On s njom, kaže, ide skupa u crkvu, skupa se ispovijedaju, skupa šetaju i — skupa štede. Ona ima kuću i ta je, kaže, kuća njegova, samo je na njezinom imenu, jer ju je ona naslijedila od svojih roditelja. Inače, kaže, oženiti se ne će, niti inače, onako, imati što skupa, jer da to — ubija ljubav! Eto, gospodine Pavliću, tu bih ja njega klopio. U tu djevicu! Samo da sam vani. Ovako je teško. I vidite, ta zvijer ide i na ispovijed i tobože vjeruje u Boga i moli Mu se, a sigurno zamišlja Svemogućega kao kakva tigra, jer vjeruje, da je on, ta otrovna zmija, ta prljava, krvoločna zvijer, stvorena na sliku i priliku Božju! Tu bih ja njega!

— Samo čekaj, Stojakovče. Ja već poznam Anicu — odgovori mu Pavlić. — Samo počekaj. Sa svojim ćoškarima ne možeš zakasniti.

— Vidite, kakvih imade! Ubio bi i čovjeka za pola litre rakije, a ovaku bi životinju priklao i na tašte i onda mu se napio krvi, kao što on pije našu. Da!

— Otrovao bi se.

— Ne. Izbljuvao bi je. Krv ovakove životinje može probaviti samo vrag. Baš me je jučer pitao Parac, bi li ga kvrcnuo, onako, cjepanicom, kad režu drva. Kao slučajno.

Parac je suđen radi umorstva na petnaest godina teške tamnice.

— Pa, što si mu rekao?

— Samo neka još pričeka. Ništa drugo. Nijesam htio s njime pokvariti.

III.

Anica je bila djevica od nekih četrdeset godina. Lice već navorano, ramena uska i naprijed uvinuta, grudi uvenule i sramežljivo utonule.

Kuća joj je bila mnogo ljepša i zamamnija od nje, a ležala je dobru četvrt sata izvan grada, okružena velikim krasnim vrtom, koji ju je dijelio od ceste.

Pavlić je počeo suhoj, žednoj djevojci udvarati uporno, uvjerljivo i neumorno. Spočetka ga je susretala sa strahom i nepovjerenjem, no njegovo je vatreno oko i crna nausnica nemilosrdno miješala njezine grudi i valovito pokretala svakom kapljom njezine krvi.

Bilo je to neke proljetne, svijetle i vedre večeri. Pavlić se uredi, usvjetla i utegne. Spreman je za izlaz u grad, no ne ide, već se ponovno četka, birka i popravlja, kao da na nekoga čeka. Iza oduga vremena dođe u sobu stražar Ptiček.

— Kuda ti, tako udešen i dotjeran?! — upita on Pavlića, ne gledajući mu u oči.

Pavlić ga odmjeri ispod oka i ljutito i posprdno, priđe mu bliže i šane toplo, prijateljski i kao povjerljivo:

— Idem k Anici Križanićevoj! Al to samo — Bogu i tebi. Ubio bi me.

Odmah iza tih riječi sune iz sobe, a Ptiček se malko zagleda za njim, blene u vrata, pa iziđe i on, da — potraži narednika.

Pavlić je išao veoma žurno. Na kraju grada ga dočekaše dva njegova znanca, dva lička radnika.

— A koji će to vrag biti, Mile?! — upita jedan.

— Ne češi se ti za to. Bit će ti dobro — odgovori Pavlić i produži: — Samo vi tu čekajte.

Momci se pogledaše, nasmiješiše se i sjedoše u grabu kraj ceste.

Pavlić je stigao k Anici sav usopljen i zadihan. Žurio se je, znajući, da će se Ptiček brzo sastati s narednikom i da će tada — nastati potjera.

Dočekala ga je veselo i koketno. Skoro se je nasmijao, gledajući njezino razvučeno lice i užarene oči. I nehotice

se je sjetio jedne slike iz djetinjstva: tele svezano na kratak konopčić. Kraj njega mati. Tele se trza, nateže i — očima sisa! Neka dragi Bog oprosti, ali: ista slika, ista glava, iste užarene oči, ista čežnja!

Sustezao je smijeh i držao se povučeno, sramežljivo i pobožno. Kad su sjeli na stari, rasklimani i izlizani divan, počeo ju je gladiti po ruci sve kao slučajno i nehotice, sve sramežljivo i pobožno, smeteno i nespretno, kao da prvi put govori sa ženskim čeljadetom. Počeo joj je šaptom govoriti o svojoj ljubavi, a ujedno je uplitao po koju o naredniku.

— Znate li vi, gospojice — upita on — što je to repati vrag u ljudskoj spodobi?

— Pa — — Kako nas uči sveta vjera — pentala je ona.

— Daaa! Moja gospojice! — razveze Pavlić. — Kakav vrag iz biblije, kakvo li što! Sto puta gori! Eto, to je Križanić. Sotona, kralj svih vragova! To je on.

— Ne, ne griješite se — branila je ona.

— A nu! Da vam Bog dade, da budete samo dvadeset i četiri sata u našim uzama, svejedno s koju stranu brave, onda biste vi vidjeli, što je Bog stvorio u toj nakazi! Onda biste vi istom znali, koliko vrijedi ljudski obraz, kad dođe pod opanke ovakva zlotvora.

Anica je branila, no sve slabije i slabije. Branila je, da umiri svoju savjest, da spasi svoju kršćansku dušu. Kad je to Pavlić opazio, okrene na drugu stranu.

— Nije vam on ni za što, draga moja gospojice. Sav se je osušio, sav se je ukočio i zgrčio ko opanak oputar o Mandalinoj!

— E, nemojte vi tako! — reče ona.

— Što?! — usklikne Pavlić. — Grom u me pukao, ako na njemu ima deka loja!

— E, nemojte vi tako! — ponovi Anica kao stroj.

— Kad bi on, gospojice, bio čovjek, ne bi dopustio, da takova duša, da takova ljepota i poštenje, kao što je vaše, propada u ludo. Davno bi se već bio s vama vjenčao! Tako čine ljudi i Ličani.

— Pa — — — On će mene uzeti — reče ona sramežljivo.

— Daaa! Na vašoj smrtnoj postelji i kad mu prepišete kuću — tada će vas uzeti. Ja bih se okladio, da vas još nikada nije ni poljubio, a kamo li što drugo.

— Ja to ne bih ni dopustila — odgovori Anica sramežljivo i obori pogled na pod.

— A ja — da sam, ne daj Bože, na vašem mjestu — ne bih ga bez toga pustio ni preko praga u ovu poštenu kuću! — odgovori Pavlić, nenadano je ogrli i obaspe cjelovima kao najrodnijom proljetnom tučom.

Ona se je počela otimati, no kako je on stiskao i pritezao, ona se je sve više i više uleknjivala u leđima, dok mu nije pala na ruke sva predana i raznježena.

Stiskao ju je dugo i uporno mljeo i cjelivao.

Nenadano, neočekivano — otvoriše se vrata, a na njima se pojavi glavom gospodin narednik Križanić. U licu mu nije bilo ni jedne kaplje krvi, oči bijesno, suludo razrogačene, a mišići grozničavo poigravali.

— U ime zakona! — rikne sav izvan sebe i jurne među njih, osjećajući u sebi i snagu i poziv bivšega oružničkog narednika.

Anica se trgne, sva obezumljena, a Pavlić se spremno odmakne od nje i reče mirno, kao da bi gutnuo svježe vode:

— A što vi tražite tu u tuđoj kući, gospodine naredniče?!

— U ime zakona, vi ste uhapšeni! — rikne opet razjareni narednik i uhvati Pavlića za rame.

— Ne, gospodine naredniče — odgovori ovaj mirno. — Nema tu vašega zakona! Ja sam tu kod svoje zaručnice, a vi ste hajdučki provalili u njezinu kuću. Podnijet ću proti vama prijavu. Ovo vam samo kao predujam! — reče i opali mu dva šamara.

Anica vrisne i uteče u drugu sobu.

Pavlić, zajapuren u licu, poleti za njom, otvori vrata širom, zagrli je i počne je bučno cjelivati tako, da je narednik imao što ne samo gledati nego i slušati.

— Ne boj se, milo moje! — govorio je u sav glas, skoro vičući kao u ekstazi. — Ne smije on tebi ništa, dok je meni glava na ramenu. Ja ću njega urediti.

Anica je jecala na njegovim grudima.

— Ništa se ti ne boj ovog poganina! Doći ću ti opet sutra — reče i pođe van. — Sada moram s njime obračunati.

Narednik je stajao na istom mjestu, na koje ga je Pavlić prikovao šamarima. Događaj ga je odviše iznenadio. Nije on za to. Nije on za otvorenu borbu, za napadaj i obranu prsa u prsa, čovjek na čovjeka. Nije on na to naučen. On treba zakon, pa lijepo — u ime zakona, pa kao stariji s tatima i razbojnicima. koji gmižu po tome zemaljskom đubrištu, a ne ovako — njemu šakom u nos, pa nikom ništa. Nije on na to naučen.

— Priklat ću vas kao prase! — reče Pavlić i krvnički škrinu zubima.

— Razbojnik! Tat! — procijedi narednik kroz zube, kad mu se je Pavlić u borbenom stavu približio, sav nekako izdignut i nakostrušen u leđima kao vuk. Narednik je bijesno sijevao očima i grčevito stiskao pesnice, no nije se usudio da navali niti da navalu dočeka, već je lagano uzmicao.

— Ako još samo pisnete, gotovi ste, zvijezdu li vam vašu smrdljivu! — propišti Pavlić, priskoči mu i pograbi ga za ruku, kao da će mu je odvaliti od tijela. — Sada za mnom!

Narednik zanijemi, posrne i kao opčaran zmijskim pogledom pođe za Pavlićem. Svijest mu se je pomutila od straha i čuda, vilice ukočile, udovi skamenili.

Pavliću je u glavi šumilo, zvečalo i zvonilo, kao da mu je u nju došao prašukundjedov duh sa svim svojim precima, tu se lijepo smjestili, u njegovu mozgu, u njegovim žilama, u njegovim mišićima, pa iza teške borbe s dušmanima zbor zboruju i krvave, tople handžare čiste — žednim usnicama.

Obuzeo ga nemir, oči pokrvavile, a ruka se neprestano trzala i padala na bajunetu. Još samo malo neka trepne u njemu onaj njegov vrag i — gotovo je. Oblio ga je znoj, oštar kao noževi. Bio je načistu, što je to u njemu. Ugrizao se je za donju usnu i šake stisnuo toliko, da je nokte skoro

zarinuo u meso, svladao se, i rekao naredniku naoko posve mirno i prijateljski:

— Sada ćemo kao ljudi skupa. Kao da nije ništa ni bilo. Što potrošimo, ja plaćam.

— Ja ne trebam vašega čašćenja — progovori narednik iza upornoga dugog ćutanja. — Ne ćete me podmiti. Vi ćete mene zapamtiti!

— E, gospodine, već ja vas pamtim, dok me krpa teče! Dosta je vašega. Nego, znate, nije ovo mito. Samo tako. Da se ko pomirimo. Ljudi smo, pa iako vi nijeste Ličanin. Ne može svaki vrag biti čovjek i Ličanin. — — A ono, znate, ovoj je siroti bilo za dušu. Vi se ukočili i osušili, kao da stanujete u dimnjaku, a ona sirota kipi i čeka ko prosjak kraj srušena mosta, pa je i meni bilo za dušu. Tako. Dajte mi ruku!

Narednik ga je prezirno odmjerio.

— Prijavit ću vas!

— Možete. Najprije ćemo se noćas provesti kao pravi ljudi i bećari, a onda prijavljujte. Samo da znate: ja ću svima pripovjediti, kako je bilo s Anicom i sa mnom. Reći ću svakako i to, da ste nam vi držali svijeću. Imam za to i svjedoke. Hoću, sunca mi žarkoga!

Narednik je nenadano okrenuo natrag. Pavlić ga čvrsto uhvati ispod ruke i reče odlučno:

— Ne igrajte se glavom! Kao vrapca ću vas tu priklati. Ja sam spreman na sve. Dosta ste vi popili moje krvi. Ja vaše ne ću piti. Neka vam je vrag pije. Vi meni već godinama gospodarite hajdučki, pa ću ja sada bar jednu noć vama gospodariti bećarski.

— Ne pravite komedije — reče narednik sada već nešto sigurnije i mirnije.

— Nema tu, gospodine, komedije. Sa mnom ćete vi noćas. Kad sam s vama, onda bar ne trebam pismene dopusnice. Koliko mi samo to vrijedi! Sada ćemo najprije na večeru ko gospoda, a onda k curama ko pravi bećari.

Kako se je već bio spustio mrak, skoro niti ne opaziše, otkuda i kako se stvoriše pred njima ona dva zemljaka i prijatelja Pavlićeva.

— O, zemljo moja! — vikne on, kad ih opazi i reče naredniku: — To su moja dva brata od strica. Stričevići. Radnici su, al pravi graničari. Nek vas to ne smeta. Nijeste ni vi ispali iz grofovskoga tura. Pozabavit ćemo se i — tako.

Došljaci su se malko pošiknuli u leđima i svojim prodirnim orlovskim pogledima promatrali Križanića.

— To je taj tvoj gospodin narednik, 'e li, Mile? — javi se jedan, pružajući ruku naredniku.

— To, to. To je on. Čovjek, kojemu nema para, kuda ljudi dolaze.

Narednik nije prihvatio pružene desnice.

— Daj mi šušu! — izdere se onaj, pograbi narednika za ruku i zdrma srdačno, da mu je potresao cijelom utrobom.

— Ne stežite toliko — procvili narednik.

— Ništa je to, gospodine — odgovori onaj nehajno i pusti mu ruku, da je odmah prihvati drugi.

— Desni ljudi, gospodine naredniče! — reče Pavlić i potrepta jednoga po ramenu.

— Čast njima, al vi ste — — — Vi ste — — —

— Recite, gospodine naredniče. Ne bojte se.

— Razbojnik! — procijedi on i izmače se za dva koraka.

— To mi je već rekla i moja pokojna majka, Bog joj dao duši lako, pa s time računajte — odgovori Pavlić posve mirno. — A ova dva, gospodine naredniče, to nijesu vaši Fićuri, Pajceki i Ptičeki, već pravi ljudi i Ličani. Ja njima samo mignem i — eto vragu oglavine. Ne treba tu dogovora i razgovora i koješta.

— 'Est to — potvrdi jedan, a drugi odmah nastavi:

— Ne triba ni mita. 'Est to, gospodine: kod nas ko i nema baš šoldi, al i' i ne tribamo. Za nji' se najmanje dobije.

— E, da! — upade mu drugi u riječ. — Za ljudstvo, za obraz i — tako!

Naredniku se na cijelome tijelu podigla koža u bobuljice, kao da su ga mravi obasuli, a kosa mu skočila u zrak. Misli su mu jurile po glavi munjevitom brzinom i preskakivale jedna preko druge, kao da je đavo ušao u njih. Nikako nije mogao doći na čistac s pitanjem, da li je u opasnosti njegov dragocjeni život ili ne?

— A ku' ćete vi to, Mile? — upita jedan.

— U birtiju, brate! I vas dva ćete s nama — odgovori Pavlić. — Ljudikat ćemo i piti i — tako, a u tom će i dan, pa vas dva za svojim poslom, a gospodin narednik i ja k vragu. U rešt.

— Ja idem odmah kući — reče narednik nešto smirenije.

— Ne, gospodine naredniče — odgovori Pavlić. — Nas dva smo se vazda dosada samo svađali i grdili. Dosta je bilo. Noćas ćemo drukčije. Ništa se ne bojte. Ja vam dajem ko čovjek i Ličanin svoju riječ, da vam ne će biti zlo.

— Ne ću da idem s vama!

— E, da vidite, da ćete ići! I nemojte, da vas vrag naputi, da se tu derete ili da u birtiji pravite cirkus. Sve mirno, lijepo kao među braćom. Pogledajdete ta dva zmaja oko sebe! Ne šalite se. Mene oči i onako svrbe: ja lako namignem. A rekao sam vam, da vam se ne će dogoditi nikakvo zlo. Samo, eto, da se malo potitramo.

Križanić je posve napustio namisao, da pobjegne, jer je tvrdo vjerovao, da bi Pavlić izvršio svoju prijetnju. Pomirio se je sa sudbinom, ali — — tužba, tužba! Zapamtit će njega taj lički hajduk!

Krenuli su u birtiju »U mirnom kutu«, na tri kilometra izvan mjesta.

IV.

U uzište su njih dvojica stigli tek oko pet sati ujutro. Vodili su se ispod ruke, zavagivali i pjevuckali. Kad im je vratar otvorio i pustio ih unutra, Križanić se isprsi, pokaže rukom na Pavlića i reče vrataru:

— Ovoga razbojnika odmah u okove! Za onom dvojicom potjera.

— Dok se otrijeznimo, dok se otrijeznimo, gospodine naredniče! Onda ćemo pogledati, tko je koga noćas opalio — reče Pavlić i otide u svoju sobu među ostale stražare.

Vratar je gledao i smijuljio se.

— Što se vi meni smijete? — vikne narednik i poleti na njega. — Vi ništarija, vi tat!

Vratar ga dočeka i odgurne tako, da je narednik ljosnuo, koliko je dug i širok.

— U pomoć! — viknuo je iz svega glasa, opet nekako ustao i poletio na vratara.

Nekoliko stražara, koji su imali službu, istrče u vežu baš u času, kad je narednik udario objema šakama ključara, a ovaj se izmaknuo i dosta mirno rekao:

— Ako ste vi pijani, nijesam ja. Pustite vi mene s mirom.

Stražari su uzeli narednika ispod ruku i odvukli ga u njegovu sobu, usprkos njegove vike, galame i protivljenja. Kako su ga vukli i pritisli se uza nj, svaki ga je sa svoje strane gruvao u rebra.

Križanić je toliko vikao, da je uzbunio cijelo uzište, te je dotrčao i sam tamničar. Vika je doprla i do njega u prvi kat, pa kad je poznao narednikov glas, pobojao se je, da ga ne bi tko ubio, brzo se obukao i doletio u prizemlje.

— Šta je to, koji je opet vrag?! — vikao je on.

Stražari su šutjeli i pokazivali rukom na narednikovu sobu, iz koje je dopirao njegov piskutljivi, već promukli glas:

— Tati, razbojnici, skupa sa svojim tamničarom i predsjednikom.

— Totalno je pijan, gospodine tamničaru — reče Pavlić kao da ga ispriča. — Nemojte mu ništa zamjeriti.

— Narednik pijan?! — iznenadi se tamničar. — Pa, on uopće niti ne pije ništa osim vode.

— Ni noćas nije pio, ali je lokao — odgovori Pavlić. — I mene je prisilio, da s njime pijem. Nešto mu se je zamjerila njegova Anica, pa je posve poludio.

— Što je s vama, jeste li vi pri sebi?! — upita tamničar, ulazeći u narednikovu sobu.

Kad ga Križanić opazi, naglo ustane s kreveta, preko kojega se je bio prebacio onako u odijelu, stane u pozoru, pozdravi i reče:

— Pokorno javljam, gospodine tamničaru, ovo više nije ni zatvor, ni sudbeni stol, nego ludnica. Onaj tat Pavlić je sinoć najprije Anicu, onda je mene, onda je cijeli grad, onda je s revolverom u ruci najozbiljnije prijetio, da će me ustrijeliti kao kusasto pseto. Da. To su njegove riječi.

— Kako? Što vi pričate? — čudio se tamničar. — Najprije je Anicu, onda je vas, onda cijeli grad? Bog s vama, čovječe. Vi nijeste pri sebi. Vi ste pijani.

— Da, da, gospodine tamničaru! — potvrdi Pavlić. — On je pijan. S Anicom sam ja bio, onako, vrlo lijepo i bilo joj je drago, ali s njime nijesam i ne daj mi, Bože. Nego baš, kad je spomenuo, reći ću vam, da se je gospodin narednik posve odao nemoralnom životu. Tu je u gradu neki grof iz Zagreba. Jungvrau, Jungmann, ili kako se zove, i nešto se je bio smotao oko gospodina narednika.

— Laže, laže! — vikao je narednik.

— Smirite se, gospodine narednič̀e — opomene ga tamničar. — Vikom ne ćemo nikada raščistiti tu vašu skandaloznu aferu.

— Moju aferu?! — cikne narednik.

— Boga mi, ne moju, ako ne vašu! — odgovori tamničar mirno. — Nego, recite mi, što je bilo s tim grofom? Vi znate, da je to kažnjivo. Sigurno vam je poznat kazneni zakon kao i meni.

— Laže! — reče narednik nešto mirnije. — Na stvari je samo to istina, da je on najprije na meni počinio javno nasilje, a onda, na Anici silovanje, a zatim — — — Ne! Obratno. Najprije na njoj, a onda na meni. Zatim je nagnao na mene nekakove nepoznate tatove i razbojnike, ali nije ništa bilo. Nikakav grof, nikakav nemoral! Rekao je, da su mu to braća od strica.

Narednik je klonuo na krevet, satrven bijesom, pićem i umorom, a Pavlić posve mirno povuče bajunetu i pristupi mu, govoreći:

— Evo, gospodine tamničaru: ja ću ga sada zaklati kao prase, pak će se onda obdukcijom te smrdljive lešine utvrditi, da sam o onom grofu govorio istinu.

Narednik je vrisnuo, a Pavlić spremio bajunetu u korice uz ironičan smiješak pripita čovjeka:

— Ne boj se, rđo! Nijesam ja ni kod kuće klao prasad. To je vazda činio moj ćaća.

Iza dugotrajnog natezanja uspostavi tamničar bar prividan mir i red, pa otide u pisarnu. Više nije ni išao u krevet.

Već nije znao, što bi počeo. Te su komedije s gospodinom Križanićem zauzimale sve teži i ozbiljniji značaj. Nije bilo dana, kad nije dospio u sukob bar sa desetak ljudi, a kad je bio u službi kao podčasnik, bio je tamničar siguran, da će u uzištu doći do opće galame, vike i dreke uznika. On to već znade izazvati, kao da se je okladio, da ne će proći ni jednom njegova služba bez uzbune uzišta.

Njega se boje svi uznici kao đavola, ali su baš stoga i spremni svi do jednoga, da mu napakoste, gdjegod mogu. Jednom nastane paklenska dreka, jer im svijetla prerano pogasi, drugi put, jer im ne da vode, treći put opet, jer im ne da, da očiste ćelije, i tako redom.

Iza jutrošnjeg je događaja tamničar odredio, da dođu k njemu svi stražari osim narednika i onih, koji su bili na stražarskome mjestu.

— Momci — reče im — ovo je s narednikom već prevršilo svaku mjeru. Ja vidim, da nema ni lopovluka ni svinjarije, koju vi njemu ne biste napravili, a pritom strada služba. Ja ću staviti prijedlog, da budete svi razmješteni. Ne mogu preuzeti na sebe odgovornosti za red i valjano vršenje službe.

Isto tako je obavijestio i predsjednika sudbenoga stola. Ovaj je sav očajan hodao po svome salonu, držao se za glavu i dahtao.

— Što će reći Njegova Preuzvišenost, ako dozna za sve te svinjarije?! Što će biti s nama?!

— Sa mnom dobro — odgovori tamničar posve mirno. — Ja se ne bojim, a vi, presvijetli, izvolite brzojavno zatražiti, da Križanića premjeste, jer će vas on i najzad stajati kragna.

— Da premjeste našega najboljeg službenika?!

— Da gospodine predsjedniče! Neka njega metnu u kakvu ergelu, da pazi na konje, a ako baš držite, da i ovdje

trebate takvoga službenika, onda na njegovo mjesto naručite dresirano pseto. Ja ću biti s njime mnogo zadovoljniji, a obavljat će istu službu, koju sada obavlja narednik i ne će se nikada ni s kim svađati bez potrebe.

— Slušajte, gospodine tamničaru! — reče predsjednik povišenim glasom, zauzevši dostojanstven stav. — Vi se nedolično vladate.

— Ne, presvijetli gospodine predsjedniče! Na moju dušu — ne! — odgovori on mirno. — Mi smo graničari taki: pošteno vršimo svoju službicu, vršimo je kao ljudi s ljudima i ne bojimo se nikoga osim dragoga Boga. Nemojte se vi na mene srditi, presvijetli. Ja imam evo, što žandarske, što civilne službice preko trideset godina i još mi se tri stvari nijesu, a i ne će nikada desiti, i evo: da sam se koga prepao, da sam bio kažnjen ili da sam se čovjeku zamjerio. Bože, sačuvaj! Za to nas narod plaća, a ne da budemo kao taj naš nesretni narednik. Eto, opet su noćas napravili od njega čudo i sramotu!

— Podnesite mi izvještaj! — reče predsjednik ozbiljno, no posve mirno.

— Ne ide to, presvijetli — odgovori tamničar i nasmiješi se. — Ne zna poštena graničarska ruka napisati ono, što su njemu noćas sperili ti vragovi.

— Što je bilo s njime?!

— To i vrag sam zna, presvijetli! Ja sam crkao od smijeha, kad su mi pripovijedali, kako ga je motao nekakav grof, koji li vrag, tamo iz Zagreba. Sramota je i pomisliti, ali ja vjerujem, da su njega, kukavca, opili, pa onda ili navrnuli onu nesreću ili sve izmislili.

— Ma, recite! Što je bilo, što se je dogodilo? — pitao je predsjednik nestrpljivo.

— Ja uprav i ne znam, presvijetli — odgovori Perić, pretvarajući se. — Tako, ko da ga je onaj štipao i drpao i tako, prostit će Bog i vaš presvijetli obraz, ko kakvu ženetinu.

— Podnesite izvještaj! — odreže predsjednik odlučno. — Ne možemo dopustiti takve skandale.

— Ne, ne, presvijetli — usprotivi se tamničar. — Ne mogu ja pod svoje stare dane podnositi takove izvještaje,

nego vi udesite, da nesreća bude premještena. Eto, ne bojte se ništa. Njegovo Veličanstvo i Vaša presvijetlost tako i tako ne mogu više avanzirati, pa se ne trebate bojati.

— Molim vas, gospodine tamničaru, pazite, što i kako govorite. Vi opet prelazite sve granice i dužnoga poštovanja i pristojnosti — ljutio se predsjednik. — Izvršite, što kažem, i ne filozofirajte.

— Oprostite, presvijetli! Ja sam priprost graničar i štujem svoje pretpostavljene i svaku vlast, pa zato ja taj izvještaj ne mogu podnijeti, nego vi napravite, kako smo rekli.

— Ništa mi nijesmo rekli! — usprotivi se predsjednik. — Ako ne ćete pisati izvještaja o noćašnjem događaju, pišite molbu za penziju.

— E, ne možemo tako, presvijetli! — usklikne tamničar odlučno. — Drugi će se kúcati i bećariti, a Perić će pisati molbu za penziju! Pa, još i molbu! Ne. Radije pod istragu, pa ćemo čuti i vidjeti!

— Slušajte, čovječe — reče predsjednik blaže. — Ne ćete da pišete izvještaja, dakle me ne slušate, dakle je to insubordinacija — je li?!

— I nije, presvijetli. Nijesam ja ovdje, da pravim izvještaje o svinjama i svinjarijama. Nije to za ljude. Dajte vi njega zafrljacite ovdalen u Lepoglavu ili Mitrovicu, a Pavlić neka bude imenovan zapovjednikom straže, pak ćete vidjeti i mira i reda i Božjega blagoslova.

— Narednik mi je rekao, da je taj Pavlić propalica i nesavjesni ortak tatova i provalnika.

— To on tvrdi i za mene, a — oprostit ćete, presvijetli — i za vas — reče tamničar mirno, kao da bi se prekrstio.

— Šta?! Šta kažete? — vikne predsjednik.

— To, to, presvijetli.

— Jeste li vi, gospodine tamničaru, pri sebi?!

— Posve, posve pri sebi, presvijetli.

— Izvolite mi to odmah pismeno dostaviti! Ja ću tu već napraviti reda.

— Presvijetli — tamničar će mirno — vi ste učena i mudra glava, ali ja sam onako, stari graničar, pa vas molim,

da pustite mene, da mu ja postavim štiklju na pravo mjesto. Ja ću to sve onako, na suho, »bez popljuvanja«, kako ono kažu naši stari, pa će biti sve u miru i redu.

— Ne mogu ja dopustiti, da ovakav...! — žestio se predsjednik. — Što će reći Njegova Preuzvišenost, ako i o tom čuje?!

— Zato je bolje, da se o tom ne piše. Nema čovjeka, presvijetli, kojega je Križanić vidio, a da ga nije ujeo. Kojih se ne boji, te grize i pljuje im u lice, a onima drugima pljuje u leđa. Taka je to pasja narav. Taki mu je i brat. Nekakav trgovčić u Zagrebu, lihvar, što li je?!

Predsjednik je sjeo u naslonjač, obuhvatio rukama koljena i slušao tamničara.

— Što vi, onda, predlažete?

— Evo, presvijetli: ja danas i tako idem službeno po vašem nalogu u Zagreb. Do Uskrsa ću se vratiti.

— Jest.

— Ima tamo kod pravosuđa naših poštenih činovnika i mojih graničara.

— Ima. Što onda?

— Sada će uskoro biti različita premještenja, pa će oni lijepo šuknuti među ostale i Križanića, presvijetli će gospodin predstojnik potpisati i — gotova molitva. Dušom ćemo odahnuti, kad se riješimo toga suludog vraga. Upočinut ćemo još na ovom svijetu.

Predsjednik je ustao i počeo zamišljeno hodati po salonu.

— Mislite li, da će to ići? — upita on i stade pred tamničarom.

— Ko iz puške, presvijetli.

— Pokušajte.

V.

Tamničar je uvečer otputovao u Zagreb, a u službi ga, posve naravno, zamijenio gospodin Križanić.

Odmah je dao pomesti i urediti dvorište, iako je bilo već čisto, da se nije moglo vidjeti nigdje ni jedne travke, ni jedne šibice. Pavlić je stajao postrance, smijuljio se i

promatrao, kako narednik trčkara oko radnika i neprestano viče i psuje, te bi se činilo, da ti ljudi, koji rade, uopće ne znadu ni što je metla, a kamo li što drugo.

Izišao je u dvorište i Stojakovac. Čim opazi narednik, kako je stao kraj Pavlića, nešto mu govorio i smiješio se, pomisli, da se oni to mogu samo njemu smijati, pa drekne na Stojakovca:

— Što se vi tuda vucate, vi tat prokleti?! Metlu u ruke, pa metite.

— Ja sam u pisarni, gospodine naredniče — odgovori Stojakovac mirno i pođe u pisarnu.

— Metlu u ruke! — vikne narednik, poleti za njim, stigne ga i još mu u trku prišije nekoliko udaraca.

— Nemojte me tući — vikne on. — Ja vam nijesam ništa kriv.

Narednik je udarao objema rukama, kao da se je obezumio. Stojakovac počne bježati, no narednik ga šćepa za kaput i udari ga nekoliko puta nogom.

Pavlić je počeo gristi usne od muke i bijesa, no ne reče ništa. Nije se ni maknuo s mjesta, jer se je bojao zla, ako se i on umiješa.

— U »dunklin«! — vikao je narednik i naložio nekom stražaru, da Stojakovca strpa u mračnu sobu.

Svi su se iznenadili, što je Stojakovac šutio. Išao je mirno, oborena pogleda, bez prigovora i protesta. Kao zaliven, kao da je od mramora.

U tmini je ostao četiri sata, a iza toga je odredio narednik, da mu ga predvedu.

— Jeste li se dobro odmorili? — upita ga posprdno, izazivački i ujedljivo kao zmija.

— Vrlo dobro! — odgovori Stojakovac, blijed i žut u licu kao mrtvac.

— Sutra ćemo očistiti zahod. Vi ćete ga čistiti sa još nekolicinom boljih tatova. Ja ću vas naučiti reda!

— Gospodine naredniče, ja sam pisar i ja nijesam za taj posao — odgovori Stojakovac u najvećem miru. — I Veliki je Petak sutra, gospodine naredniče!

— Kuš! Nemojte prigovarati! — vikne narednik. — Kad ja velim, da ćete čistiti zahod, onda ćete ga čistiti!

— I Veliki je Petak, gospodine naredniče! — ponovi Stojakovac uporno.

— Kuš!

— Na Veliki Petak pošten čovjek ne radi ni o zemlji ni u zemlji, gospodine naredniče.

— Vi ćete mene učiti?! — izbeči se narednik ironično, ali očito malo osupnut.

— Ne, ne to, gospodine. Vi idete na ispovijed i pričest, ali zaboravljate...

— Nije ni opravdano, da se sutra radi u vrtu — dobaci Pavlić, koji je do tada mirno sjedio i slušao tu prepirku. — Sutra će duhovnik držati propovijed za sve uznike. I oni su ljudi i kršćani.

— Dok sam ja tu, toga ne će biti! — odreže narednik. — I nemojte se miješati u moje uredovanje. Sutra su na redu drugi kat i prizemlje. Prvi kat ne ide u crkvu. Između njih ćemo uzeti tatove za čišćenje zahoda.

— Ja sam iz prizemlja — reče Stojakovac — pa idem u crkvu.

— Ne, kad vam ja kažem!

— Gospodine naredniče, sutra je, baš na Veliki Petak, smrtni dan moje sirote majke. Pustite me sutra u crkvu — govorio je Stojakovac skršenim, molećim glasom.

— Kakva tatska majka! — vrisne narednik. — Kao da vi vjerujete u što, pa tu pričate: Veliki Petak, pa majka — — —

— Gospodine, nitko ne može sve znati, pa mora nešto i vjerovati. Tko ništa ne vjeruje, ja njega mirne duše vežem na isti lanac sa svojim garovom.

— E, vi i duša! Pasja tatska duša! — bocne narednik dosta mirno.

— Ima i takih, gospodine, u krštenu tijelu. Take bih ja pokapao u zahodu — govorio je Stojakovac sve življe, a oči su mu sijevale. — Ne tjerajte me u zlo. Pustite me sutra u crkvu.

— Kad ja velim, da ćete sutra čistiti zahod, onda ćete ga čistiti, pa da je sam Uskrs, a ne samo Veliki Petak. Ni Bog vam tu ne pomaže.

— Bog bi mogao pomoći! — procijedi Stojakovac kroz stisnute zube, jedva svladavajući nabujali bijes.

— Neka vam pomogne! Kuš! Svinja tatska! Mislite, da ste nekakav gospodin i nešto bolji od ostalih tatova i razbojnika?! Lupež! Marš u ćeliju! Sutra ćemo se vidjeti!

— I razgovarati! — dometne Stojakovac, odlazeći.

Zahodske su cijevi iz cijele zgrade svedene u golemu jamu u vrtu. Oko vrta je podignut visok zid. Unutar su toga zida, kraj zahodske jame, osvanuli radnici i narednik kraj njih. I Stojakovac je bio među njima. Nijem, mrk, oborena pogleda. Narednik je zapovijedao, a ostali su radili. I Stojakovac. Šta više: nekoliko se je puta obratio narednika i progovorio. Progovorio posve lijepo, mirno, kao da mu je upravo zahvalan, što ga je pozvao na taj ugodni posao.

Jama je četiri metra u kvadrat, a duboka nekoliko metara. Puna blata i vode. Radnici su vadili, metali u nepropusne sanduke, za koje su bile pričvršćene ručke, te su dvojica i dvojica među sobom nosili daleko oko kuće, pa kroz mala vrata izvan zidina na njivu. S početka je i Stojakovac nosio, no naredniku se učini, da je to za njega prelak posao, pa odredi, da on sam mora vaditi sve blato iz jame i puniti sanduke redom. Stojakovac je šutio i radio s neopisivom hitrinom tako, da je radnike veoma žurno otpremao jedne za drugima. Bili su svi izvan zidina osim jednoga para, koji je baš odlazio. Narednik je gledao za njima.

— Gospodin narednik, gospodin narednik! — šane Stojakovac, pritrčavši k naredniku i uhvativši ga za rukav.

— Šta hoćete? — okosi se Križanić na njega i izmakne se.

Stojakovac metne prst na usta u znak da treba šutjeti.

— Tu su ovi tatovi sad nešto bacali u jamu. Žurno!

Narednik se lecne i požuri za Stojakovcem.

— Eno. Ono! — reče, pokazujući prstom na nekoliko komada zgužvana, ispisana papira. — I sve su se obzirali, da ne biste vidjeli vi ili ja. Sigurno je nekakav velik lopovluk, dok su krili i preda mnom.

Narednik uhvati motku i poče dokučivati papir.

— Eto nekih. Dolaze! — šane Stojakovac.

— Svi čekajte iza zida, dok vas ne zovnem! — vikne im narednik i zamahne rukom.

Radnici se malo zgledaše, no onda se veselo okrenuše i zamakoše iza zida.

— Ako hoćete, ja ću vam dokučiti — reče Stojakovac, zalazeći naredniku iza leđa.

— Šta vi, tat! Hoće valjda tat tata hvatati, vrag vam oca i mater tatsku?! — okosi se narednik, pa kako je bio prignao papire kraju, a vode je i blata bilo već izvađeno za kojih trideset centimetara, on leže potrbuške na travu i maši se rukom za lovinom.

U tome ga času zgrabi Stojakovac munjevitom brzinom, a paklenskom snagom i mržnjom, za noge, podiže ih uvis i svom snagom rine u jamu i porine ga naglavce, držeći neprekidno za noge.

Križanić se je očajnički lomio, no nije mogao na glatkoj stijeni naći uporišta za ruke, pak je samo nijemo i očajno lomatao i mlatio po ogavnoj smjesi tatskoga gada i smrada, a onaj ga s lupeškom nasladom spuštao sve dublje i dublje. Kad je osjetio, da je narednik malaksao, otvorio je šake, a tijelo ljosnulo na dno jame.

Stojakovac se obazre i žurnim korakom otide preko vrta k ostalim radnicima.

— Zar je i vas potjerao? — upitaše ga oni i počeše mu se smijati.

— Vadi iz jame nekakove listove, pa se sigurno boji, da ću mu ih ja oteti — odgovori Stojakovac i legne na tratinu kraj ostalih.

Osjećao je, kako mu srce strahovito udara, a krv navire u glavu.

Dugo su ležali i pripovijedali — o Velikom Petku.

— On je naš najcrnji Veliki Petak. On, on, zemlja mu kosti psima izbacila — hukne neki.

— Da se pašče nije utopilo, kad nas tako dugo ne zove?! — reče drugi i odšulja se, te proviri kroz vrata u vrt.

— Otalen ne vidiš ništa. Hajde dalje — reče mu Stojakovac, pa i sam ustane.

Onaj se je lagano šuljao kao mačka, kad vreba na miša, i išao sve dalje i dalje.

— Nema ga, dečki! — vikne društvu i povrati se. — Sigurno je otišao u zgradu.

— Idemo onda raditi — reče Stojakovac i svi pođu u vrt. — Vi radite, a ja ću skočiti u pisarnu, dok zvijer ne dođe.

— Srest će vas, pak ste stradali.

— Neka. Gore mi ne može biti — odgovori on i otide žurno u zgradu. Prolazeći u pisarnu, morao je ići kraj narednikove sobe. Vrata su bila otvorena. Stojakovac se obazre, skokne unutra i već je u istom času bio opet pred vratima, ogledao se i produžio put u pisarnu.

— Oho, gospodin šekretar, dobro nam došao! — povikali su njegovi drugovi, kažnjenici pisari. — Dakle, pardoniran?!

— A, ne! — odgovori Stojakovac ljutito. — Nekud je otišao, pak sam utekao malko među vas.

Još su bili u riječi, kad je po dvorištu nastala vika i trka i straže i kažnjenika radnika. Pisari skoče, da čuju, o čemu se radi. Stojakovac je letio prvi.

— Gospodin narednik se utopio u zahodskoj jami! — vikali su radnici.

Svi su odletjeli u vrt da vide. Bili su ga već izvukli. Ležao je na travi, no od nečisti se nije razaznavalo lice.

Obaviješten je predsjednik sudbenog stola i državni odvjetnik, izišla je komisija i leš liječnički pregledan.

— Nema nikakovih vanjskih znakova nasilja — rekao je liječnik.

Ispitani su svi radnici, koji su s njime toga jutra radili. Stojakovac je bio dosta miran i sabran, no ipak mu se činilo, da na njega pada neka sjenka sumnje. Nije mu nitko ništa rekao. Svi su odmah otpremljeni u ćelije, a Stojakovac je otišao, oprao se i nastavio stari posao u pisarni.

Komisija je pretražila Križanićevu sobu i sve njegove stvari.

— Sad je stvar jasna i nesumnjiva! — reče predsjednik, pružajući državnome odvjetniku pismo, koje je našao u stolu.

Državni ga odvjetnik uzme, pročita i značajno pogleda predsjednika, pa mu šane:

— Budimo pravedni: kakav život, takva i smrt!

Pismo je glasilo:

»Anice! Mislio sam, da si bar ti čovjek, no kad vidim, da si kuja kao i ostali, više nemam što očekivati. Odlazim, ali za inad ne onako, kako drugi crkavaju. Prokleta bila i ti i cijeli tatski ljudski rod.«

Kako je time samoubijstvo bilo uglavljeno izvan svake sumnje, daljni postupak nije vođen, a njega pokopaše.

I križ mu usadiše na grob, jer to obično daju svima, koji su uneseni u maticu krštenih.

SADRŽAJ

Gospodin Mirko 7

Finale 55

Pravo na život 113

Adamović d. d. 137

Na Veliki Petak 169